

प्रस्तावना

दुय्यम शाब्दटील चौथ्या इत्येकरिता 'संस्कृतभाषाप्रदीप-पुस्तक १ ले' गेल्या मे महिन्यामध्य प्रसिद्ध केल्यानंतर, पांचव्या इत्येकरिता दुसरें पुस्तक वेळेवर प्रसिद्ध करणें कमप्राप्तच होतें त्याप्रमाणें हें दुसरें पुस्तक योग्य वेळीं प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. या पुस्तकाची रचना पहिल्या पुस्तकाच्या धर्तीवरच तीन भागात केलेली आहे, व विषयाची माळणीहि आधुनिक अध्यापनशास्त्राच्या तत्त्वानुसार केलेली आहे.

१ व्याकरणविभागः—प्रवेशपरीक्षेच्या नव्या संस्कृत अभ्यासनामाप्रमाणें दुय्यम शाब्दटील चौथी ते महावीर इत्यापर्यंत संस्कृत व्याकरणाचें ज्ञान सामान्य पणें देणें आवश्यक आहे म्हणून पाचव्या इत्येच्या या पुस्तकामध्ये सर्वनामें व द्वितीयगणसमूहाचे धातु याशिवाय स्वरान्त व व्यंजनान्त नामें सख्याविशेषण, तरतनवाचक रूपें व मुख्य मुत्प रमारात यासप्रती पाठ दिलेले आहेत. त्यामुळें पाचवीचा संस्कृत व्याकरणविषय, शिकणारास व शिकविणारान, नेहमीं प्रमाणें रुक्ष वाटणार नाही या विभागात एकदर व्याकरणपाठ १५ आहेत, परंतु पहिल्या पुस्तकातील शेवटचे व्यंजनान्त नामाचे ४ पाठ चौथ्या इत्येतेत पुरे न झाल्यास ते पाचव्या इत्येतेत प्रथम घेऊन नंतर हे १५ घेता येतील, व हे सर्व पाठ साधारणपणें एक वर्षात पुरे करता येतील. पाचव्या इत्येचा व्याकरणविषय बराच अपवादामुक्त असल्यामुळें क्वापदे व नामे वगैरेंचीं सर्व रूपें प्रथम देऊन नंतर त्यांची फोड करून दाखविलेली आहे, व रूपसिद्धीसाथ आवश्यक असणाऱ्या नियमांचा उल्लेख करतात करून ते नियम पुस्तकाच्या आरंभा 'प्रास्ताविक माहिती' म्हणून दिलेले आहेत. शाब्दयातील उदाहरणावृत्त व्याकरण शिकविण्याची पहिल्या पुस्तकातील पद्धति या पुस्तकातहि अवलंबिलेली आहे. त्याचप्रमाणें सामान्य व रुपार अशा दोन्ही तऱ्हेच्या विशयांच्या सोय ०दावी म्हणून व्याकरणविभागाला दोन परिशिष्ट जोडलेली आहेत एकात १ ते १० गणाचे अनियमित धातु दिलेले आहेत व दुसऱ्यात जे धातु एकाहून अधिक गणाचे आहेत त्यातील मुख्य मुख्य दिलेले आहेत शिवाय प्रत्येक पाठावर आधुनिक

तऱ्हेचे प्रश्न देऊन त्यात शक्य तितकी विविधता बाणलेली आहे यामुळे विद्यार्थ्यांना ग्रहपाठ नेमून देणे सुलभ होईल

२ चाडग्रयविभागः—पाठील पाठाची निवड मुख्यत महाभारत, रामायण, कथासरित्सागर, भोजप्रबंध, सुभाषितसंग्रह, रत्नावली व पंचतान अशा सर्वमान्य प्रथासूत केलेली आहे पद्य पाठ मूळ प्रथातून जसेच्या तसेच घेतलेले आहेत व रस्य-पाठामध्ये मूळची भाषा शक्य तितकी कायम ठेविलेली आहे शिवाय नाट्यमयातील रावादात्मक भाषेचा परिचय श्रावा म्हणून वेणीराट्टार, महावीर श्ररित व मध्यमव्यायोग या नाटकातील सोपे सोपे उतारे दिलेले आहेत प्रत्येक पाठावर अर्थशोधक टीपा व विविध तऱ्हेचे प्रश्न दिलेले असल्यामुळे विद्यार्थ्यांचे व्याकरणविषयक व वाचनरचनाविषयक ज्ञान दृढ होण्यास मदत होईल विद्यार्थ्यांस स्वावलंबनाचे अर्थ लावता यावा म्हणून शेवटी विस्तृत शब्दकोश दिलेला आहे. या भागाची विशिष्ट गोष्ट म्हणजे प्रत्येक पाठाचे शेवटी त्या त्या पाठाला उपयुक्त असे अमरकोशांतील श्लोक पाठ करण्याकरिता दिलेले आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा शब्दसंग्रह वाढण्यास मदत होईल

३ तिसरा विभाग.—नामधे मराठीचे संहृत भाषान्तर करण्या संबंधीच्या उपयुक्त सूचना दिलेल्या असून त्याचा अवलंब करण्यास श्रद्धा मिळावी म्हणून २५ मराठी पाठ संहृत भाषान्तराकरिता सदाप दिलेले आहेत संहृत-भाषान्तरामध्ये वाचकातील शब्दांचे सन्धि करणे आवश्यक असते, म्हणून योग्य ते सन्धिनियम परिशिष्टामध्ये एकत्र दिलेले आहेत.

अशा रीतीने सव प्रभारच्या विद्यार्थ्यांच्या स्वतःन तुडीला वाच मिळावा व त्यांच्यात प्राचीन संहृत प्रथांच्या वाचनायद्दल आवड उत्पन्न व्हावी या हेतूने पुस्तकातील विषयाची मांडणा शक्य तितकी सुबोध व आकर्षक झेलेली आहे पहिल्या पुस्तकाप्रमाणे या पुस्तकातील पाठहि विद्यार्थ्यांस प्रथम स्वगत वाचावयास सांगून नंतर शिक्षकांनी त्यांचे विवरण केऱ्यास विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास व स्वावलंबन उत्पन्न होईल

प्रस्तुत पुस्तक लिहिताना विद्यमान संहृत व्याकरणग्रंथाचा व वाचनप्रथाचा मला जो उपयोग झाला त्याबद्दल त्या सर्व प्रयत्नार्थ्यांचा मी फार ऋणी आहे याचप्रमाणे शु प्रो बोनील व इतर संहृत-नाज्ज मित्र यांनी पहिल्या पुस्तका

वद्दल अनुकूल अभिप्राय देऊन प्रस्तुत दुसरें पुस्तक लिहिण्यास प्रोत्साहन दिलें
 त्यावद्दल मी त्याचा फार आभारी आहे. त्याचप्रमाणे श्री ग. र. दारशेकर
 बी.ए., बी.टी., व श्री. सो ना. मालेशव एम.ए., बी.टी. यांनी आपुलकीने जी
 मदत केली व उपयुक्त सूचना केल्या त्यावद्दल त्यांचे आभार मानून ही आवलेली
 प्रस्तावना पुरी करतां.

फेब्रुवारी १९३७

स. रा. मट

संस्कृतभाषाप्रदीप—पुस्तक २ रें.

अनुक्रमणिका

भाग १—व्याकरण-पाठ

	शास्त्राविक्रम भाहिती—रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम	...
१	सर्वनाम (यद्, अद्स्) व इतर सार्वनामिक विशेषणें	... १
२	द्वितीयगणसमूह—पंचम गण	... ६
३	अष्टम गण—६ व ८ गणांच्या धातूंचीं वर्त. धा. सा. वि.	... ११
४	स्वरान्त नामें (अनिमित्त) ...	... १७
५	नवम गण व नवम गणाच्या धातूंचीं वर्त. धा. सा. वि.	... २१
६	व्यंजनान्त शब्द (अनिमित्त) ...	... २७
७	द्वितीय गण (आकारान्त, शी, इ, अयि+इ, जाण, लु, लु, लू, लु)	... ३२
८	„ „ (अद्, अस्, आम्, रुद् वगैरे, हन्, ईश्)	... ४०
९	(अ) वमवाचक संज्ञाविशेषणें (१-१९), (आ) तरतमवाचक रूपें	... ४५
१०	द्वितीय गण (द्विप्, शाम्, विद्, कृत्, दुह) व वर्त. धा. सा. वि.	... ५०
११	मयास (द्रष्टु, अव्ययीभाव, तत्पुरुष, कर्मधारय व बहुव्रीहि)	... ५६
१२	सप्तम गण व वर्त. धा. सा. विशेषणें	... ६०
१३	चतुर्थ गण व वर्त. धा. सा. विशेषणें	... ६७
१४	वर्तरी भूतयात्वाचक धातुनामित्त विशेषणें	... ७५
१५	द्विकर्मक क्रियापदे व कर्मणि प्रयोग	... ८१
	परिशिष्ट—(अ) १ ते १० गणांचे आज्ञागो वार्ही धातु	... ८४
	„ —(आ) निरनिराळ्या गणांचे अगणारे वार्ही धातु	... ८९
	„ —(इ) वार्ही व्याकरणविषयक संज्ञा	... ९३

भाग २—संस्कृत पाठ (गद्य व पद्य)

मङ्गलपद्यानि ।	९४	१९	शिविपराधा ।	१३०
१ चक्रव्यूहभद ।	९५	२०	दारिद्र्यदोषा । पद्य	१३२
२ पार्वप्रतिगा ।	९८	२१	उपाय चिन्तयन्नात्मा ह्य	
३ प्रतिगापूर्ति ।	१००		पायमपि चिन्तयत् ।	१३३
४ भगवत्पुत्रप्रदानम् । पद्य	१०२	२२	रामस्य वनगमनम् । नाट्य	१३६
५ नमुचिरया ।	१०४	२३	निशङ्कया	
६ स्यनातिदुरतिक्रमा ।	१०५		(प्रथमो विभाग) ।	१३९
७ पञ्चवर्गानिवासाश्रम । पद्य	१०७	२४	, (द्वितीया विभाग) ।	१४१
८ वज्रनिर्मिति ।	१०९	२५	मन्दाकिनावणनम् । पद्य	१४३
९ पतिप्रताप्रभाव ।	१११	२६	सुदापसुन्दरी ।	१४५
१० भारते रावण प्रयुपदश ।	११३	२७	आम्नायाक्त्य । पद्य	१४८
११ गूढमृत्युस्य ।	११५	२८	एकद्वन्द्वस्य कथा ।	१४९
१२ साताविलुक्तस्य रामस्य		२९	वर्षासमय । पद्य	१५१
विलाप । पद्य	११६	३०	किरातार्जुनीय युद्धम्	
१३ अश्वत्थामा पितृमरण			(पूर्वभाग) ।	१५३
वार्ता शृणोति । नाट्य	११८	३१	(उत्तरभाग) ।	१५५
१४ मघान्योक्तय । पद्य	१२१	३२	शरद्वर्णनम् । पद्य	१५७
१५ बालिदासस्य चातुर्यम् ।	१२२	३३	वृद्धमाद्यणपटोत्तम-	
१६ सज्जनप्रशस्ता । पद्य	१२४		सवाद । नाट्य	१५९
१७ शठ प्रति शाठ्यम् ।	१२६	३४	सामान्येष्ठ का । पद्य	१६२
१८ दमय त्यागिनो वृत्तम्		३५	रत्नावलीकथा ।	१६३
विभ्य कथयति । पद्य	१२८		शब्दसंग्रह—संस्कृत-मराठा	१६७

भाग ३—मराठी पाठ (संस्कृत भाषान्तराकरिता)

१ संस्कृत भाषान्तराकरिता सूचना	१८०
२ मराठा वाक्यसमूह व उतारे	१८८
३ विस्तृत टीपा	२००
परिशिष्ट—वाक्यातील शब्द चोन्ग्यास उपयुक्त संविनिर्देश	२०४

प्रास्ताविक माहिती

रूपसिद्धीला उपयुक्त सन्धिनियम

- १ एकाद्या रूपाच्या शेवटी एकाहून अधिक व्यन्ने आल्यास, पहिले कायम ठेवतात व इतराचा लोप करतात जसे—मरुन्+स्=मरुन् (प्रथमा ए व)
अपवाद—कं, टं, तं, ए
- २ रूपाच्या शेवटाल अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यन्नावहल त्याच वर्गाच प्रथम किंवा तृतीय व्यन्ने येतें जसें—मरुन्-द्, वाक्-ग्.
- ३ प्रत्ययाच्या आद्य स्वर, अघेस्वर किंवा अनुनासिके यापूर्वी घड्याचें अन्त्य मूळ व्यन्ने नाम्न सहातें जसें—शशिन्+अस्=शशिन, रुन्ध्+व - म -रुन्ध्व -रुन्ध्म.
- ४ प्रत्ययाच्या आद्य कठोर व्यन्नापूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यन्नावहल त्याच वर्गाचें प्रथम व्यन्ने येतें जसें—समिध्+सु-समिधु
- ५ प्रत्ययाच्या आद्य मृदु व्यन्नापूर्वी मागील अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यन्नावहल त्याच वर्गाचें तृतीय व्यन्ने येतें. समिध्+भ्याम्-समिद्भ्याम्
- ६ प्रत्ययाच्या आरम्भी अर्धस्वर व अनुनासिके याशिवाय इतर व्यन्ने आन त्यास अथवा कोणताहि प्रत्यय पुढे नमच्याम (पहिल्या निगलानुसार लोप आदाशरणानें) घातूच्या अथवा नामाच्या लंगाच्या अन्त्य व्यन्नाचा पुढे लिहिल्याप्रमाणे परक होतो

अन्त्य क, ग्, ग, घ्, ङ्, च, ह् गंचा व् होतो

, द्, ट्, ठ्, ड्,	” द् ”
” त्, थ्, द्, ध्,	” त् ”
” प्, फ्, ब्, भ्,	” प् ”
” श्, ष्, झ्,	” श् ”

- ११ तवर्ग किंवा स् आणि टवर्ग किंवा प यांचा सन्धि करताना तबगाच्या व्यञ्जनाबद्दल अनुक्रमे टवर्गाची व्यञ्जन येतात व स बद्दल प येतो जसे—
 मृत्+त-मृप्+त (६ अ)-मृप्+ट ।
- १२ अन्त्य ह् वा, लोप न होणाऱ्या व न् हा आद्य वर्ण असणाऱ्या प्रत्ययापूर्वी, क् होतो व इतर ठिकाणीं अथवा नामप्रत्ययापूर्वी घ होतो, मात्र शब्दाचा आद्य वर्ण द पाहिजे व इतर आद्य वर्ण अमेळ तर द् होतो जसे—
 दुह्+सि-दोक्+सि । दुह्+ति-दोष्+ति । लिह्+सि-त्क्+सि । लिह्+ति-लेन्+ति ।
- १३ अन्त्य व्, ध्, भ् पुढें त् किंवा य् हे आद्य वर्ण असलेले प्रत्यय आगे तर त्याचा ग्, द् व प् होतो, आणि त् किंवा य् याचा ध् होतो जसे—
 दोष्+ति-दोम्+ति । दणध्+ति-दणद्ध+ति ।
- १४ अन्त्य ट् पुढें त्-थ्-ध् यांपैकीं वर्ण प्रत्ययाच्या आरंभी आस्मास ट चा लोप होतो व ऋ शिवाय मागाल इतर स्वर दाब हातो, आणि त्-य्-ध् या र् होतो जसे—
 लेन्+नि-लेन्+टि-लेटि ।
- १५ शब्दाच्या आरंभी व्, ग्, द् व अन्त्य वर्ण ष, द्, ध्, भ् किंवा ह् वसेल आणि जेव्हा पुढें कोणताहि वर्ण वसेल किंवा स्-ध्व हे प्रत्ययेचे आद्य वर्ण असतात, तर आद्य व्, ग्, द् याचे फरक अनुक्रमे भ्, घ्, ध् असे होतात अ+दोह्+स्-अदोष्+म्-अधोर्-ग् (२)
- १६ प्र भूतकाळाच्या स् व त् या प्रत्ययाचा नि १ प्रमाणे लोप केला असता जगाच्या अन्त्य त्, य्, द्, घ् व म् यद्दल द्वि पु एकवचनात त्-द् किंवा स् येतो व तृ पु एकवचनात त् किंवा द् येतो अवेद+स्-अव-त्-द् । अवेद+त्-अवत्-द् ।
- १७ यातुच्या अन्त्य 'ग्'चा, द्वि पुर्वा 'घ'ने आरंभ होणाऱ्या प्रत्यय पूर्वी लोप होता आप्+ध्वे-आध्व ।
- १८ ग्, ऐ, ओ व औ य'पुढें स्वर आला तर त्यांचे अनुक्रमे अय्, आय, अय् व आव् असे फरक होतात अयुरो+अम्-अयुरव्+अम् ।

- १९ मूळ धातूच्या अन्त्य ई-ई पूर्वी जर संयुक्त व्यंजन असेल तर अपित् अनादि प्रत्ययापूर्वी 'इय्' असा फरक होतो हा-निही + अति-जिहिय् + अति-जिहियति ।
- २० मूळ धातूच्या अन्त्य उ ऊ चा अपित् अनादि प्रत्ययापूर्वी 'उव्' होता नु + अन्ति-नुवन्ति ।
-

पाठ १

सर्वनामों व सार्वनामिक विशेषणों.

- (अ) १ यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।
 २ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
 ३ ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
 ४ यस्यास्ति चित्तं स नरः कुर्लानः ।
 ५ अस्मै प्रसन्ना घावेयी कचयो महयन्ति याम् ।
 ६ हेतोरमुष्य जीवस्य न कुर्यात्पातकं नरः ।
 ७ अमुना भक्तिमार्गेण नरो भवति मोक्षभाक् ।
 ८ अमूनि धर्मकार्याणि नरः कुर्यादतन्द्रितः ।

घरील वाक्यात यद् व अदस् या सर्वनामाचीं रूपें योजलेलीं आहेत. यद् (जो-जी-जें) त्याचा उपयोग मिश्र वाक्यात होतो व याचे साहाय्यानें गौण वाक्य मुख्य वाक्याशी जोडले जाते, आणि त्याचा पूर्वगामी शब्द (नाम किंवा सर्वनाम) हा मुख्य वाक्यात योजला जातो यद् याचें रूप गौण वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तीचें योजले जाते व पूर्वगामी शब्दाचें रूप मुख्य वाक्याला आवश्यक असणाऱ्या विभक्तीत योजले जाते. मात्र लिंग व वचन यामध्ये यद् व पूर्वगामी शब्द यामध्ये ऐक्य असेलच पाहिजे. विभक्तीत (१ व्या वाक्याप्रमाणे) असेल किंवा (इतर वाक्याप्रमाणे) नसेल.

अदस् (तो-ती-तें, हा-ही-हें) या दर्शक सर्वनामाचीं रूपें तीन्ही लिंगा-मध्ये केलीं जातात व तीं रूपें ज्या नामाशी त्याचा संबंध असेल त्याच्याशी लिंग, विभक्ति व वचन यामध्ये जुळणारी असतात.

टीप — 'यद्' हें अगदी अवलंब्या वस्तूवद्, 'इदम्' हें त्याहून थोड्या दूर असणाऱ्या वस्तूवद्, 'अदम्' हें बऱ्याच दूरच्या दूर वस्तूवद् आणि 'उद्' हें दृष्टीमात्र असणाऱ्या वस्तूवद् याप्रमाणे.

१ यस्व-(पु ए व णी)

तस्य-(पु. ए. व. णी)

२ येषाम्-(पु व व णी)

तै-(पु व. व. तृतीया)

३ ये-(पु व व प्रथमा)

तान्-(पु व. व द्वितीया)

५ याम्-(स्त्री ए व द्वितीया)

असौ-(स्त्री ए व प्रथमा)

असौ है रूप वाग्देवी याप्रमाणे, अमुष्य है जीवस्य याप्रमाणे, अमुना है भक्तिमार्गेण याप्रमाणे आणि अमुनि है धमकायाणि याप्रमाणे लिंग, विभक्ति व वचन सामर्थ्ये आहे

यद् याची रूपे तद् ध्या रूपाप्रमाणे करावी, मान प्र. ए. व (पु)-यः व (स्त्री) या असें करावे.

यद्

	पु		स्त्री.		न.
य	यौ	ये	प्र. या	ये	या यद् ये यानि
यम्	"	यान्	द्वि. याम्	ये	या " " "
येन	यान्याम्	ये	तृ. यया	यान्याम्	यानि तु० ते स० पर्यंत
यस्मै	"	येभ्य	च. यस्यै	"	यान्य पुढिगाप्रमाणे
यस्मात्	"	"	पं. यस्या	"	"
यस्य	ययो	येयाम्	प. "	ययो	यास्याम्
यस्मिन्	"	येषु	स. यस्याम्	"	यासु

अदस्

	पु		स्त्री
असौ	अमू	असौ	प्र. अरौ अमू अमू
अमुम्	"	अमून्	द्वि. अमूम् " "
अमुना	अमूभ्याम्	अमूनि	तृ. अमुया अमूभ्याम् अमूनि
अमुयै	"	अमूभ्य	च. अमुयै " अमूभ्य
अमुष्मात्	"	"	पं. अमुष्या " "
अमुष्य	अमुयो	अमूयाम्	प. अमुष्या अमुयो अमूयाम्
अमुष्मिन्	"	अमूयु	स. अमुष्याम् " अमूयु

न.—प्र. द्वि.—अदः अगू अमूनि. इतर पुंलिङ्गप्रमाणे.

टीपः—विशेष माहिती सं. वाक्यरचना पाठ २९ मध्ये पहा.

- (भा) १ यावच्चित्तस्य शुद्धत्वं लभ्यते ज्ञानिभिः खलु ।
 तावती मनसः शुद्धिर्नैतरेषां कदाचन ॥
 २ एतापद्भिः प्रयत्नैश्च लभते ना परं यशः ।
 ३ इयतापि प्रयत्नेन मोक्षप्राप्तिः सुदुर्लभा ।
 ४ सागरे कति रत्नानि कति जीवाश्च शुक्तयः ।
 जग्धेः सम्पदपारास्ति सा हि शतं न शन्यते ॥
 ५ क्रियन्तस्ते सन्तो जगति विदिताः स्वार्थविमुखाः ।

घरील वाक्यात यावत्, तावत्, एतावत्, इयत् व क्रियत् ही पद,
 तद्, एतद्, इदम् व किम् या सर्वनामाना 'वत्' किंवा 'यत्' हा प्रत्यय
 लावून होणारी परिमाणदर्शक विशेषणें योजलेली आहेत. त्याचप्रमाणे 'कति' हे
 संख्यावाचक प्रसार्यक विशेषण योजलेले आहे.

'वत्' व 'यत्' प्रत्यय लावून झालेल्या विशेषणांची रूपें 'गुणवत्' प्रमाणें
 टील्ही लिगामध्ये होतात.

जसे—पुं.—यावान्	यावन्तौ	शब्दन्तः	६.	} 'गुणवत्' प्रमाणें
स्त्री.—यावती	यावत्यौ	यावत्यः	६.	
न.—यानत्	यावती	यावन्ति	६.	

'कति' याची रूपें टील्ही लिगामधी सारखीच होतात, व त्याचा उपयोग
 बहुवचनातच होतो.

प्र. द्वि. सं.—कति, त् —कतिभि, व. पं.—कतिभ्यः, प.—कतीनाम्,
 स.—कतिषु.

- (इ) १ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विचस्वतः । (वृणस्य)
 २ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ।
 ३ कृत्वा कल्याणमन्येषां हितं स्वस्य करोति ना ।
 ४ स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

५ मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कार्यमन्यदुरात्मनाम् ।

६ एके यतन्ते युम्नाय परे ज्ञानार्थमेव च ।

एकेषा दृश्यते स्वार्थोऽपरेषा तूत्तमा गतिः ॥

७ यल्लन्मनि दृष्टं पूर्वं तद्वैवमिति कथ्यते ।

वरील वाक्यात एक, पर, पूर्व, अपर, अन्य व स्व याची रूपे योनतेली आहेत ही सार्वनामिक विशेषणें होत, कारण याचीं रूपें सर्वनामाप्रमाणें होतात यातील अन्य व इतर ही पूर्णपणें 'यद्' प्रमाणें चालतात पूर्व, पर, अपर, उत्तर, दक्षिण व स्व हे 'स्यल, काल, दिशा व मनुष्य' यांचा सवष दर्शविणारे शब्द सर्वनामाप्रमाणें चालतात मात्र पुलिनी प्र व व, प ए व, व स ए व यामध्ये 'देव' प्रमाणेंहि चालतात 'एक' हा बहुवचनात (काही-किंयेक या अर्थी) सर्वनामाप्रमाणें चालवितात

पूर्व—प्र व व पूर्वे—पूर्वा प ए प पूर्वात्—पूर्वस्मात्, स ए व पूर्वे—पूर्वस्मिन्
पर—,, परे—परा, , परात्—परस्मात्, , परे—परस्मिन्
स्व—,, स्व स्वा, , स्वात्—स्वस्मात्, ,, स्वे—स्वस्मिन्

टीप —'विश्व सर्व' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चालतो जसे-विश्वे देवा । 'विश्व-जग' हा शब्दहि सर्वनामाप्रमाणें चालतो

नवीन शब्द

अतन्द्रित (वि) -

निराळशी, उत्साहयुक्त

अग्धि (पु) समुद्र

दुरात्मन (पु) - दुष्ट

मनुष्य

युम्नम्-धन

निरामय (वि) - निरोगा

प्रज्ञा (स्त्री) - शहाणपण,

शुद्धि

प्र + पद् (४ भा प) -

कारण जाणें

मिपज् (पु) - वैद्य

रिक्थम्-वडिलोपार्जित

धन

विमत्र - ऐश्वर्य, सम्पत्ति

विचस्वत् (पु) - सुख

वीणा (स्त्री) - एक वाद्य

श्रुति (स्त्री) - शिंपरा

संतिद्धि. (स्त्री) - यश

सर्ग - (जन्ममरणरूपी)

स्वाभाविक स्थिति

सम् + मन् (प्रयोजक) -

सत्कार करणें

हालाहल्म्-समुद्र

मथनाचे वेळी निघालेले

विप

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात रिवाझ्या जागा सार्वनामिक रूपे योजा —

- १ ————— साहाय्येन रामेण नय लब्धं तान् कर्षान् स सममानयत् ।
- २ ————— उद्योग नर करोति तावान् लाभ भवति तस्य ।
- ३ यस्या हस्त बाणश अलङ्किते ————— सरस्वत्यै नम ।
- ४ ————— एव मे विभव भवन्त सेवितुम् ।
- ५ ————— कालेन मित्र निरामय भवत् इति राम भिषगम् अट्टच्छत् ।

२ सधधी सर्वनामयुक्ता गौण वाक्ये योजा —

- १ ————— तत्र शिबेन हाकाहल पातम् ।
- २ ————— स सुमीच किष्किन्धाराग्रे स्थापित ।
- ३ ————— तथा दमयन्त्या सह्यद्वानि अनुभूतानि ।
- ४ ————— तानि एव सान्नित्राणि ।
- ५ ————— तावता एव धनेन नर धर्मकार्यं कुर्यात् ।

३ पुढील वाक्यात कसात दिलेल्या शब्दांची योग्य रूपे योजा —

- १ (बादरा) धुद्राणा प्राणाना कृते नर असत्य न वेदेत् ।
- २ सायङ्काले (एक) समुदतीर गच्छन्ति (अन्य) उद्यान (अपर) च गृहे एव तिष्ठन्ति ।
- ३ नर (अन्य) घन न दुभ्येत् । (स्व) एव घनेन सत्तुष्येत् ।
- ४ (पूर्व) तन्मनि कृत कर्म (इदम्) तन्मनि फलम् आवहति ।
- ५ (पर) व्रजगणि 'नेति नेति' इति वर्णनम् उपयुज्यते ।
- ६ (कति) (भाग) मोक्ष लभ्यते । (अदम) (भाग) क सुलभ ।
- ७ श्वियस्य (वियत्) अथ ज्येष्ठस्य पुत्रस्य (अन्य) च इति स्मृतिषु निर्दिश्यते ।
- ८ (एतावत्) शक्ति आगत्य रक्षणाय न अल्पम् ।
- ९ (कति) अभिमानानि धीविष्णो । (कति) प्रफौरे तस्य पूता नियते ।
- १० (यद्) पाण्डवा पिता ते कौरवा राज्यसुखम् अन्वभवन् ।

पाठ २

द्वितीयगणसमूह-पंचम गण.

- १ पुष्पात्पुष्पं भ्रमन्भृङ्गश्चिनोति लवणो मधु ।
- २ सन्मार्गेण हि गन्तारः प्राप्नुवन्ति शिष्यां गतिम् ।
- ३ सन्तर्पणाय देधानां सोमं च सुनुमो वयम् ।
- ४ शृणोपि न हितं सम्यक् सर्वनाशं च गच्छसि ।
- ५ अन्वेषणाय सीतायाः सुग्रीवः प्राहिणोत् कपीन् ।
- ६ सञ्चिनोतु नरः पुण्यं सदाचारेण धार्मिकः ।
- ७ कामक्रोधौ रिपू नित्यं दुनुतो मानवान्खलु ।
- ८ नाश्नुते मनसः शान्तिं पापकर्मरतो नरः ।

वरील वाक्यात चिनोति, प्र+आप्नुवन्ति, सुनुमः, शृणोपि, प्र+अहिनोत्, सम्+चिनोतु, दुनुतः व अश्नुते ही क्रियापदे योजलेली आहेत. ही १-४-६ किंवा १० गणाच्या घातूंच्या रूपासारखी दिसत नाहीत. त्याचप्रमाणे धातु व प्रत्यय यामध्ये काही ठिकाणी 'नो' व काही ठिकाणी 'नु' झालेला आहे. ज्या प्रत्ययापूर्वी 'नो' झालेला आहे ते 'पित्' किंवा 'विकारक' प्रत्यय व ज्यापूर्वी 'नु' आहे ते 'अपित्' किंवा 'अविकारक' प्रत्यय होत. 'नु' हे पंचम गणाचे विकरण आहे. वरील सर्व क्रियापदे पंचम गणाची आहेत.

टीप.—धातूला विकरण जोडून प्रत्यय लावण्यापूर्वी जे रूप तयार होते त्याला 'अंग' म्हणतात. १-४-६-१० गणांच्या धातूंच्या अंगाच्या शेवटी 'अ' अक्षर आहे, म्हणून या चार गणांच्या प्रथमगणसमूह मध्येला आहे. अतः-नम, मृश, निश, कश्य. २, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांच्या धातूंची 'अंग' निरुप्रादी होणूत. म्हणून या सहा गणांच्या द्वितीयगणसमूह मध्येला आहे. द्वितीयगणसमूहाचे प्रत्यय प्रथमगणसमूहाच्या प्रत्ययाहून काही ठिकाणी भिन्न आहेत. ते पुढे दिले आहेत.

चर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

परस्मैपद	आत्मनेपद	परस्मैपद	आत्मनेपद
मि वस् मस्	ए वहे महे	अम् व म	इ वहि महि
सि यस् थ	से थाये छे	स् तम् त	यास् आधाम् ध्वम्
ति तस् अन्ति	ते आते अते	त् ताम् अन्	त आताम् अत
प. पद आश्चायं	आ. पद	प. पद विध्यर्थे	आ. पद
आनि आव आम्	ये आवहे आम्हे	याम् वाव याम् ईय ईवहि ईमहि	
हि तम् त	स्व आधाम् ध्वम्	या याताम् यात ईया ईयायाम् ईष्वम्	
तु ताम् अन्तु	ताम् आताम् अताम्	यात् याताम् यु ईत ईयाताम् ईन्	

वरील प्रत्ययांतील जाऊ असुरातील प्रत्यय हे 'पितृ' व इतर 'अपितृ' आहेत.

प्रथममूलसमूहाचे प्रत्यय व वरील प्रत्यय वामपेये पुढील भेद आहे.

१ परस्मैपदांमध्ये विध्यर्थी प्रत्यय सर्व निराळे वारेण, आणि आश्चायं द्वि. पु. ए. वचनी प्रत्यय 'हि' आहे.

२ आत्मनेपदांमध्ये तु. पु. व. वचनी प्रत्ययांमधील अनुनासिकाचा स्वर झाला आहे, व द्वितीय आणि तृतीयपुरुषी द्विवचनी प्रत्ययाच्या आरंभी 'इ' वसून 'आ' आहे. वतं. प्रथम पु. ए. वचनी प्रत्यय ए आहे.

चि (५ व. प.) चर्तमानकाल

परस्मैपद	आत्मनेपद
चिबोनि चिनुव-न्व	चिनुम्-न्म
चिनोपि चिनुथ.	चिनुथ
चिनोति चिनुतः	चिन्वन्ति
	चिन्वे चिनुवहे-न्वहे चिनुमहे-न्महे
	चिनुपे चिन्वापे चिनुषे
	चिनुते चिन्वाते चिन्वते

चर्तमानकाल

आप् (५ प. प.)

अश् (५ आ प.)

आप्प्रोमि	आप्प्रुव	आप्प्रुम	अश्नुवे	अश्नुवहे	अश्नुमहे
आप्प्रोपि	आप्प्रुथ	आप्प्रुथ	अश्नुपे	अश्नुवापे	अश्नुपे
आप्प्रोति	आप्प्रुतः	आप्प्रुन्ति	अश्नुते	अश्नुवाते	अश्नुवते
चिनोमि-चि+नु+मि-वि+नो+मि			आप्प्रोमि-आप्+नु+मि-आप्+नो+मि		

नियमः—पित् प्रत्ययापूर्वी अगातीय अन्त्य 'उ' चा 'ओ' (गुण) होतो
 चिनुयहे-न्वहे - चि+नु+वहे-चि+न्+वहे । चिनुम.-न्मः-चि+
 नु+म -चि+न्+म परतु आमुम.-आप्+नु+म । अश्नुमहे-अश्+
 नु+महे

नियमः—व्-म् नै आरम्भ होणा या प्रथमपुरुषा अपित् प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त
 घातूच्या अगाच्या अन्त्य 'उ' चा विकल्पाने लोप होतो

चिन्वन्ति-चि+नु+अन्ति-चि+न्व्+अन्ति । आमुवन्ति-आप्+
 नु+अन्ति-आप्+नुव्+अन्ति ।

नियम —स्वरादि अपित् प्रत्ययापूर्वी स्वरान्त घातूच्या अगाच्या 'उ'
 या 'व्' होतो, आणि व्यपनान्त घातूच्या अगाच्या अन्त्य 'उ' चा 'उव्' होतो
 बरोळ नियमास अनुसरून व इतर सामान्य सधिनियमांचा उपयोग करून
 चि, आप् व अश् नु यांची इतर वाग्या रूपे पुरातनप्रमाणे होतात

चि (५ उ प) प्रथम भूतकाल

प पद			आ पद		
अचिन्वम्	अचिनुव	अचिनुम न्म	अचिन्वि	अचिनुवहि न्वहि	अचिनु महि-न्महि
अचिनो	अचिनुतम्	अचिनुत	अचिनुषा	अचिन्वायाम्	अचिनुष्वम्
अचिनोतु	अचिनुताम्	अचिन्वतु	अचिनुत	अचिन्वाताम्	अचिन्वत

प्रथम भूतकाल

प पद—आप्			आ पद—अश्		
आप्प्रवम्	आप्प्रव	आप्प्रम	आश्नुवि	आश्नुवहि	आश्नुमहि
आप्प्रो	आप्प्रुतम्	आप्प्रुत	आश्नुषा	आश्नुवायाम्	आश्नुष्वम्
आप्प्रोतु	आप्प्रुताम्	आप्प्रुवतु	आश्नुत	आश्नुवाताम्	आश्नुवत

आज्ञार्थ

चि (५ प प)			चि. (५ आ प)		
चिन्वामि	चिन्वाव	चिन्वाम	चिन्वे	चिन्वावहे	चिन्वामहे
चिनु	चिनुतम्	चिनुत	चिनुष्व	चिन्वायाम्	चिनुष्वम्
चिनोतु	चिनुताम्	चिन्वतु	चिनुताम्	चिन्वाताम्	चिन्वताम्

आह्वार्य

आप् (५ प प)

अश् (५ आ प)

आप्तवानि	आप्तवान्	आप्तवाम	अस्तवै	अस्तवावहे	अस्तवामहे
अप्नुहि	अप्नुताम्	अप्नुत	अस्तुष्व	अस्तुवावाम्	अस्तुष्वम्
अप्नोतु	अप्नुताम्	अप्नुवन्तु	अस्तुताम्	अस्तुवाताम्	अस्तुवताम्

चिह्न्य

चि (५ प प)

चि (५ आ प)

चिनुयाम् चिनुयाथ चिनुयाम इ चिन्वीय चिन्वावहि चिन्वीमहि इ

आप् (५ प प) आप्नुयाम् आप्नुयाथ इ अश् (५ आ प) अस्तुवीय अस्तुवीमहि इ

टीप — स्वरान्त परस्मैपदा चान्ता आधायी द्वि पु प वचनाप्रत्यये प्रत्यय लुपत नाही
 पञ्चम गणाचे स्वरान्त धातु 'चि' प्रमाणे चाल्वावे आणि व्यननान्त धातु
 परस्मैपदाप्रत्यये 'आप्' प्रमाणे चाल्वावे अस्तन्नेपदा व्यननान्त धातु फक्त
 'अवा' दास आहे जरूर तेथे विचरणातील 'न्' चा 'ण' करावा

पंचमगणाचे धातु

अश् (आ प) — व्यापणें, मिळविणें,
उपभोगणें

चि „ — व्यापणें

आप् (प प) मिळणें, मिळविणें

प्र „ — भोगणें, मिळणें

वि „ — व्यापणें

सम् „ — संपाविणें

चि (उ प) — जमविणें

अप „ — कमी होणें

अव, उद्, प्र, सम्, समुद् —

जमविणें, पृथ् करणें

उप (उ प) — वाटवणें

निरद् „ — निश्चय करणें

चि (उ प) — पकविणें, शोधणें

दु (प प) — पाडा देणें, दुख देणें

धु धू (उ प) — हारवणें

अव, वि „ — अपमान करणें

धृप् (प प) — घोर करणें, आहत

देणें

राध् (प प) — मिढीस नेणें, प्रार्थना

करणें, मारणें

आ-अनु (प प) — प्रार्थना करणें,

सनुष्ट करणें

अप „ — इत्ता करणें, मारणें

धु (उ प) — निवडणें, आच्छादणें,

वेडणें

अप+आ (उ प) -उघडणें	साघ् (प. प) -साघ्य करणें, तडीस नेणें
आ ,, -उपविणें, निग्रह करणें	सु (उ. प) -सुख घाडणें, पिळणें
परि ,, -वेढणें	स्तु (उ. प) -शारणें, पसरणें
प्र+आ ,, -पावरणें, वापरणें	आ, उप, परि, प्र, वि- ,,
वि ,, -उघडणें, स्पष्ट करणें	हि (प. प.) -पाठवणें, जाणें
सम् ,, -उपविणें, झावणें	प्र ,, - ,,
शक् (प. प) समर्थ असणें	

नवीन शब्द

अन्वेयणम्-तोष	प्रासादः-राजवाढा
अर्थः-द्रव्यम्, धनम्	सन्तर्पणम्-सन्तोष, समाधान
कदर्यः-कृपण	सर्वारमना (तृतीया ए व) पूर्ण
दुर्गः म्-किरा	उत्साहानें, मन लावून
नाकः-स्वर्ग	सोम.-वैदिकालीन एका वर्षीयें नाव
निरागस् (वि) -निरपराधी	शिघ्र (वि) -शुभ, कल्याणकारक

प्रश्न

- १ कसाताम शब्दाची योग्य रूपें बोझून पुढील वाक्यें पुरी करा —
- २ सीतामा (भर्तु) अर्पयितु शकती कळानि (प्र+वि) ।
- ३ बाला गुरुणाम् उपदेशम् (श्रु) कल्याण च (साध्) (आहार्य) ।
- ४ नावम् * अभिवसता सुराणा वृते (ऋत्विन्) सोम (सु-प्र भू, वा) ।
- ५ नर (निरागस्) प्राणिन पराणात् ऋते न (दु-विध्यर्थ) ।
- ६ वेचिन् नरा (दुष्कर्मन्) कलम् अस्मिन् एव लोके (अश्) ।
- ७ शिवस्य (धनुस्) मद्र कर्तुं राम (शर) ।

* वस् धातूला अर्थ, जनु, आ व उप हे उपसर्ग जोडले म्हणजे स्वल्पाचक शब्दाची द्वितीया योग्यता.

- ॥ सैनिका दुर्गस्य द्वारम् (अपा+उ) दुर्गोधिकारिणं च युद्धे (धृप्) ।
 ८ रामस्य सहायेन सुग्रीवेण आदिष्ट्य वानरा सीता सर्वत्र (दि+वि) ।
 ९ निशागमे तम सर्वा (दिश्) (वि+आप्) ।
 १० जना (पप्) रिपूणा प्रतिकार (निसृ+चि-विध्यर्थ) ।
 २ पुत्रील रूपे ओल्लूत तौ वाक्यात् योना —
 साग्न्युवन्ति । शृण्वन्तु । भवन्नोत् । धुनोति । ग्रहिणु ।
 ३ (अ) पितृ व अपितृ प्रत्यय गृहणचे काय हे सागून सर्व पितृ प्रत्यय लिहा
 (आ) पचम गणाचे विवरण सागून प्रत्य २ मचील रूपे सिद्ध करा
 ४ पुत्रील वाक्यातील धातूना योग्य उपसर्ग जोडून तौ पुटीं करा —
 १ आचार्यो शास्त्राणाम् अर्थम् धृ । २ वदयं सर्वात्मना अर्थम् चि ।
 ३ रानी सेवका प्रासादस्य द्वारम् हृ । ४ दशरथ राम वनम् हि ।
 ५ अर्जुन जवप्रवधम् वि । ६ अर्जुन भाष्म शरी स्तु ।

पाठ ३

अष्टम गण.

- (अ) द्वाण्डययनदादादक्षितो मयोऽर्जुनमवदत् । उपहतोऽस्मि
 भवता । किं करयाणि मवतः कृत इति । तदा वृष्णेनोपदिष्टोऽ-
 र्जुनः प्रत्यमापत् । दिव्यरूपा समा कुरुष्वेति । तथेत्युक्त्वाऽ-
 चिरादेव समामकुरोन्मयः । तथ ग्राहृभिः सार्धमुपविष्ट युधि-
 श्ठिरं वारदोऽपृच्छत् । किं त्वं राजसूयं यज्ञं न तनोषि । सत्वरं
 तनुष्व यागम् । एवं त्वं जगति कीर्तिं वितनुया इति । तच्छ्रुत्वा
 वृष्णस्थोपदेशेनैवाहं यज्ञं तनुयामित्यमनुत् युधिष्ठिरः । अतः

स कृष्णमपृच्छत् । अप्यहं यज्ञं तनवानि । किं त्वं मनुष इति ।
 श्रीकृष्णः प्रत्यभाषत । जरासन्धादते न कोऽप्यन्यस्तथ यज्ञे
 विघ्नं कुर्यात् । तस्य वध आवश्यक इति । अतो मीमो
 जरासन्धं गदयाऽक्षिणोदमारयथ । पञ्चाद्यधिष्ठिर ऋषि-
 भिर्यन्धवै राजभिश्च समेतो यज्ञमतनोत् । तदा श्रीकृष्णस्य
 पूजा शिशुपालस्य न सम्भता । स श्रीकृष्णं युद्धायाह्वयत ।
 श्रीकृष्णस्तं चक्रेणाक्षणेत्तस्य च घघमकरोत् । एवं राजसूय-
 यज्ञो निर्विघ्नं समाप्तः ।

वरील उताच्यातील अपेरेखित रूपें तन्, क्षण्, क्षिण्, मन्, व कृ या
 अष्टम गणाच्या धातूचीं आहेत त्यातील 'कृ' शिवाय इतर धातूंचीं रूपें पचम
 गणाच्या 'चि' धातूच्या रूपासारख्यां दिसतात.

पृथक्करण

पित् प्रत्यययुक्त   अपित् प्रत्यययुक्त
 अतनोत्-अ+तन्+उ (ओ)+त्   तनुष्व-तन्+उ+स्व (ष्व) १
 तत्राच अक्षणोत्-अक्षिणोत्   अमनुत्-अ+मन्+उ+त्
 तनवानि-तन्+उ(ओ-अच्)+आनि   मनुषे-मन्+उ+से (पे) १
 तनोपि-तन्+उ (ओ)+पि (पि) १ | तनुयाम्-तन्+उ+याम्

धावरुन असें दिसून येईल की अष्टमगणाच्या धातूंना 'उ' हे विवरण
 प्रत्ययापूर्वी जोडलेलें आहे, व त्यांचीं तनु, मनु, क्षणु व क्षिणु अशीं अर्गे
 झाला आहेत ही अर्गे पचमगणाच्या स्वरांत धातूच्या अगाप्रमाणे असल्यामुळे
 त्यांचीं रूपे 'चि' धातूच्या रूपाप्रमाणेच होतात.

घटं. तन् (८ उ. प.)

परस्मैपद			आत्मनेपद		
तनोमि	तनुव-न्व	तनुम-न्म	तन्वे	तनुवहे-न्वहे	तनुमहे-न्महे
तनोषि	तनुयः	तनुय	तनुषे	तन्वाथे	तनुषे
तनोति	तनुत	तन्वन्ति	तनुते	तन्वाते	तन्वते

प्र. भूतकाल

अतनवम्	अतनुवन्व	अतनुमन्म	अतन्वि	अतनुवाहिन्वाहि	अतनुमहिन्माहि
अतनो	अतनुताम्	अतनुत	अतनुया	अतन्वायाम्	अतनुध्वम्
अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत

आज्ञार्थ

तनवानि	तनवाव	तनवाम	तनवी	तनवावहे	तनवामहे
तनु	तनुतम्	तनुत	तनुष्व	तन्वायाम्	तनुष्वम्
तनोत्तु	तनुताम्	तन्वन्तु	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्

विध्यर्थ

तनुयाम् तनुयाव तनुयाम् इ । तन्वाव तन्वीवहि तन्वीमहि इ.

कृ (८ उ प.) परस्मैपदां रुर्वे प्रथम पुस्तकात् दिर्लंकी आहते

वर्तमानकाल

आत्मनेपदी

प्र भूतकाल

कुरु	कुरुहे	कुरुहे	अकुर्वि	अकुरुवहि	अकुरुमहि
कुरुष्व	कुरुष्वे	कुरुष्वे	अकुरुष्व	अकुरुष्वाम्	अकुरुष्वम्
कुरुते	कुरुते	कुरुते	अकुरुत	अकुरुताम्	अकुरुत
आज्ञार्थ			विध्यर्थ		
कुरुष्व	कुरुष्वहे	कुरुष्वामहे	कुरुष्व	कुरुष्ववहि	कुरुष्वमहि इ
कुरुष्व	कुरुष्वाम्	कुरुष्वम्			
कुरुताम्	कुरुताम्	कुरुताम्			

परील रूपावरुन असे दिमून येईल की, 'कृ' चें अनादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो-कार्' असे रूप होतें, व हलादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'करो' असें होतें 'व्-म्' ने आरम्भ झालेन्ना अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असें होतें, इतर हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असें होतें व अनादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'कुरु' असें होतें.

५-८ गणाच्या धातूंची वर्त धातु विशेषणें

(आ) यत्न कुर्वाणो नर सम्पद् लभते । यज्ञास्त-वाना-देवानपीडयन्
राक्षसा । पुष्पाण्यवचिन्वाना दासी राक्षसाऽऽहृता । राज्यं
चितन्यता नृपेण शत्रवो निर्जिता । राज्यं कुर्वति रामे प्रजास्व
कालमृत्युर्नामचत् । विजयं साधुयन्त वीर जना सहर्षमभ्य
नन्दन् ।

वरील वाक्यात कुर्वाण, तन्यानान्, अवचिन्वाना, चितन्यता,
कुर्वति व साधुयन्तम् हीं कृ, तन्, चि व साध् या धातूंची वर्त
धातु विशेषणें योजलेली आहेत

कुर्वाण - कुर्वते - अत + आन । चिन्वान - चि + वत - अत + आन ।
कुर्वत् - कुर्वति - अति + अत् । साधुयत् - साधुयति - अन्ति + अत् ।
तन्यान् - तन्यते - अते + आन । तन्यस् - तवति - अति + अत् ।

वरील धातूंच्यावरून जसें दिसून येईल कीं ५-८ गणाच्या धातूंची वर्त
धातु विशेषणें करण्याची शक्ति १-४-६-१० गणाच्या धातूंच्या रूपाप्रमाणेंच
आहे मान आत्मनेपदी धातूना 'मान' बदल आन' हा प्रत्यय
जोडला जातो

कुर्वत् - पु कुर्वन् कुर्वन्ती कुर्वत इ न कुर्वत् कुर्वता कुर्वन्ति ॥
की कुर्वता कुर्वन्ती कुर्वन् इ

परस्मैपदी रूपें गच्छत् 'प्रमाणें पुलिगामर्थ्यें 'जगत्' प्रमाणें नपुंसक
लिगामर्थ्यें व नपु प्रथमा द्विवचनी रूप मूळ शब्द समजून 'नदी' प्रमाणें
स्त्रीलिगामर्थ्यें वेळी जातात

आत्मनेपदी रूपें अकारांत विशेषणप्रमाणें पु गर्ध्ये व न गर्ध्ये अनुक्रमे
'देव व वन' प्रमाण व 'आ' चढून त्या गर्ध्ये मग्ग प्रमाणें वेळी जातात

टीप - कीं धातु विशेषणाच्या श्रवणावळीत स मावाक्रीण-गुरुत्व १ पाठ २४
आणि स - वक्तव्यचक्रा पाठ २६ वहा

टीप - द्विप्रथम गणाम्हातील आत्मनेपदी धातूंची वर्त धातु विशेषणें 'जान' हा
प्रत्यय जोडून वेळीं जातात

अष्टमगणाचे धातु

कृ (उ. प.)-करणे, तयार करणे
अड्-स्वी-उर-स्वी-स्वीकारणे
आधि-अधिकार देणे

*अनु (प. प.)-अनुकरण करणे

अलम्-सुशोभित करणे
आचिस्-प्रादुस्-उघड करणे
उप-उपकार करणे
तिरस्-धिक्-तिरस्कार करणे
नमस्-नमस्कार करणे

प्रति-प्रतिकार करणे, भरपाई करणे
वि + प्र-प्राप्त देणे

सम् (सत्करोति)-सत्कार करणे,
शुद्ध करणे

क्षण्-क्षिण् (उ. प.)-ह्वा करणे,
मारणे

तन् (उ. प.)-पसरणे, तयार करणे,
आवरणे

आ-प्र-वि- „ „

मन् (आ. प.)-आणणे, विचार करणे

यन् (आ. प.)-पचना करणे, मागणे

नवीन शब्द

आपराधिक (वि)-
दुपार नंतरचे
क्रतु. (उ)-यत्
सापडपयनम्-द्वाराचे
आयवते वन

अचान्ध. चेदि व मयध
देशाया राजा कृष्णाचा मनु
दुरुतम्-अपसन्द
पात्रम्-योग्य मनुष्य

पूर्वाह्न-दिवसाचा
पहिला भाग
मद्भु (वि)-गौड
राजसूयः-यज्ञाचे नाव

* अनु+कृ याचा उपयोग ज्यावे अनुकरण बरावपाचे त्याची कृती किंवा प्रितीया घोरून
वरण

† उप+कृ याचा उपयोग ज्यावर उपकार करावयाचा त्याची कृती घोरून वरण

‡ हा धातु 'याच्' प्रमाणे प्रितीकृत आहे

प्रश्न

१ कसातील घातूची योग्य ती रूपे योजून पुढील वाक्ये पुरी करा —

- १ वसिष्ठेन आदिष्ट दशरथ पुत्रप्राप्तये यज्ञम् (तन्) ।
- २ पात्रभ्य दानं नरस्य कार्त्तिके (वि + तन्) ।
- ३ चन्द्रस्य पादप्रहारेण अभिमन्युम् (क्षिण्) ।
- ४ नर मित्राणां हृदयानि दुरुक्ते न (क्षण्-विध्यर्थ) ।
- ५ वर्षासु चातनं द्यामान् मेघान् चल (वन्) ।
- ६ दक्षिं नर मित्रा (वन्) गृह्णात् गृह् भ्रमति ।
- ७ कायस्य आरम्भ (वृ) नरेण परिणाम विचारणाय ।
- ८ जालाळे पात्रभ्ये मुनय पुण्या कथा (श्रु) न्ययादन् ।
- ९ व्याघ्र खगानां ग्रहणाय भूमौ पाळ (वि + तन्) ।
- १० श्व कार्यम् अथ (कृ-विध्यर्थ) पूढाङ्गं च आपराङ्गिकम् ।

२ पुढील घातूची वर्त घातु विशदणें तयार करून खाली योग्य रूपे पुढील वाक्यात योजा —

उप + वृ कृ सम् + चि आविम् + वृ वि + वृ

- १ मधु — मधुकरा मधु शुचन्ति ।
- २ अन्यस्य दोषान् एव नरस्य लघुष दृश्यते ।
- ३ शास्त्रार्थं सम्यक् — आचार्यान् गम्मानयन्ति छात्रा ।
- ४ पाप नराणां चित्तं शङ्कितं वर्तते ।
- ५ दातव्यानाम् — तनैः पुण्यं लभ्यते ।

३ 'कृ' घातूला निरनिराळे पाच उपसर्ग लावून वाक्यात उपयोग करा

द्यौ (द्यौः)-आकाश, स्वर्ग				दिव् (द्यौः)-आकाश, स्वर्ग		
द्यौः	द्यावौ	द्यावः	प्र. सं.	द्यौः	दिवौ	दिवः
द्याम्	"	द्याः	द्वि.	दिवम्	"	"
द्यावा	द्यौभ्याम्	द्यौभि	तृ.	दिव्वा	द्युभ्याम्	द्युभिः
द्यावे	"	द्यौभ्य	च.	दिवे	"	द्युभ्यः
द्योः	"	"	पं.	दिव	"	"
"	द्यौः	द्यौषाम्	प.	"	दिवोः	दिवाम्
द्यवि	"	द्यौषु	स.	दिवि	"	द्युषु

द्यौ (द्यौः)-यैल व (द्यौः)-माय, पृथ्वी, इन्द्रिय हा शब्द 'द्यौ' प्रमाणे चालवावा.

(भा) भुवः पत्युः श्रीरामस्य भार्या सीता स्त्रीषु रत्नमासीत् । सा लङ्कायाः पत्या रावणेनापहृता । अतो रामेणात्मनः स्त्रिया अन्वेषणाय सुग्रीवेण सह सख्यं कृतम् । रामस्य सखा सुग्रीवस्तस्य साहाय्यमकरोत् । रावणं हत्वा सीतां च पृष्ट्वा रामः पुष्पकविमानेन सर्वैः सखिभिर्यन्त्रवैद्यैश्च सहायोद्यां निवृत्तः । पश्चाद् भुवः पतिः श्रीरामो नयेन राज्यं कृत्वा स्त्रीणां श्रेष्ठया सीतया सह सुखमन्वभयत् ।

वर्गल उतान्यात् पति, सखि व स्त्री या नामाची रूपे आलेली आहेत. त्याची रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

पतिः (पतिः)-नवरा, स्वामी				स्त्री (स्त्रीः)		
पतिः	पती	पतयः	प्र.	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रिय
पतिम्	"	पतीन्	द्वि.	स्त्रियम्-स्त्रीम्	"	स्त्रिय-स्त्रीः
पत्या	पतिभ्याम्	पतिभि	तृ.	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
पत्ये	"	पतिभ्यः	च.	स्त्रिये	"	स्त्रीभ्यः
पत्यु	"	"	पं.	स्त्रियाः	"	"
"	पत्यो	पतीनाम्	प.	"	स्त्रियो	स्त्रीणाम्
पत्यौ	"	पतिषु	स.	स्त्रियाम्	"	स्त्रीषु
पते	पती	पतयः	सं.	स्त्रि	स्त्रियौ	स्त्रियः

सखि (पु) - मित्र या सन्ध्याची प्रथमा, द्वितीया च खोषन व्यंवी रूपे सरा सखायौ सखायः ॥ सखायम् सखायौ सखायौ द्वि । सखे सखायौ सखाय-स । असीं होतात व इतर विभक्त्योर् 'पति' प्रमाणे होतात.

सखा (स्त्री) - मैत्रीण हा शब्द 'नदी' प्रमाणे चालवावा.

दोष - 'पति' शब्द समासान् शेर्गो भाग्य वर तो 'वनि' भागें चालवावा. जसे मृपति, वर्षपति साग लक्षापति रावणेनामइव ।

(६) जरया जरमा याऽऽक्रान्तस्य नरस्याक्षिणी मन्दे भवतः ।

केचिन्नरा एकेनैवास्था द्रष्टुं समर्थाः सन्ति ।

जरायां-जरसि वा नराणां गात्राणि विकलानि भवन्ति ।

अक्षोस्तेजसा नरस्य चातुर्यं क्षायते ।

बरील वाक्यात जरा व अक्षि या शब्दाची रूपे आली आहेत.

जरा (स्त्री) - म्हातारपण, पापंस्थ

जरा जरे-जरसौ जरा-जरस	प्र. जराया-जरस	जराभ्याम्	जराभ्य	पं.
जराम्-जरसम्	„ „	द्वि. „	जरयो-जरसौ	जराम् जरसाम् प.
जराया-जरसा जराभ्याम् जरसि	तृ. जरायाम्-जरसि	„	जरासु	स.
जरायै-जरसे	च. जराभ्य च. जरे	जरे-जरसौ	जरा-जरस	सं.

'जरा' शब्द 'माता' प्रमाणे चालवतात, मात्र स्वराभ्यां प्रत्ययापूर्वी 'जरस' असा समग्र 'चन्द्रमम्' प्रमाणे रूपे केली जातात

'निर्जरः (पु) - देव' हा शब्द मुदा 'देव' प्रमाणे चालवून शिवाय स्वराभ्यां प्रत्ययापूर्वी 'निर्जरम्' समग्र रूपे केली जातात 'अजर (वि.) - म्हातारपण नासलेला' हा शब्दहि वरीलप्रमाणे विकल्पाने रूपे फक्त चालवतात.

अक्षि (न.) - दोष

अक्षि अक्षिणं अक्षिणि	प्र. अक्ष	अक्षिभ्याम्	अक्षिभ्य	पं.
„ „	द्वि. „	अक्षो	अक्षाम्	प.
अक्षा अक्षिभ्याम् अक्षिणि	तृ. अक्षि-अक्षिणि	„	अक्षिषु	स.
अक्षे „ अक्षिभ्य च. अक्षे-अक्षि	अक्षिणी	अक्षिणि	अक्षिणि	सं.

दधि (न) - दही, अस्थि (न.) - हाड, सक्थि (न.) - मादी हे शब्द अक्षि प्रमाणे चालवतात.

नवीन शब्द

अन्तरालम् पृथ्वी व स्वर्ग यामधील	नय - नीति
जागा	फलोदय.-फलत्रया लाभ
अवसत (अव+नाम् चै कर्मणि भू	ययाति. चन्द्रबशाताल रागा
धा वि)-बाबलेल	वि+सृज् (६ प प)-सोड्गै,
अवस्थानम्-राहाणें	पाठविणें
उद्भूत (उद्+भू चै कर्म भू धा	विसृष्ट (वि+सृज् चै क भू धा
वि)-उत्पन्न झालेला	वि)-सोड्गैला
किमुत (अव्यय)-निती ज्यास्त-	येणु. (५)-पावा, धाम्पूची पाटी
कमी	घेतरणी-पातालाताल नक्षत्रें नाव
वृणयि-दुः (५) ऋपाचें नाव	शम्भ - इन्द्र
प्रिदाहु. (५)-सूखतातीन रागा	सहोदर.-सग्रा भाऊ

प्रश्न

- १ गवाम्, अग्नीनि, स्त्रीषु भुवि व जरायाम् ही रूपं ओळखून त्यांच्या वाक्यात उपयोग करा
- २ पुढील वाक्यात कमातीन शब्दांची योग्य रूपे थोडा —
  - १ येणु नादया टण् (गो) सवदा परितून आगवन् ।
  - २ ऋण्यज्ञ (द्या) नात्र धवि जपरिधित । विमुग दशनस्य ।
  - ३ एवदा रेभिन् मृगपरिधित (अस्थि) मन्थ ह ।
  - ४ (दधि) युक्तम् अन्न प्रवागवागे अनाथ उपयुक्त भवति ।
  - ५ दद्या पुत्र्य तथा (पति) वियोग न मरन्ता (श्री) ।
  - ६ नरस्य (भू) भान मनन धाम मृत्पयि ।
  - ७ पुत्र नाद्रन् (मू) मुत्र द्य मना ।
  - ८ त्रिदाह (यो) न गत किन्तु अ तगा विधन ।
  - ९ मया (एवर) अविनय्यम नी ययाने इच्छा ।
  - १० धीरगावणन् उद्भूतया (श्री) मरोदग्ध दृष्ट्या पितृता ।

३ 'शुद्धो ल वाक्पातील जाह वक्षरतील वन्दोबहुल था वक्ष्यातील शब्द योजाः—

- १ कपिञ्जलः अवदत् मित्र पुण्डरीकं न एतद् युक्तं ज्ञानिनः तव ।
- २ रावणेन देवाः अपि स्वप्रासादे दास्यन् नृपाः ।
- ३ सूर्यः सहस्रेण नयनैः पृथ्वीं प्रभासयति ।
- ४ तृणविन्दोः मयेन सक्तः क्षुरिणो नाम सुगङ्गनां यस्य तपसः भङ्गाय व्यसृजत् ।
- ५ यथा नारीण्यं तथा वाचा साधुत्वे दुर्जनः जयः ।
- ६ युद्धेः प्रभपः नष्टे पत्न्येदयाय कटपटे ।
- ७ अहंनः रणाङ्गणे मित्राणि बान्धवान्गुह्यं च युद्धाय उद्यतान् अपश्यत् ।
- ८ जनाः धेनूनां प्रदानं कुर्वन्ति वैतरण्याः पारं गन्तुम् ।
- ९ साहसं विना स्वप्नदः लाभः अक्षयः क्षीति वेचित् मन्यन्ते ।
- १० रुज्जया आक्रान्तस्य नरस्य सुखम् अवनतं भवति ।

पाठ ५

नवम गण.

(अ) आसीत्कस्यापि घणिकोऽभ्यविपणिर्हयग्रामे । सोऽबान् व्यक्री-
णीत् कुटुम्बं चापूष्णात् । बहवो जना अभ्वन्क्रीणंस्तस्मा-
द्विपणिकात् । एकदा स सुलक्षणाढ्यं हयं विक्रयार्थमापणं
नीत्वा तं स्तम्भेऽवध्नात् । तदैव प्रातस्तत्र कोप्रपि राज-
कुमारः । सोऽबानां लक्षणाणि सम्यगजानात् । अभ्यस्य रूपेणा-
रुष्टः स तमवदत् । भो घणिकः क्रीणामि हयमिममहम् ।
किमस्य मूल्यमिति । तदा स घणियवदत् । परीक्ष्यैव क्रीणात्
भवानिति । तदा स राजपुत्रो जानाम्यहमभ्यपरोक्षां रदमन्दं

गृह्णामि पश्चात्तमायेहामीत्युक्त्वा रश्मीनगृह्णादारोहच । एतद्
दृष्ट्वा सोऽश्वविश्रयमन्यत । अयं सम्यग्जानात्यश्वपरीक्षाम् ।
विक्रीणीयेमं सुवर्णशतेनेति । अत्रान्तरे राजपुत्रोऽपृच्छत् कियता
*मूल्येन विक्रीणीये त्वमिमं हयम् । बहु रोचतेऽयं मह्यमिति ।
तदा स घणिगवदस्तुवर्णशतेनेति । स राजपुत्रो मूल्यं दत्त्वा
हयमक्रीणात्प्राप्तादं च न्यवर्तत ।

वरील उताऱ्यांतील अधोरेखित क्रियापदांचे पुढीलप्रमाणे पृथक्करण करतो येईल.

‘पित्’ प्रत्यययुक्त

अपुष्पात् - अ + पुष् + ना (ण) + त्
क्रीणामि - क्री + ना (ण) + मि
अवघ्नात् - अ + वन्ध् (बध्) + ना
+ त्
क्रीणातु - क्री + ना (ण) + तु

‘अपित्’ प्रत्यययुक्त

विक्रीणीये - वि + क्री + ना (नी-णी)
+ ये
विक्रीणीय - वि + क्री + ना (न्-ग्ल्)
+ ईय
व्यक्रीणीत - वि + अ + क्री + ना (नी
-णी) + त
अक्रीणन् - अ + क्री + ना (न्-ग्ल्) +
अन्

यावहन असें दिसून येईल की ‘ना’ हे नवम गणाचे विकरण आहे. पित्
प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ च रादित्त्व आहे. हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ चे
‘नी’ असें रुपांतर झाले आहे व अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी ‘ना’ चे ‘न्’
असें रुपांतर झाले आहे. जरूर तेथे ‘न्’ चा ‘ग्ल्’ केलेला आहे.

क्री (ट. प.) धर्तमानकाल

परस्मैपद			आत्मनेपद		
क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे
क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ	क्रीणीथे	क्रीणीथे	क्रीणीध्वे
क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणीन्ति	क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते

“वि + क्री” हा पाठ आत्मनेपदी आहे. वग किमतीत विग्रहकाचे अवयव विश्व
व्याप्याचे हो निमित्ताचक उच्च गृहीत्येन योज्यते.

प्र. मूलकाल

परस्परपद

आत्मनेपद

अक्रीणाम्	अक्रीणीव	अक्रीणीमि	अक्रीणि	अक्रीणीवहि	अक्रीणीमहि
अक्रीणा	अक्रीणीताम्	अक्रीणीत	अक्रीणीया	अक्रीणीयाम्	अक्रीणीध्वम्
अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्	अक्रीणीत	अक्रीणीताम्	अक्रीणत

आहार्य

क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम	क्रीणी	क्रीणावहे	क्रीणामहे
क्रीणीहि	क्रीणीताम्	क्रीणीत	क्रीणीन्व	क्रीणीयाम्	क्रीणीध्वम्
क्रीणातु	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु	क्रीणीताम्	क्रीणीताम्	क्रीणीताम्

विच्यर्थ

क्रीणीयाम् क्रीणीवाव इ. | क्रीणीय क्रीणीवहि इ.

परीक्ष ह्वाकरीता 'क्री' धातूची पुढीलप्रमाणे अंगे होतात वित् प्रत्यया-
पूर्वी-क्रीणा, हलादि अपित् प्रत्ययापूर्वी-क्रीणी व अजादि अपित्
प्रत्ययापूर्वी-क्रीण्. यावरून कोणत्याहि नवम गणाच्या धातूची वरीलप्रमाणे तीन
अंगे बनवली म्हणजे कर्णे करता येतील.

ज्ञा (जा) — ज्ञाना-ज्ञानी-ज्ञान् । पुष् — पुष्पा-पुष्पी-पुष् ।
ग्रह् (ग्रह्) — ग्रहा-ग्रही-ग्रह् । धन्व् (धव्) — धन्वा-धन्वी-धन् ।

नवम गणाच्या धातूंचे तीन प्रकार होतात —

१ परक न होणारे —

अश् (प. प.) — घाणे, प्र + अश्-विणे	क्षुम् (प. प.) — प्रभुत्वन होणे, नव- ताळणे
क्री (उ. प.) — विकत घेणे	
परि + क्री (आ. प.) — बेतन देऊन घेणे, फेडणे	कुप् (प. प.) — पोखणे
वि + क्री (आ. प.) — विकणे	प्री (उ. प.) — संतुष्ट करणे
निस् + क्री (निष्पी-उ. प.) — वेते देऊन सोडवणे	मुप् (प. प.) — चोरणे
	मृद् (प. प.) — चेंबरणे, तुराश करणे

टीप:—क्षुम् याची अंगे क्षुम्वा-क्षुम्नी-क्षुम् अशांना होण. 'नृ'चा 'नृ' रेत
नहीं.

२ अन्त्य दीर्घ स्वर लृत्व होणारे —

क (उ प.) ठार मारणें, इजा करणें
 ज (प प.)-झुझ होणें, दाय होणें
 ङ (वि प प.)-फाडणें, फोडणें
 धू (उ प.)-हालणें, हालवणें
 पू (उ प.)-पविन करणें
 पू (प प.)-भरणें, रक्षण करणें
 ली (प प.)-वितळणें, चिक्कटणें

प्र+ली-एकरूप होणें
 वि+ली-वितळणें
 लू (उ प.)-तोडणें, खुटणें
 वि, प्र+लू- ” ”
 व (उ प.)-निवटणें
 शु (वि-प प.)-तुम्बे करणें, उभें
 फाडणें
 स्तू (उ प.)-आच्छादणें, पसरणें

३ अभियमित करक होणारे —

ग्रन्थ् (ग्र-प प.)-जोडणें, ओवणें
 ग्रह् (ग्र-उ प.)-घेणें, पकडणें
 अनु-अनुग्रह करणें
 उद्-उच्चरणें
 नि-निसमन करणें
 प्रति-स्वागरणें, घेणें
 वि-गाढणें
 सन्-जमविणें
 मन्थ् (मथ्-प प.)-घुमटणें
 क्षा (जा-उ प.)-जाणणें

अनु-परवानवा देणें
 अभि, प्रत्यभि-ओळखणें, जाणणें
 अर्घ-अपमान करणें
 प्रति-प्रतिज्ञा करणें, कबूल करणें
 वन्थ् (वध्-प प.)-बाधणें
 अनु-आग्रह धरणें, अनुसरणें
 निर्-आग्रह धरणें
 नि-घट बाधणें, रक्षणें
 स्तम् (स्तम्-प प.)-आधार देणें,
 अडविणें, गर्बिष्ठ होणें

टीप — आद्यार्थी द्वितीयपुरुषी ध्वनिकनी प्रत्यय परस्मैपदी व्यञ्जना-१ पावता 'मान' क्ता वाक्या ४ त्त वाक्यात् 'जा' हे किरण जोडीत वाहीत मात्र चरु तेथे 'द्' चा 'ण्' बरावा

सद्-सदान, छिन्-छिदान, दन्-दधान, वन्-वधान, मन्-मथान, मुप्-मुपाय,
 पुप्-पुपाय, स्तम्-स्तमान, मृद्-मृदान

* 'प्रति+क्षा' वा चारूचा उपयोग ज्याच्या व्यक्त प्रतिज्ञा करावयाची त्याची चटुवी योजून बरवा

(आ) ईशतत्त्वं जानन्तः-जानानाः चा नराः संसारभावेभ्यः विरक्ताः भवन्ति ।

स्वप्रमया राज्ञां मनांसि चक्षुषि च मुष्णती दमयन्ती रङ्गं प्रविष्टा ।

सौरसागरं मथनद्भिः सुरासुरैः चतुर्दश रत्नानि लब्धानि ।

पाप्मनः पुनाना भागीरथी भक्तैः स्तूयते ।

वरील वाक्यात अधोरेखित शब्द वर्त. काल घातु विशेषणें आहेत. जानन्तः, मुष्णती व मथनद्भिः ही परस्मैपदी आणि जानानाः व पुनाना ही आत्मनेपदी धातूंची आहेत. तीं यनविष्णूची व चारुविष्णूची तद्वा पंचम किंवा अष्टम गणाच्या वर्त घातु विशेषणासारखीच आहे.

ज्ञा-जानन्ति-अन्ति+अन्-जानत् पु. प्र. व. व.-जानन्तः

मथ्-मथन्ति-अन्ति+अत्-मथन्त् पु. वृ. व. व.-मथनद्भिः

मुष्-मुष्णन्ति-अन्ति+अत्-मुष्णत् ली. प्र. ए. व.-मुष्णती

ज्ञा-जानने-अते+आन-जानान पु. प्र. व. व.-जानानाः

पू-पुनते-अते+आन-पुनान ली. प्र. ए. व.-पुनाना

नवीन शब्द

अङ्गुलीयकम्-आंगठी	दधि (व)-दही	रङ्गः-समामण्डप
अध्ययः प्रकाश, वाटसर्ग	चीवरः-नौल्ले	रन्ध्रम्-छ्मोपणा, दोप
अध्वयिपणिः (पु)-	नयनोत्तम्-लेणी	रदिमः (पुं)-रगाम
घोडे विवर्णाने दुकान	निष्कः-फळम्-सोन्याचे नाणें	वणिज् (पु)-वाणी
आढ्य (वि)-सपत्र, दुक	परोक्षम् (अ)-दृष्टीआड	विषणिकः-दुकानदोर
आपणः-काम्-बाजार, दुकान	पाप्मन् (पु)-पापामनुष्य	विमुद्ध्यकारिन् (वि.)-विचार करून पापणाट
फेसरः-आवाळ	प्रमत्तनः-सोमाद्याना वारा	स्तम्भः-ताव

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात कसातील शब्दांची योग्य ती रूपे द्या —

- १ (अनु + श्च) मा तात भमनाय इति चन्द्रापीड पितर (प्र + अर्थ) ।
- २ धीवरेण आनीतम् अशुलीयक दुप्यन्त (अभि + श्च) शकुन्तलाया *२
- ३ दधि (अन्ध्) गोपीना परोक्ष नवशात (मुप्) कृष्ण । { अस्मात् ।
- ४ कालिदास दाकुन्तलाम् उद्दिश्य नाटक (नि + बन्ध्) ।
- ५ शत्रो रन्ध्राणि (ह्रा) नृपण विजय लब्ध ।
- ६ प्राप्स्यते सूर्यातपेन तप्त हिम (वि + ल्) ।
- ७ प्रभञ्जन तुह्यन् नृक्षान् अपि (धृ) उन्मूलयति च ।
- ८ विष्णो नामस्मरण पापिन (ट्) (पू) ।
- ९ अरण्ये व्याघ्रा मार्गेण गच्छत अध्वगान् (वि + दृ) ।
- १० (वृ) हि किमृश्यकारिण गुणलुब्धा स्वयमेव सम्पद ।

२ पुढील रूपे ओळखून त्यांचे पृथक्करण करा व ती वाक्यात बजा —

व्यक्तीगत । वधान । अप्रीणन् । आश्रात् । निष्टुङ्गन्तु । पुनात ।

३ पुढील वाक्यात कसातील वातूला योग्य ते उपसर्ग जोडून त्याची रूपे द्या —

- १ राक्षसा परस्पर — (ग्रह्) । २ स्वामी निष्कवशकेन नृप — (क्री) ।
- ३ बाल अनुशा लब्धु मातरम् — (बन्ध्) । ४ पुन पित्रा कृतम् कृष्ण — (का) ।
- ५ गूपक सिंहस्य वेसर — (लृ) । ६ साधव दीनान् — (ग्रह्) ।

४ पुढील वाक्यातील ल्यप्तात अव्ययाबद्दल क्रियापदांची रूपे द्या —

वृक्षस्य शाखा आलस्य काष्ठिक् गृह गच्छतु । मालाकार माला प्रयित्वा स्वामिने वायच्छत् । जना क्रोध निश्चिता स्वास्थ्य लभेरन् । शोषा सद्धान् पूर्वा युद्धमारभताम् । व्याध तण्डुलानाम् उपरि जाल विस्तार्य दूरे श्व स्थित ।

* 'रस्य (शोरपूर्ण) जाठवन होणे' या शब्दाची जाठवन नावदाची त्या शब्दाच्या शब्दाची यशो बोक्तात

पाठ ६

व्यंजनान्त शब्द (अनियमित).

- (अ) १ पुंसांमसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत्कोपः ।
 २ सहते क्लेशबाहुल्यं सर्वदा धैर्यवान्पुमान् ।
 ३ सन्तीर्यते सुखेनैव घोरैः पुग्मिर्मवोदधिः ।
 ४ धर्म्यं पन्थानमुत्सृज्य नरो भवति दुःखमाकृ ।
 ५ आपदा कथितः पन्था इन्द्रियाणामसयमः ।
 ६ न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ।
 ७ सम्पूज्यते जनेः श्वाऽपि घनिकस्य गृहे स्थितः ।
 ८ मकरः प्रच्युतः स्थानाच्छुनावि परिभूयते ।
 ९ व्याधो विध्याति वाणेन श्वभिः परिवृतं मृगम् ।

वरील शब्दांत पुंस्, पथिन् व श्वन् या शब्दाचीं निरनितळीं हवें आलीं आहेत त्याचीं सर्वं रूपें पुढें दिली आहेत.

पुंस् (३)—पुष्प

पुमान्	पुमांसी	पुमास	प्र.	पुस	पुम्भ्याम्	पुम्भ्य	पं.
पुमासम्	"	पुस	द्वि.	"	पुसो	पुसाम्	प.
पुंसा	पुम्भ्याम्	पुग्मि	तृ.	पुसि	"	पुसु	सं.
पुंसे	"	पुम्भ्य	च.	पुमन्	पुमांसी	पुमास	सं.

वरील हप'वरून व्यंजनान्त नामांच्या रूपांचे तीन विभाग करता येतात. १ प्रथमा, सम्बोधन व द्वितीया ए. व. आणि द्वि व., २ द्वि बहुवचनापासून पुढील स्वरारंभी प्रत्यय, ३ व्यंजनारंभी प्रत्यय. म्हणून कोणत्याहि शब्दाची प्रथमेचीं सर्वं रूपें, द्वितीया व सम्बोधन एवचचन, द्वितीयेचें बहुवचन, तृतीयेचें द्विवचन व सप्तमी बहुवचन एवढीं रूपें दिली म्हणजे इतर रूपें सहज तयार करतां येतील.

पथिन् (पु)—मात्र

पन्था	पन्थानौ	पन्थान	प्र. सं. पथ	पथिभ्याम्	पथिभ्य	प
पन्थानम्	,,	पथ	द्वि.	पथ	पथो	पथाम्
पथा	पथिभ्याम्	पथिभि	तृ	पथि	पथो	पथिषु
पथे	,,	पथिभ्य	च.			स.

‘पथिन्’ प्रमाणे मथिन् (पु)—‘सुसळण्याची रथी’ हा शब्द चालवावा
 ऋभुक्षिन् (पु)—इन्द्र हा शब्दहि ‘पथिन्’ प्रमाणे चालवावा मात्र प्रपमा,
 सर्वोधन आणि द्वितीया एवंचन व द्विवचन यामध्ये अनुनासिक नसते

ऋभुक्षा	ऋभुक्षानौ	ऋभुक्षान	प्र
ऋभुक्षा	,,	,,	स
ऋभुक्षाम्	ऋभुक्षानौ	ऋभुक्ष	सि

श्वन् (पु)—कृत्

श्वा	श्वानौ	श्वान	प्र	शुन	श्वभ्याम्	श्वभ्य	पं
श्वानम्	,,	शुन	द्वि	,,	शुनो	श्वानाम्	प
शुना	श्वभ्याम्	श्वभि	तृ	शुनि	शुनो	श्वसु	स
श्वने	श्वभ्याम्	श्वभ्य	च	श्वन्	श्वानौ	श्वान	सं

‘श्वन्’ प्रमाणे युवन् (पु)—वृक्ष मनुष्य व मघवन् (पु)—इन्द्र हे
 शब्द चालवावे मात्र द्वितीया बहुवचनापासून स्वररभी प्रत्ययापूर्वी यून व
 मघोन् अक्षी हर्षे होतात यून+अस्-यून, मघोन्+अस्-मघान

श्वन् वें स्त्रीलिंगा रूप शुनी, युवन् याचें यूनी व मघवन् याचें मघोनी
 अक्षी होऊन ‘नदा प्रमाणे चालविटी पातत ‘युवन्’ याची युवति. व
 युवती अक्षीहि होतात परंतु युवति हे ज्यास्त प्रचारात आहे

(आ) १ दुर्योधनेन सैन्यस्य कर्णो घुरि नियोजित ।

२ न भवन्ति हि साधूना कदाप्यवितथा गिर ।

३ देशान्तरं प्रतिष्ठेरज्जुमेऽहनि सदा नर ।

४ अहानि नव रामस्य त्रियते जननोत्सव ।

५ रसोदमप्सु कौन्तेय प्रमाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।

६ सृष्टिनिर्माणवेलायामप आदावस्तुजगृष्टिधिः ।

वरील शब्दात धुर्, गिर्, अहन् व अप् या म्बंजनान्त शब्दाची रूपे येनलेली आहेत. त्याचीं रूपे पुढीलप्रमाणे होतान.

धुर् (श्री.)—जं, जोलड, जबाबदारी (समासत)

धू धुरे धुर प्र. सं. धुरे धूम्यां धूम्यः च. धुरि धुरोः धूर्त्त स.
धुम् " " द्वि. धुर " " पं.
धुता धूम्यान् धूर्ति तु. " धुरोः धुत्तम् प.

गिर् (श्री.)—पाणी, शब्द व पुर् (श्री.)—शहर हे शब्द धुर् प्रमाणे बालबाबे. प्र. ए. व.-धीः, पू. ए. द्वि. व.-गीम्याम्, धूम्याम् । स. व. व.-गीर्त्तु, धूर्त्त.

अहन् (न.)—दिवस

अहः अही-अहीनी अहानि प्र. द्वि. सं.
अहो अहोभ्याम् अहोमि तु. अहो अहो अहाम् प.
अहो " अहोभ्य च. अहि-अहनि " अह तु स.
अह. " " पं.

अप् (श्री.)—पाणी-बहुवचनात बालविना जातो.

आप —प्र. सं., अप-दि, अहि-तु, अहन्-च. पं., अपाम्-प., अप्-स.

- (६) १ अष्टामु दिक्षु तिष्ठन्ति लोरुपालाश्च वारणाः ।
- २ उदयेन रवेः प्रातः पूर्वा दिक् सलु शोभते ।
- ३ श्वा यदि क्रियते राजा स हि नाश्रात्युपानहम् ।
- ४ यत्तादृशः सुपुण्यस्य फलं भवति शाश्वतम् ।
- ५ यादृशीं (यादृशं) भावनां चुर्यात् सिद्धिर्भवति तादृशी ।
- ६ स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सपत्र पूज्यते ।
- ७ आत्मश्रेयसि नित्यमेव विद्वान् कार्यः प्रयत्नो महान् ।

परील वाक्यात दिश, उपातश्च व एतादृश, यादृश असे सर्वनामानां 'दृश' प्रत्यय लावून झालेले शब्द आणि विद्वस् हे जोडलेले आहेत. त्याची रूपे पुढे लिहित्याप्रमाणे होतात.

दिश (छी.)—दिशा

दिक्-न् दिशौ	दिश.	प्र. सं.	दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः	पं.
दिशाम्	"	"	द्वि.	"	दिशोः	दिशाम् प.
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भि	तु.	दिशि	"	दिक्षु स.
दिशे	"	दिग्भ्यः	ख.			

'दिश' प्रमाणे दृश (छी.)—दृष्टि, लोका व एतादृश, तादृश, यादृश, कीदृश, ईदृश, मादृश व त्यादृश वगैरे 'वाच्यासारखा, त्याच्यासारखा' असा अर्थाची विशेषणे पु. व छी. मध्ये चालवावी.

छी सार्वतामिक विशेषणे नपु. मध्ये 'तादृक्-न् तादृशी तादृशि' अशी प्र. द्वि. व सं. यामध्ये चालतात व इतर विभक्तींत पुलिगाप्रमाणे चालतात.

विद्वस् (उ.)—विद्वत्, विद्वान् मनुष्य

विद्वान् विद्वत्सी	विद्वत्स.	प्र.	विदुष	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	पं.
विद्वत्सम्	"	विदुष	द्वि.	"	विदुषोः	विदुषाम् प.
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः	तु.	विदुषि	"	विद्वत्सु स.
विदुषे	"	विद्वद्भ्यः	ख.	विद्वन्	विद्वत्सी	विद्वत्स सं.

कौलिगामध्ये 'विद्वम्' या विशेषणाचे विदुषी असे रूप कहन नंतर ते 'नदी' प्रमाणे चालणें.

नपु. मध्ये 'विद्वन् विदुषी विद्वत्सि' प्र. द्वि. व सं. इतर रूपे पुं. प्रमाणे.

नवीन शब्द

अचितय (वि.)—सत्य	च्युतः (च्यु १ वा. प.)	परि+भू (१ प. प.)—
असंयमः—तावा नखणे	वर्माणि भू या. नि.)—	अपमान करणे
उद्+सृज् (६ प. प.)—	भ्रष्ट, पडलेला	वारणः—हत्ती
सोडणे	तमस्विनी (वि.)—	विधिः (पुं.)—ब्रह्मदेव
उपद्रवः—त्रास, पीडा	कालोत्की	सृज् (६ प. प.)—उत्पन्न
	नक्रः—मगर, सुतर	करणे

१ पुढील हरे ओळखून त्यांचा वाक्यांत उपयोग करा:—

दिशाम्, पुष्पम्, घुरि, झुनि, सुवभिः, अवम्भः ।

२ पुढील वाक्यात दिलेल्या शब्दांची योग्य रीती हरे जोडा:—

- १ (पुंस्) श्रेष्ठ. अर्जुनः कृष्णस्य (सखि) आसीत् ।
- २ राज्यस्य (घुर) पुत्रे निक्षिप्य रत्न. वारण्यं गतः ।
- ३ परमात्मानं (गिर) वर्णयितुं मनुजाः न (शक्) ।
- ४ (श्वन्) चण्डाले च पण्डिताः ममदर्शिनः सन्ति ।
- ५ मृगयाया (श्वन्) व्याघ्रानां साहाय्यं कुर्वन्ति ।
- ६ विचारवान् पाणिनिः (श्वन्) (युवन्) (यवन्) च एफसूत्रे (ग्रन्थ) ।
- ७ अस्मिन् (जयत्) विद्यासार्द्धाः (पुंस्) विरलाः ।
- ८ (पुष्पसिस्) हरिश्चन्द्रम् अवदत् (स्थावत्) सत्त्वशीलः नृपः कृष्ण्याः भूषणम् इति ।
- ९ अभिमन्योः पराक्रमं हृष्टा घोराः अवदन् (एतादृश) पीरपम् अर्जुनस्य अपि अशक्यम् इति ।
- १० (अप्) वर्षेण नद्यः पूरिताः भवन्ति ।

३ पुढील वाक्यातील जाड अक्षरांतील शब्दावहल वा ध्वन्यातील शब्द जोडा:—

- १ उद्योगिनं पुरुषं लक्ष्मीः आधरयति । २ सारमेयाणां भरणेन घोराः पलायन्ते । ३ इन्द्रस्य समारां गन्धर्वाः गायन्ति । ४ बहूनि दिनानि मित्रं न दृष्टम् । ५ मोक्षस्य प्राप्तिः निविधैः मार्गैः भवति । ६ तमहिनर्वा रात्री दृष्ट्वा न किमपि दृश्यते ।

पाठ ७

द्वितीय गण.

(आनागान्त, शी, इ, अधि+इ, जागृ, स्तु-नु, ब्रू-मू.)

(भ) हुनोति स्म पुरा पौलस्त्य इन्द्रादीन्सर्षाण्देवान् । अतस्ते पर-
स्परमग्रवन् । यो विष्णुः सागरे शोते तमेव वयमधुना यामेति ।
एव विचिन्त्योदन्यन्तमयुस्ते सर्वे । आदिपुरुषो विष्णुः शेष
मध्यशेत* तदा । तेपामागमनेन प्रयुद्धो भूत्वा स शेषे न्यपीदत् ।
लक्ष्मीरपि स्वाङ्गे विष्णुचरणो गृहीत्वा पद्मे न्यपीदत् तत्रेव ।
अतो देवा प्रयुद्धस्य विष्णोः समीपमयानर्ध्याभिश्च स्तुतिमि-
स्तमस्तुवन् । स्तुतिमि प्रीतो विष्णुस्तानग्रर्षात् । किमर्थं यूय-
मा स्तुयीथ । ब्रूध्वं च आगमनप्रयोजनमिति । तदा ते
प्रत्यघ्नयत् । वयं ययणेनातीव पीडिताः । त्वद्वसे न कोऽप्य-
स्माकं प्राता । अतो वयं त्वा शरणमयामेति । एतच्छ्रुत्वा विष्णु-
स्तेभ्योऽभयं प्रत्यघ्नौत्ते च सन्तुष्टा निरयान् स्वं स्वं स्थानम् ।

वरील उतामाताल अपोरेखित शब्द द्वितीय गणाची क्रियापदे आहेत
अग्रवन्-अ+ब्रू+अन् । अस्तुवन्-अ+स्तु+अन् । शोते-शी+त ।
आस्त-आ+आस्+त । ब्रूध्वम्-ब्रू+ध्वम् । याम-या+आम् ।

* 'अधि+शी, अधि+आस्, अधि+स्था' यांचा उपयोग रचनावक
शब्दांची द्वितीया योजने करिता

† 'प्रति-आ+श्रु' यांचा उपयोग ज्याला वचन घाबरावे त्याची चतुर्थी योजने
करिता

यावरून असें दिसून येईल की द्वितीय गणाच्या धातूंना प्रत्ययापूर्वी विकरण लागत नाही. बरील उदाहर्यात आलेल्या निरनिराळ्या क्रियापदांचीं रूपें पुढें दिली आहेत.

य्य (२ प. प.)-जाणें

चर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

यामि	याव	यायः	अयाम्	अयाव	अयाम
यासि	याव.	याव	अय.	अयातम्	अयात
याति	यात.	यान्ति	अयात्	अयाताम्	अयान्-अयुः

आज्ञार्थ—यामि याव याम । याहि यातम् यात । यातु याताम् यान्तु ।

विध्यर्थ—यायाम् यायाव यायाम इ.

बरील रूपें 'या' धातूला सन्धिनियमानुसार प्रत्यय जोडून वेलेली आहेत. भान प्र. भूत. तृ. पु. व. वचनात 'अन् व उस्' असे दोन प्रत्यय जोडून दोन रूपें होतात. 'उस्' पूर्वी मागेल 'आ' चा लोप होतो. अ+या+उस्-अ+य्+उम्-अयुः ।

द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु 'या' प्रमाणें चालवावे. ते सर्व परस्मैपदी आहेत. उपा-सांगणें, दा-वापणें, पा-रक्षण करणें, मा-प्रकाशणें, वाटणें, मा-मोजणें, रा-देणें, ला-येणें, वितळवें, चा-वाहाणें, ला-लान करणें.

शी (आ. प.)-पडून असणें, निजणें

पर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

आज्ञार्थ

शये	शेषहे	शेनहे	अशयि	अशेषहि	अशेनहि	शये	शयावहे	शयामहे
शेये	शयाथे	शेये	अशेयाः	अशयाथाम्	अशेष्यम्	शेष्य	शयाथाम्	शेष्यम्
शेते	शयाते	शेरेते	अशेत	अशयाताम्	अशेरत	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्

विध्यर्थ—शयीष्य शयीषहि शयीमहि इ.

शये-शी+ए-शे+ए-अय्+ए । शेते-शी+ते-शे+ते ।

शये-शी+ऐ-शे+ऐ-अय्+ऐ । शेरेते-शी+अते-शे+अते-शे+र+अते ।

- १ 'स्त्री' याच्या अन्त्य स्वराच्या सर्व प्रत्ययापूर्वी 'ए' झाला आहे
- २ स्वरारंभा प्रत्ययापूर्वी श वा 'क्षय' नास्य आहे
- ३ विष्णुर्वाशिवाय इतर काळ्यचें तु पु व वचना रूप 'क्षे' व प्रत्यय सामर्थ्ये 'र' याजून केळलें आहे

स्तु (२ उ प)—स्तुति करणे

यर्तमानपाळ—परस्मैपद

स्तौमि-स्तवामि	स्तुष स्तुवीष	स्तुम-स्तवाम
स्तौषि स्तवाषि	स्तुय स्तवाय	स्तुय स्तवाथ
स्तौति स्तवाति	स्तुत-स्तवार	स्तुवन्ति
आ प स्तुवे	स्तुवहे-स्तुवावह	स्तुमहे-स्तवामहे
स्तुपे-स्तवापे	स्तुवाथ	स्तुध्वे-स्तुवाध्वे
स्तुन-स्तवात	स्तुवात	स्तुवते

प्रथमभूतपाळ—परस्मैपद

अस्तवम्	अस्तुष अस्तुवाव	अस्तुम-अस्तवाम
अस्ती-अस्तवा	अस्तुतम् अस्तुवातम्	अस्तुत-अस्तुर्वत
अस्तौह-अस्तवीह	अस्तुताम्-अस्तुवातम्	अस्तुवन्
आ प —अस्तुमि	अस्तुयहि अस्तुवीवहि	अस्तुमहि-अस्तुवीमहि
अस्तुवा- अस्तुवापा	अस्तुवाषाम्	अस्तु वम् अस्तुवीष्यम्
अस्तुत-अस्तुतान्	अस्तुवाताम्	अस्तुपत

बरील रुपावरन असें दिसून येदु की—

- १ ह्रादि भिन् प्रत्ययापूर्वी अगाचे रूप—स्त्री (श्रुदि) निवा स्तवी (गुण + इ)
- २ अनादि —स्ता-स्तव (गुण)
- ३ ह्रादि अभिन् —स्तु निवा स्तुवा (उच् + इ)
- ४ अनादि , , —स्तुव् (उच्)

आमार्थ—प प—स्तवानि स्तवाव स्तवाम । स्तुहि स्तुवाहे स्तुतम्-स्तुवातम् स्तुन-स्तुवात । स्तौतु-स्तवीतु स्तुताम् स्तुवीताम् स्तुवन्तु ।

आ. प.—स्तवे स्तवावहे स्तवामहे । स्तुव-स्तुवीथ्य स्तुवाथाम् स्तुध्वम्-
स्तुवीध्वम् । स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् ।

विध्यर्थ—प. प. स्तुवाम्-स्तुवीराम् स्तुवाव-स्तुवीयाव इ

आ. प. स्तुवीथ्य स्तुवीवहि स्तुवीमहि इ.

हु (२ ष ष) हा 'स्तु' प्रमाणे चाल्वावा

हु (२ ष. ष.)—स्तुति करणे

घर्त—नीमि जुव जुम । नीपि जुष जुष । नीति जुत जुवन्ति ।

प्र. भू.—अनवम् अनुव ञनुम । अनौ अनुतम् अनुत । अनौन् अनुताम्
अनुवन् ।

आहार्य—नवानि नवाव नवाम । नूदि नुतम् नुत । नौनु नुताम् नुवन्तु ।

विध्यर्थ—नुदाम् नुदाव नुदाम इ

यु (२ ष ष)—जोडणे हा नु प्रमाणे चाल्वावा हु (२ आ. प)—
तद्विणे हा स्तु (आ. प) प्रमाणे चाल्वावा.

भू (२ उ. ष.)—बोलणे

घर्त. प. प. भवीमि भूव भूम । भवीपि भूष भूष । भवीति भूत भुवन्ति ।

आ. प. भुवे ँवहे भूमहे । भूणे भुवावे भूवे । भूने भुवाने भुवते ।

प्र. भूतकाल

प. प.

आ. प.

अत्रवम्	अत्रूव	अत्रूम	अत्रुवि	अत्रुवहि	अत्रुमहि
अत्ररी	अत्रूताम्	अत्रूत	अत्रुया	अत्रुवाथाम्	अत्रुध्वम्
अत्रवीन्	अत्रूताम्	अत्रुवन्	अत्रूत	अत्रुवाताम्	अत्रुवत

आहार्य—प. प. भवानि भवाव भवाम । भूदि भूतम् भूत । भर्वन्तु भूताम्
भुवन्तु ।

आ. प.—भ्रं भवावहे भवामहे । भ्रून् भुवाथाम् भ्रूध्वम् । भ्रूताम् भ्रुवाताम्
भ्रुवताम् ।

विध्यर्थ—प. प. द्रूयाम् द्रूयाम् द्रूयाम् इ. आ. प. द्रुवीय द्रुवीवहि द्रुवीमहि इ. १ इत्थदि पित् प्रत्ययापूर्वी 'द्रू'चीं द्रुवी (गुण+ई), २ अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी प्रव् (गुण प्रो-वव्) व ३ अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'द्रुव्' अशीं रूपे होतात.

टीपः—परस्मैपदी म गू. दि. पु. व रु. पु. पक्ववचनामच्ये प्रत्ययापूर्वी 'ई' हा आग्रस येतो. परस्मैपदी भवे. दि. पु. द्विवचन व बहुवचन आणि रु. पु. यामर्थे विकल्पाने आइतु' थाइ । आइ आइतुः आतुः । अशीं हि रूपे जोडलीं ज्ञातात.

सू (२ आ. प. जन्म देणे) ह्याचीं रूपे 'द्रू'च्या आत्मनेपदी रूपाप्रमाणे होतात; मान आशार्थ प्रथमपुरुषी रूपे 'द्रुवं सुवावहे सुवामहे' अशीं गुण न करता तथार केली जातात.

(आ) १ या निदा सयंभूतानां तस्यां जागर्ति संपमो ।

२ ये स्वप्नस्याणमिच्छन्ति ते जाग्रतु दिवा निशि ।

३ धियुक्तं प्रह्वयाऽधीरं नोपयन्ति नर धियः । (उप + यन्ति)

४ राममन्वेन्मुदा सीताऽरण्यं कण्टकसंयुतम् । (अतु + ऐत्)

५ प्राप्नुयन्ति यशश्छात्रा ये स्वाध्यायमधीयते । (अधीयते)

६ अधीष्व शास्त्राणि लभस्य ज्ञानं कुरुष्व भक्तिं च गुरोव नम्याम् ।

धरील वाकशात जागृ (२ प. प.)—जागे अतणे, इ (२ प. प.)—जागे, व अधि+इ (२ आ. प.)—शिकणे, या धातूची पित् व अपित् प्रत्ययपुष्प रूपे जोडलेली आहेत. त्याचीं रूपे पुढीलप्रमाणे होतात.

जागृ (प. प.)

घटमान-काल			प्र. भूतकाल		
जागर्मि	जागृव	जागृम	अजागरम्	अजागृव	अजागृम
जागर्धि	जागृयः	जागृय	अजागः	अजागृतम्	अजागृत
जागर्ति	जागृत.	जागति	"	अजागृतान्	अजागद

आशार्थ—जागरणि जागराव जागराम । जागृदि जागृम जागृत । जागृतुं जागृतम् जाग्रतु ।

विधयर्थ—जाणायाम् जाणयाव जाणयाम इ.

जागर्मि—जाण् + मि - जागर् + मि । जाग्रति—जाण् + कति - जाम् + अति ।

अजाग —अ + जाण् + स्-त्-अ + जागर् + स्-त्-अ + जागर्(१)-अजाग ।

अजागह —अ + जाण् + उस्-अ + जागर् + उस्-अजागह ।

अजादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी 'जाण्' वै 'जाम्' भवेत् रूप होतें व पिन् प्रत्ययापूर्वी व 'उस्' पूर्वी 'जाण्' वै 'जागर्' भवेत् रूप होतें.

टीप—वर्ग., प्र सूत्र. व आचार्य पांचे वा पादूचे प्रथम अनुकूलें 'अनि, उस् व जनु' भवेत् आह्वेन.

इ (२ प. प.)-जाने

पठं.	प्र. मूल.	आज्ञार्थ
एमि इक् इम	आयम् ऐव ऐम	अयानि अयाव अयाम
एयि इय इष	ऐ ऐतम् ऐत	इहि इतम् इत
एति इत यन्ति	ऐन् ऐताम् आयन्	एतु इताम् यन्तु

विधयर्थ—इयाम् इयाव इयाम इ.

एमि-इ + मि - ए (गुण) + मि । अयानि-इ + यानि - ए (अय्) + आनि ।

यन्ति-इ + अन्ति - य् + अन्ति । आयन्-आ + इ + अन्-आ + य् + अन् ।

आयम्-आ + इ + अय्-आ + ए (अय्) + अय् । ऐ-आ + इ + य्-आ + ए + य् ।

इलादि पिन् प्रत्ययापूर्वी 'इ' वा 'ए' होतो, अजादि पिन् प्रत्ययापूर्वी 'अम्' होतो व अजादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी 'य्' होतो.

अधि + इ (२ शा. प.)

वर्तमान	प्र. मूलकाल
अधीये अर्थ वदे अधीयहे	अधीयि अधीयद्दि अधीयद्दि
अधीये अधीयधे अधीयधे	अधीया अधीययाम् अधीययाम्
अधीये अधीयते अधीयते	अधीय अधीययानाम् अधीययानाम्

आज्ञार्थ—अधीये अधीययद्दि अधीययद्दि । अधीय अधीययाम् अधीययाम् । अधीयम् अधीययानाम् अधीययानाम् ।

विध्यये—अधीयीथ अधीयीवहि अधीयीमहि इ.

अधीयते—अधि + इ + क्ते—अधि + इय् + क्ते ।

अधीयि—अधि + आ + इ + इ—अधि + आ + इय् + इ—अधि + ऐय् + इ ।

अध्यये—अधि + इ + ऐ—अधि + ए (अय्) + ऐ ।

अजादि पित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि + इ' याचें 'अधि + अय्' असें रूप होतें.

अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वी 'अधि + इ' याचें 'अधि + इय्' असें रूप होतें.

नवीन शब्द

अभयम्—रक्षणाचें वचन

अर्थ्य (वि.)—अर्थपूर्ण

अविरतम् (अ.)—एकसारखा

॥ (१ प. प.)—जाणें

आ—येणें

अय—आणणें

अप—दुरु जाणें

अनु—अनुसरणें

अधि—विचार करणें

उद्—उपवणें

उप—जवळ येणें

प्रति—विश्वास ठेवणें

उप—जवळ येणें

सम्—एकत्र येणें

इ (अधि-२ आ. प.)—शिन्धे

उदन्यत् (इ.)—समुद्र

जलुगृहम्—ग्राखेने घर

जागृ (प. प.)—जागें राहाणें, दस असणे

जायालिः (इ.)—ऋगीचें नांव

जाल्मः—नीच मनुष्य

दुकूलम्—रेशमी वस्त्र

नक्षिनासनः—ब्रह्मदेव

निजोपयोगिता—आपली उपयुक्ता

निशि (निश्-सप्तमी ए. व.)—रात्री

पंचन् (न.)—शुभ दिवस

पीलस्त्वः—रावण

प्रति + थु (५ प. प.)—वचन देणें

प्रति + ग्र (२ उ. प.)—उत्तर देणें

रणाशिक्षा—युद्धनाश

शेषः—नागाचें नाव

सवित्री (वि. स्त्री.)—देणारी

स्तु (२ उ. प.)—स्तुति करणें

अभि— " " "

प्र—आरंभ करणें

सम्—परिचय होणें

हरः—धंहर

प्रश्न

१ कंसातील शब्दांची योग्य रूपे ओळखून वाक्ये पुरी करा:—

- १ पाण्डवाः कुन्त्या सह जतुष्टहात् सुरक्षितं (निर्+या) ।
- २ (सरशम्या) (अधि+शी) इति मीप्येण इच्छा प्रदर्शिता ।
- ३ उत्तिष्ठत (जाण्) प्राप्य वरान् निबोधत ।
- ४ (अनु+या) साधुपदवीं सेवस्व बिदूज्जनम् इति गुरोः उपदेशः ।
- ५ सैन्याः समराङ्गणं गच्छन्तं सेनापतिम् (अनु+इ) ।
- ६ मुनयः जायालिम् अन्यं नलिनासनम् इव (स्तु) ।
- ७ रामलक्ष्मणौ विष्णुमित्रात् रणक्षिताम् (अधि+ङ्)
- ८ (द्रु) हि कलेन साधवः न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ।
- ९ तयं (द्रु) (स्तु) च सखनम् इति स्मृतिः ।
- १० सुतं रोपे (घी) हरिः अविरलं च नृत्यतु हरः यदि रामाना सवित्री गद्गा जयति (जाण्) ।

२ पुढील रूपे ओळखून त्याचा पुढील वाक्यांत उपयोग करा:—

मान्ति, प्राप्तु, अर्धाधीरन्, सुवन्तु, इयुः, असु, राजागः, अपेदि ।

- १ नैगस्य शुक्रगधे नवम्या वीसप्या मुनं ————— ।
- २ निन्दन्तु नीतिनिपुणाः अयवा ————— ।
- ३ पर्वणि धार्मिघाः जनाः गद्गाजले ————— ।
- ४ रघोः जन्मकाले मुग्धाः मरुतः ————— ।
- ५ बाळाः गृह ————— नियुक्तान् च पाठान् ————— ।
- ६ ————— रे जाल्म अपवा घटार् त्वां नि मारुनि ।
- ७ द्वारपाटः अघितं रात्रिम् ————— स्थुनार्थम् ।

पाठ ८

द्वितीय गण (अद्, अस्, वास्, रुद्, हन्, ईश्)

(अ) नादन्ति सस्यं खलु चारिवाहाः । परोपकाराय सतां विभूतयः ।
(न अदन्ति)

अस्ति यः सार्विकाहारं स जीवति निरामयः ।

बरील वाक्यात् 'अद्' (प प) धातूची रूपे योजकेशी आहेत त्याची पुढील रूपे आहेत

घर्त-आदि अद् अघ्न । अस्ति अत्य अत्य । अस्ति अत्त अदन्ति ।

प्र भू-आदम् आद् अघ्न । आद् आत्तम् आत्त । आदत् आत्ताम् आदन् ।

आहार्य-अदानि अदाव अदाम । अदि अत्तम् अत्त । अतु अत्ताम् अदन्तु ।

विध्वय-अवाम् अदाव अवाम इ

१ अद् ला प्रत्यय जोडताना नियम ४ प्रमाणे सन्नि शालेल आहे—अस्ति, अत्य ।

२ प्र भू द्वि पु व तु पु एकवचनांत प्रत्ययापूर्वी 'अ' हा स्वर आला आहे आ+अद्+म्—आ+अद्+अम् आद । आ+अद्+त—आ+अद्+अत्त—आदत् ।

टीप —अम् २ व १ वा धातूची रूपे वसिष्ठा पुत्रनाम दिलेली आहेत ती परताना पुढील नियम जोडलेले आहेत १ अस्ति प्रत्ययापूर्वी आद्य 'अ' चा लोप होतो—अस्, अत्य, २ 'म्' ने अराम दीण्या प्रत्ययापूर्वी मूळच्या 'म्' चा लोप होतो—अदि ३ प्र भूवात् १६ व १७ पुरष ध्वन्यचनाना प्रत्ययापूर्वी 'ई' ॥ अराम येतो—आती, आसी ४ अघ्नार्थी द्वि पु प ध्वनी रूप 'अदि' हे अनिवार्यतः आदे वेदाभ्ये 'अम्' ची जागतेपरी रूपेहि येतात ती ध्वनी नियमानुसारच होताना, मात्र प्र पु ध्वन्यचनी वचनांतली रूप 'इ' अर्धे आहे

(आ) उपास्त्व त्वं मुनिध्रेष्ठं मोक्षलाभं यदर्च्छसि । (उप + आस्व)
अध्यासते धनं नित्यं मुनयो नियतव्रताः । (अधि+आगते)

करील वाक्यात 'आस् २ आ. प' या धातूचीं रूपें योन्हेळीं आहेत. या धातूचीं सर्व रूपें सामान्य सन्निनियमानुसार होतात. (नि ४ व १७).

वर्त. —आसे आस्वहे आस्महे । आस्ते आसाये आध्वे । आस्ते आसाते आसते ।

प्र. भू —आसि आस्वहि आस्महि । आस्था आसायाम् आध्वम् । आस्त आसाताम् आसत ।

आज्ञार्थ —आसै आसावहै अस्माभहै । आस्व आसायाम् आध्वम् । आस्ताम् आसाताम् आसताम् ।

धिष्यर्थ —आसीम आसीवहि आसीमहि इ.

'आस्' भ्रमाणें 'आ + शास् (२ आ. प.) —इच्छिणें, आसीर्नाद देणें' व 'वल् (२ आ. प) —नेसणें, परिधन करणें' या धातूचीं रूपें होतात.

(६) रोदित्यनाययद्वालो विमृष्टो विजने घने । (रोदिति)

वियुक्तः सीतया रामोऽरोदीत्प्राकृतवच्छुचा । (अरोदीत्)

रुद् (२ प. प) धातूचीं रूपें करील वाक्यात योन्हेळीं आहेत.

रुद् (२ प. प)

वर्तमानकाल

प्र. भूतकाल

रोदिमि	रुदिव	रुदिस	अरोदम्	अरुदिव	अरुदिम
रोदिसि	रुदिस	रुदिय	अरोद-दी	अरुदितम्	अरुदित
रोदिति	रुदित	रुदन्ति	अरोद-दीत्	अरुदिताम्	अरुदन्
आज्ञार्थ—रोदामि	रोदानि	रोदान	रोदाम	विध्यर्थ—रुयाम्	रुयाव रुयान इ
	रुदिहि	रुदितम्	रुदित		
	रोदितु	रुदिताम्	रुदन्तु		

रोदिमि — रुद् + मि — रोद् (गुण) + इमि । रुदिय — रुद् + म — रुद् + इम ।

अरोद — दी — अ + रुद् + स् — अ + रोद् (गुण) + अस् — ईस् ।

१ पितृ प्रत्ययापूर्वीं उपान्त्य 'उ' चा गुण द्योतो २ 'य' शिवाय इतर पितृ व अपितृ हत्यादि प्रत्ययापूर्वीं 'इ' हा आत्मसं येतो. ३ प्रथमभूत द्वि व तृ

पुरुष एकवचनाया प्रत्ययापूर्वा 'अ' आणि 'इ' असा आगम होतो. 'इद्' प्रमाणे इवप् (२ प. प.), अन् (प्र+अन्-प्राण् २ प. प.), श्वस् (२ प. प.) व जश् (२ प. प.) या घातूची रूपे वरील २ व ३ हे फरक करून केली जातात.

टीप—१श् घातूची क्री, प्र भू. व आहार्य तु. पु. बहुवचनी रूपे अनुक्रमे जहि, जगधु व जक्षु अशी होतात.

'प्र+अन्' याची प्र. भूत. हर्षे—प्राणम् प्राणिष प्राणिम । प्राण -णीः प्राणितम् प्राणित । प्राणत्-णीत् प्राणिताम् प्राणन् । अशी होतात.

(६) अपहन्ति य आलस्यं स प्राप्नोति ध्रुवं सुखम् । (अप+हन्ति)
रणेऽग्नन्नभिमन्यु ये तेऽर्जुनेन निपूदिताः । (अभन्)

वरील वाक्यात 'हन्-२ प. प.' या घातूची रूपे योजलेली आहेत.

हन् (२ प. प.) याची सर्वे रूपे

वर्त.—हन्मि हन्व अहन्म । हसि ह्य ह्य । हन्ति हत प्रन्ति ।

प्र. भू.—अहतम् अहन्व अहन्म । अहन् अहताम् अहत । अहन् अहताम् अभन् ।

आहार्य—हानि हनाव हनाम । अहि हतम् हत । हन्तु हताम् प्रन्तु ।

विध्यर्थ—हन्वाम् हन्वाव हन्वाम इ

ह्य -हन्+य -ह+य । प्रन्ति-हन्+अन्ति-हन्+अन्ति-धन्+अन्ति ।

अहन्-अ+हन्+त्-अ+हन् (१) । अहन्-अ+हन्+त्-अ+हन् (१)

१ 'य' शिवाय इतर हलादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी अन्त्य 'न्' चा शेष होतो.

२ अजादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी 'हन्' यातील उपान्त्य 'अ' चा शेष होतो
य 'इ' चा प् होतो.

३ आहार्य द्वि. पु. ए. वचनी रूप अनियमित आहे.

(७) अथानामोशिषे त्वं वयमपि च गिरामोद्महे वाघदर्यम् (इशिषे, ईस्महे)

इष्टां मत्वा* नृपः श्रीमान्सुनीत्या तोपयन्प्रजाः ।

* परिल वाक्यात् 'ईश्-२ आ. प.' या घातूची रूपे योजलेली आहेत.

ईश् (२ आ. प.)

घर्त.			प्र. मूल.		
ईते	ईषहे	ईसहे	ऐशि	ऐश्वहि	ऐश्वरि
ईशिपे	ईमाये	ईमिष्वे	ऐष्टाः	ऐशावाम्	ऐश्वर्यम्
ईष्टे	ईसाते	ईसते	ऐष्ट	ऐशावाम्	ऐशत

आद्यार्थ—ईश ईशावहे ईसामहे । ईशिष्व ईशावाम् ईशिष्वम् । ईष्टाम् ईमानाम् ईसाताम् । विध्यर्थ—ईशाय ईश्वरिहि ईशायहि द.

ईशिपे—ईश् + से—ईश् + इपे (९) । ईश् + ते—ईप् + ते (६)—ईप् + टे (११)

ऐष्टाः—आ + ईश् + धाः—आ + ईश् + याः (६)—आ + ईप् + टाः (११)—ऐष्टाः ।

ऐश्वर्यम्—आ + ईश् + र्यम्—आ + ईप् + र्यम् (६)—ऐश् + र्यम् (१० इ)—ऐश् + र्यम् (११)

टीप—'त-प्' ने अरम होणाच्या क्त. व आद्यार्थ यांच्या द्विवचनपक्षी प्रत्ययापूर्वी 'ह' हा अक्षर येतो.

द्वितीय गणावे घातु

अद् (प. प.)—घाणे

अन् (प्र. प. प.)—आलोच्छ्वात करणे,

निवृत्त असणे

आस् (आ. प.)—बसणे

अधि—पसणे

उद्—उदामीन असणे

उप—मेळ करणे, मजणे

ईद् (आ. प.)—घाता घातणे

जद् (प. प.)—गाणे

रुद् (प. प.)—रटणे

श्वस् (प. प.)—आलोच्छ्वात करणे

आ—धीर परणे, उद्—आस घेणे

वि—विश्वास ठेवणे, सम्+आ—

आत राहाणे

स्यप् (प. प.)—जोपणे

हन् (प. प.)—छाद करणे, प्रसार करणे

आ (आ. प.)—आघात करणे

प्रति (प. प.)—नाहीसे करणे

* 'ई' आत्मा ररयोग आत्मावर रुद्रा आत्मावरचा त्याची गती योजून करण.

नवीन शब्द

अनन्य (वि) -अपूर्व

कण्टक. —काटा

त्रिविष्टपम् —स्वर्ग

प्राकृतचत् (अव्यय) -सामान्य मनुष्या
प्रमाणे

शुध् (नि - १ व प) -जाणणे

महार्ह (वि) -गूढबान्

मुद् (स्त्रा) -आनन्द

याचदर्थम् (अव्यय) -सर्व अर्थामर्थे

चासस् (न) -वस्त्र

शुच् (स्त्रा) -शोक

संयमिन् (पु) -यति

संयुत (क मू धा वि) -युक्त

सौदामिनी (स्त्रा) -वीन

प्रश्न

१ पुढाल वाक्ये कसाताल शब्दाची योग्य रूपे वोजून पुरी करा —

१ वृक्षान् उन्मूल्य वानरा राक्षसान् (हन्) ।

२ सौदामिन्या प्रयास चक्षुषा तेन (प्रति + हन्) ।

३ अर्हतामतम् वाचरन्त जना न शुद्धान् अपि प्राणित (हन्) ।

४ रात्रान् (वसुधा) (ईस्) इन्द्रस्तु (त्रिविष्टप) ।

५ श्रावणस्य वधेन तस्य पितरी दुःखेन (हन्) ।

६ वस्य स्तामिमान् न विद्यते ॥ नर दूषा (प्र + धन्) ।

७ आपदि साटाप्य कुत्राणे मित्रे नर (वि + ध्वम्) ।

८ नृपस्य पश्चात् राजपुत्र सिद्धासनम् (आधि + धाम्) ।

९ सीते विमन्यद् (धा + दास) वयम् । वेवल वीर (सू) इति
शुरुत अवदन ।

१० महाहाणि वासासि (वस्) राजसभा च (धा) ।

२ पुढाल रूप ओळखून ती पुढाल वाक्यात योग्य टिकाणी शोना —

अभ्यास । जक्षतु । चहि । स्वपत्ति । विधस्यु ।

१ मां मा ————— इति मूषकेण मिह प्रार्थित ।

२ भ्रान्ता पान्या वारण्ये पुनस्य छायायाम् ————— ।

४ चैत्रमासे शुक्लपक्षे नवम्यां त्रिंशोऽश्विनः जातः, श्रीकृष्णः तु
श्रावणस्य कृष्णपक्षे अष्टम्याम् । आश्विनस्य शुक्लपक्षे नवम्या
दुर्गोत्सवः समाप्तः भवति दशम्यां च सीमोलुब्धनं क्रियते ।

बरील उदाहरणात् १ ते १० पर्यंतर्ची क्रमवाचक सख्याविशेषणं भोज्येते
आहेत. ती पुढीलप्रमाणे होतात

प्रथम (मा), द्वितीय (या), तृतीय (या), चतुर्थ (या), पञ्चम
(मी), षष्ठ (छी), सप्तम (गी), अष्टम (मा), नवम (भी), दशम
(भी) याचीं रूपे पु व न यामध्ये 'देव व वन' याप्रमाणे होतात व वसात
दर्शयित्याप्रमाणे फरक करून खोलीगामध्ये 'माला किंवा नदी' प्रमाणे होतात.

टीप —प्रथम यावरून अग्रिम (मा), आदिम (या) आणि चतुर्थ यावरून तुर्य
(या), तुरीय (या) अशा रूपे होण्यात

'द्वितीय व तृतीय' यांची चतुर्थी ए व ते सप्तमी ए व यामध्ये सर्वनामाप्रमाणे हि
रूपे होतात

द्वितीय (पु न)—द्वितीयाय-यस्मै (च), द्वितीयात्-यस्मात् (प),
द्वितीये-यस्मिन् (स) द्वितीय (स्त्री)—द्वितीयायै-यस्मै (च), द्वितीयाया -
यस्या (प प), द्वितीयायाम्-यस्याम् (स)

(२) षोडश. पाठ. । अष्टादशः अध्याय । चतुर्दशी तिथिः । द्वादशं
दिनम् । त्रयोदशम् अक्षरम् । एकादशी तिथिः ।

एकादशान् ते नवदशान् याचीं क्रमवाचक रूपे अन्य 'नू' चा लोप
करून करतात हे शब्द पु व न मध्ये 'देव व वन' याप्रमाणे आणि अगत्य
'वा' बदल 'ई' जोडून श्रीलिङ्गामध्ये 'नदी' प्रमाणे वाटण्यात

(३) १ संहृतपठितमीश्वरस्य नाम पापं नाशयति । सताहस्य
पञ्चहृत्यो वयं संसृते पञ्चमः । दिवसस्य चिन्नः सन्ध्या
पन्दनं कुर्यात् ।

२ विष्णुस्तेषां पदानि न्यक्षिपत् । तस्य नरस्य घनं चतुर्धा
कृतम् । षोडशधा भक्ता ईश्वरं पूजयन्ति ।

३ वाला माथेंण एकैकरो गच्छन्ति । कदाचित् ते द्विशशि-
शश्चन्तु शोऽपि गच्छन्ति । वाला दशशः परीक्षिताः ।

वरील वाक्यांत निरनिराळ्या प्रकारचा चल्यावाचक क्रियाविशेषणें योग्यतेलीं आहेत १ मथ्यें 'किता येव्य' या अर्थाची, २ मथ्यें 'किता प्रशरार्ना' या अर्थाची व ३ मथ्यें 'एकेक, दोन दोन, दहा दहा' या अर्थाचा रूपें योजलेलीं आहेत

- १ सकृत्-एकदा, द्वि, त्रि, चतु, पनवृत्त, पद्वृत्त, सप्तवृत्त
- २ एकधा, द्वि-द्वेषा, त्रि-त्रया बहुधा, पञ्चधा, षड्धा-षोडश, सप्तधा .
- ३ एका, द्वि, त्रि, चतु, पञ्च, षड्, सप्त

टीप —इयम्-द्विषम् त्रयम्-क्रियम्, चतुष्पद्, पञ्चपद्, षड्पद्, सप्तपद् अर्थां समुदायवाचक नपुंसकलिङ्गा नाम्ने योजण्यात येतात

(आ) तारतम्यवाचक रूपें

(१) १ मोक्षस्य ज्ञानमार्गात् कर्ममार्गः सुलभतरः । सर्वेषां सर्वेषु च भक्तिमार्गः सुलभतमः । २ भारतवर्षे यमुनाया ग्रहापुत्रा दीर्घतरा । सर्वासां नदीनां सर्वासु नदीषु भार्गीरथी दीर्घतमा । ३ तडागात् सरो विशालतरम् । सर्वेषु जलाशयेषु सागरो विशालतमः । ४ धारस्य जलाद्गुग्धमभिमततरम् । सर्वेषु वस्तुषु जगति प्राणिना जीधितमभिमततमम् ।

वरील उदाहरणावरून असें दिसून येईल की, दोन वस्तूत अथवा प्राण्यात तुलना करावयाची असल्यास तुलनादर्शक शब्द 'तर' हा प्रत्यय लावून त्याच करतात व दोघोडून अधिक वस्तूना किंवा प्राण्यांची तुलना करावयास असल्यास 'तम' प्रत्यय लावून तुलनादर्शक शब्द बनवितात

हे "तर-तम"प्रत्ययान्त शब्द अकारान्त विशेषणप्रमाणें पु व न मथ्ये 'देव व वन' याप्रमाणें व 'वा' जोडून स्त्री मथ्ये 'माला' प्रमाणें चान्वितात

'तर'प्रत्ययान्त शब्द योजताना ज्याच्याहून अधिक असा अथ दशवाक्याचा असेल त्या शब्दाचा पंचमी विभक्ति व 'तम'प्रत्ययान्त शब्द योजताना ज्या-

मध्ये श्रेष्ठ असा अर्थ दशवाक्याचा असेल त्या शब्दाचा पष्ठा किंवा सप्तमा विभक्ति योजतात जसे ज्ञानमार्गात्, जलात्, यमुनाया व तडागात्, सर्वेपु-सर्वेषाम् सवासा सर्वासु इत्यादि.

पलिन् (वि)—यलितर बलितम्, महत् (वि)—महत्तर-महत्तम, लघु (वि)—लघुतर-लघुतम, शुचि (वि)—शुचितर-शुचितम् पाचक—पाचकतर-पाचकतम दातृ—दातृतर-दातृतम, समत—समततर-समततम

टीप —‘तर-तम’ प्रत्यय जोडताना शब्दाचे तृतीया द्विवचनी प्रत्ययापूर्वी हेणें रूप घ्यावें

(२) दुर्धचनं नरस्य हृदयमग्रेऽपि दहतितराम् । कदाचिन्निदाधे सूर्यस्तपतितमाम् ।

मेघा उद्येस्तमा गर्जन्ति । पण्डित शास्त्राणि सुतमा जानाति ।

क्रियापदाची किंवा क्रियाविशेषणाची तुलनात्मक रूपें करताना तराम् व तमाम् हे प्रत्यय जोडतात

टीप —‘तर-तम’ प्रत्ययान्त शुद्ध कर्मांची लोकाद दर्शनेनिष्पाकृतादि शोकात्तर तुलनात्मक कर्म पाहिजेच असे नाही

नवीन शब्द

अयस् (न)—शस्त्र
उट—उट
खद्योत—वाजवा
ताम्रम्—तांबें
नारिकेल—नारळचे पाड
पनस—पणसाचे झाड

पिपीलिका—मुगी
भक्षूक—आखड
मशक—माशा
रूप्यम्—रुपें
हर्म्यम्—वाढा ओढें घर

ग्रन्थ

१. पुद्गोल नाम्नात् कसातील शब्दावदल योग्य सङ्कृत शब्द योना —

- १ तेन नरेण (१६ व्या) दिने ज्ञान मलितम् । मया तु (६ व्या) ।
- २ शिभीपण रावण (तानदा) उपादिशत् । स तस्य उपदेश (एकदाहि) न अन्वसरत् ।
- ३ अत्य ग्रन्थस्य उत्तर (६ प्रकारांनी) दातु शक्यम् ।
- ४ बालवीरा (आठ आठ) मार्गेण जयलन् । अन्ये छात्रा (चार चार) ।
- ५ (पहिल्या) इयस्ताया बहुव छात्रा सन्ति । (सातवीत) तेषा सङ्ख्या क्षीयते ।
- ६ मम मित्रस्य उचर (चौदाव्या) रात्री अशाम्यन् ।
- ७ मासस्य (चार वेळ) गुरुव अस्मान् परीक्षन्ते ।
- ८ (केदाव) नारायण (चतुर) । (सर्व) तु गोपाल (चतुर) ।
- ९ (सर्व) (पाण्डव) भीम (प्रबल) सामर्थ्येन ।
- १० गीताया (१८ व्या) अध्याये अजुनस्य मोह नष्ट इति ज्ञायते ।

२. राहृतमर्घ्ये लिहा —

१६ व्या कर्पू, वर्षातुन १५ वेळ, अधिक जवळच्या वाटेने, ९ प्रकारांनी, सर्वांत क्षीप्र गतीने, तिसरी पद्धति, सहाव्या अध्यायाचा

३. कसातील शब्दावरोवर दिलेल्या विशेषणाची तुलनात्मक रूपे जोडून वाक्ये घनवा —

१ (सर्वे जन्तव, विप्रादिता) क्षुद्र ।	६ (सर्वे घातक, सुवर्णम्) मृत्युवत् ।
२ (नारिकेल, पनस) सुल ।	७ (अयस्, सुवर्णम्) उपयुक्त ।
३ (उष्ट्र, अश्व) विह्व ।	८ (कालिदास, भगवन्) विख्यात ।
४ (सर्वे पर्वता, हिमाद्रय) उन्न ।	९ (सर्वे पशव, सिंह) गर्वन्ति ।
५ (सर्वाणि वासुधहणि, प्रासाद) मज्ज ।	१० (सूय, दीप) प्रफलते ।

पाठ १०

द्वितीय गण.

(दिप्, शास्, निद्, मृज्, दुह्) व २ गणाव्या धातून्
वर्त. धा सा. नि.

(अ) १ यो न शोचति न ह्येष्टि स भवेद्दीर्घरप्रियः ।

२ मा द्विपन्तु नरा कश्चिदाचरन्तं विपक्षयत् ।

दिप् (२ उ. प) या धातून् द्वेष्टि हं पित् प्रत्यययुक्त व द्विपन्तु हं
अपित् प्रत्यययुक्त अशा रूपे वरास वाक्यात् आहत्

वर्त प प—द्वेष्मि द्विष्व द्विष्म । द्वेष्टि द्विष्ठ द्विष्ठ । द्वेष्टि द्विष्ट द्विपन्ति ।

आ प—द्विषे द्विष्वह द्विष्महे । द्विषे द्विषाये द्विष्ट्व । द्विष्टे द्विषाते द्विपते ।

प्र. भू. प प—भद्रपम् अद्विष्व अद्विष्म । अद्विष्ट् अद्विष्टम् अद्विष्ट ।
अद्वेष्ट् अद्विष्टाम् अद्विष्टान्

आ प—अद्विषि अद्विष्वहि अद्विष्महि । अद्विष्टा अद्विषाभाम् अद्वि-
ष्ट्वम् । अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत ।

आश्राय्य प प—द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम् । द्विष्टि द्विष्म द्विष्ट । द्वेष्टु द्विष्टाम्
द्विपन्तु ।

आ प—द्वेषै द्वेषावहे द्वेषामहे । द्विष्ट्व द्विषाताम् द्विष्ट्वम् । द्विष्टाम्
द्विषाताम् द्विषताम् ।

विध्यर्थ प प—द्विष्याम् दिष्याव ह । आ प. द्विषाय द्विषावहि ह ।

द्वेष्मि-दिप्+म-द्वे (शुभ)+मि । द्वेष्टि-दिप्+मि-द्वे (शुभ)+मि-
द्वेष्ट+मि (१० म)-द्वेष्ट+मि (९) । द्विष्वहे-दिप्+ध्वे-द्विष्ट+ध्वे (१० ऋ) ।
द्विष्ट+ध्वे (११) । अद्विष्ट-अ+मि-दिप्+मि (१० इ) । द्विष्ट+मि (११) ।
अद्वेष्ट-अ+मि+स्-अ+द्वे (शुभ)+स्-अ+द्वेष्ट (१० इ) (१) ।

टीपः—यः घात्वा आशायी घ. प. प्रत्यय धि व प्र. मृ. तु. पु. व. व. प्रत्यय अन्
भाणि उत्तु आवे.

(आ) १ प्रजास्तस्मै न द्रुहन्ति सम्यग् यः शास्ति ता नृपः ।

२ कर्ममार्गमशात्कृष्णो जिष्णुं तूष्णीं स्थितं रणे ।

३ अनुशिष्यात् प्रियांश्छात्रान्गुरुः शास्त्रं यथाविधि ।

वरील वाक्यात् शास् (२ घ. प.) यः घात्वा पितृ व अपितृ प्रत्यययुक्त
रूपे आवेत्.

वर्त. — शास्ति सिच्व. शिष्य. । शास्ति शिष्ठ. शिष्ठ. । शास्ति शिष्ठ
शास्ति ।

प्र. भू. — अशासम् अशिष्य अशिष्य । अशाः-त्-द् अशिष्टम् अशिष्ट ।
अशाद-द् अशिष्टाम् अशानु. ।

आहार्य — शास्ति शासाव शासाम । शापि शिष्टम् शिष्ठ । शास्तु शिष्टम्
शास्तु ।

विध्वर्थ — शिष्याम् शिष्याव शिष्याम् इ.

१ आशायी द्वि. पु. एकवचनी रूपाशिवाय इतर हलादि अशिष्ट प्रत्ययापूर्वा
शाम् ये शिष् असे रूप होते. २ आहार्य द्वि. पु. एकवचनी प्रत्यय वि आदे.
३ वर्त., प्र. भू. व आहार्य याचे तु. पु. बहुवचनी प्रत्यय अनुक्रमे आति, उत्तु
व अतु असे आवेत्

शिष्ठः—शास्+मृ—शिष्+मृ—शिष्ठ+ठः (११) । शापि—शाम्+पि—शा+
पि (सू. वा. लोप) । अशाः—त्-द्—अ+शाम्+त्—अ+शाम् (१)—अ+शाः—
शाम्—शाद् (१६) । अशाद-द्—अ+शास+त्—अ+शास (१)—अ+शाम्—
शाम् (१६)

(इ) १ यो वेत्ति सर्वशास्त्राणि स सर्वैरिह पूज्यते ।

२ तद् (ज्ञानं) विद्धि ग्रन्थिपालेन परिप्रश्नेन सेवया ।

३ येऽविदुः परमं ब्रह्म तौर्णस्तैर्भवेत्सागरः । (अविदुः)

वरील वाक्यात् (विद् २ घ. प.) यः घात्वा पितृ व अपितृ प्रत्यययुक्त
रूपे आवेत्.

चर्त.—वेदि विद् विद् । वेदि वित् वित् । वेत्ति वित्तः विदन्ति ।

प्र. भू.—अवेदम् अविद् अविद् । अवे त् अविद् अविद् । अवेत् अविद् अविद् ।

आशार्थ—वेदानि वेदाय वेदान । विदि वित्तम् वित्त । वेत्ति वित्तम् विदन्ति ।

विध्यर्थ—विद्याम् विद्याव विद्याम् इ.

१ पित् प्रत्ययापूर्वी उपान्त्य ह्रस्व इ या गुण होतो. २. प्र. भू. वृ पु व वचनी प्रत्यय उत् आहे व आशार्थी द्वि. पु ए वचनी प्रत्यय धि आहे.

अवे—ए-द-अ+विद्+ए-अ+वेद्+ए-अ+वेद् (१)—अ+वे-ए-द (१६) । अवेद्—अ+विद्+ए-अ+वेद्+ए-अ+वेद् (२)—अ+वे-ए-द (१६) । वित्—विद्+अ-विद्+अ (४)

टीप—विद् धातूनी वरं व आशार्थं वामध्वे पुञील रूपेहि होतात

चर्त—वेद विद् विद् । वेदि विदन्ति विद । वेद विदन्ति विद ।

आशार्थ—विदाक्षरवाणि । विदाक्षरवाव । विदाक्षरवाव इ. क धातूनी आशार्थी प. प. रूपे विदाम् याव । जेडन ल्यप्र वेदी जातात

(उ) १ धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोके

किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमाणि ।

२ प्रमृज्युर्यशो धीरा जित्वा शत्रुं सुदुर्जयम् ।

धरील वाक्यात् प्र+मृज् (२ प. प) या धातूनी पित् व अपित् प्रत्यय-
गुल रूपे योजनेषी आदेत् पित् प्रत्ययापूर्वी मृज् बहल मार्ज् असा करक होतो
वृ पु. बहुवचनी प्रत्ययापूर्वी (विध्यार्थाशिवाम) मृज् व मार्ज् अशी दोन्ही
रूपे होतात.

चर्त.—मार्जि मृज् मृज् । मार्जि मृष्ट मृष्ट । मार्जि मृष्ट मृजन्ति-
मार्जन्ति ।

प्र. भू.—अमार्जम् अमृज् अमृज् । अमार्ज् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्ज् अमृष्टम् अमृष्टम्—अमार्जन् ।

आशार्थ—मार्जानि मार्जाव मार्जाम । मृष्टि मृष्टम् मृष्ट । मार्जु मृष्टम्
मृजन्तु मार्जन्तु ।

विध्यर्थ—मृज्याम् मृज्यान् मृज्याम द्-

माष्टि—मृज्+ति—माष्टि+ति—माष्टि+ति (६ अ)—माष्टि+ति (११)

मृष्ट—मृज्+थ—मृष्ट+थ (६ अ)—मृष्ट+थ (११)

अमाष्टि—अ+मृज्+सन्—अ+माष्टि+सन्—अमाष्टि+सन् (६ अ)—अमाष्टि
(१)—अमाष्टि (१० इ)

मृष्टि—मृज्+ति—मृष्ट+ति (६ अ)—मृष्ट+ति (१० इ)—मृष्ट+ति (११)

(क) १ यावद्गुग्मधोऽन्नाता तावत्कृष्णोऽपिबन्मुदा । (अथोक्)

२ परोपकाराय बहन्ति नद्यः । परोपकाराय दुहन्ति गायः ।

दुह् (१ उ. प.) या यावत्पी पितृ व अपितृ प्रत्यत्युक्त रूपे बरील वाक्यात
योगलेली आहेत.

प. प.

घर्त.—दोहि दुह दुहन् । दोहि दुग्धः दुग्ध । दोग्धि दुग्ध दुहन्ति ।

प्र. भू. अदोहम् अदुह अदुह्य । अथोक् अदुग्धम् अदुग्ध । अथोक्-
अदुग्धाम् अदुहन् ।

आ. दोहानि दोहाव दोहान् । दुग्धि दुग्धम् दुग्ध । दोग्धि दुग्धाम् दुहन्ति ।

वि. दुहाम् दुहान् दुहाम् इ

आ. प.

घर्त.—दुहे दुहहे दुग्धे । दुहे दुहाये दुग्धे । दुग्धे दुहते दुहते ।

प्र. भू. अदुहि अदुहि अदुहि । अदुग्धा अदुहायाम् अदुग्धम् । अदुग्ध
अदुहाताम् अदुहते ।

आ. दोरे दोहावे दोहामहे । दुग्धे दुहायाम् दुग्धम् । दुग्धाम् दुहाताम्
दुहताम् ।

वि. दुहाम् दुहोवहि दुहीमहि इ.

देधि—दुह्+ति—दोह् (गुण)+ति—दोह्+ति (१२)—दोह्+ति (१३) ।

दुहे—दुह्+से—दुह्+से (१२)—दुह्+से (१५)—दुह्+से (४)—दुह्+से
(९) । दुग्धे—दुह्+धे—दुह्+धे (१२)—दुह्+धे (१५)—दुह्+धे (५) ।

अथोह्—अ+दुह्+सन्—अ+दोह् (गुण)+सन्—अ+दोह्+सन्—अ+दोह्+सन्—
(१२) अथोह्+सन्—अ+दोह् (१५)—अथोह् (१२)—अथोह्—अ+दोह् (२)

वर्तमानकालमाचक धातुसाधित विशेषणें

- (॥) १ एताद्य हन्तुमिच्छामि अतोऽपि मधुसूदन । (अर्जुनः कृष्णं वदति)
 २ रामे राज्यं शासति प्रजास्यकालमृत्युर्नाचरत् ।
 ३. धेनूर्धुग्धं दुहाना गोपालाः श्रीकृष्णाय तदार्पयन् ।
 ४ प्रतिदिनं राजानं स्तुवाना नराः धैतालिना इति धर्षयन्ते ।

वरील वाक्यात हन्त्, शासत्, दुहान व स्तुवान अशीं वर्त. काल. धातु. विशेषणें योजलेली आहेत.

हन्—(हन्ति—अन्ति + अत्)—प्रत् । शास्—(शासति—अति + अत्)
 —शासत् ।

दुह्—(दुहते—अते + आन)—दुहान । स्तु—(स्तुवते—अवे + आन)
 —स्तुवान ।

वाचक असें दिसून येईल कीं वर्त. धातु. विशेषणें वनविण्याची द्वितीय गणाच्या धातूंची पद्धति इतर गणाप्रमाणेच आहे. त्यातील प. पदी रूपें चालविण्याची पद्धति पुढीलप्रमाणे आहे.

१ धात्—हन्त् व इतर आकारान्त धातूंची—पष्ठ गणाच्या वर्त. धा. वि. प्रमाणें.

२ जाग्रत्—शासत्—नक्षत्—पुं. मध्ये सम्पद् प्रमाणें, नपुं. मध्ये प्र. द्वि. सं.—शासत् शासती शासन्ति । इतर रूपें पुं. प्रमाणें. स्त्री. मध्ये—‘शासती’ मूल रूप समजून नदीप्रमाणें.

३ स्तुवत्—धत्—धदत्—यत्—विदत् इ. पुं. मध्ये, मच्छत् प्रमाणें, नपुं. मध्ये जगत् प्रमाणें व स्त्री. मध्ये ‘ई’ जोडून नदीप्रमाणें.

शा. पदी—पुं. व न. मध्ये देव व वन प्रमाणें आणि आ जोडून स्त्री. मध्ये मालाप्रमाणें.

टीप—स्त्री वें शायन आणि आस्य वें आसीन अशीं अनिवार्य रूपें आहेत.

नवीन शब्द

अकालमृत्युः (पुं.)—अवेळी मरण	प्रपन्न—(प्र+पद् क. भू. भा. वि.) —कारण आलेखा
अयशस् (न.)—अपकीर्ति	मधसागरः—संगाररूपी समुद्र
आत्मसंस्थ (वि.)—स्वतःवर अस- लेखा	मालिन्यम्—मलिनपणा
जिष्णुः (पुं.)—अर्जुनार्थे नांव	सृज्—(२ व. प.)—पालवणे, पुसून टाकणे
तिमिरः—म्—आळोख	परि—नाहीसं करणे
तूष्णीम् (अ.)—स्तब्ध, गप्प	सम्—साहून साफ करणे
दुह् (२ उ. प.)—घार काढणे, वृध वेणे	विद् (२ प. प.)—जाणणे, समजणे
द्विप् (२ उ. प.)—द्वेष करणे	सम् (आ. प.)—औकरणे
धवलयति—(धवलयासून नाम- धातु)—धुव करतो	विपक्षवात् (अ.)—शत्रूप्रमाणे
निकषप्रावाहम्—(पुं.)—कणांचा व्हाड	धैतालिकः—सुतिपाठक, भाट
पथ्यम्—द्विताची गोष्ट	शास् (२ प. प.)—शिकविणे, उप- देश करणे, राज्य करणे
परिप्रश्नः—सूक्ष्म प्रश्न	प्र-अनु—उपदेश करणे, राज्य करणे
	समाम (वि.)—सर्व, पूर्ण

प्रश्न

१. कंसांतील शब्दांची योग्य तीं रूपे चोनाः—

- १ शिष्यः ते अहं (शास्) मा त्वा प्रपन्नम् ।
- २ चन्द्रमाः तिमिरः कृतं मालिन्यं (सृज्) ।
- ३ दुर्योधनः भीमं जन्मनः प्रमृति (द्विप्) ।
- ४ रुदमतीलः नराः (विद्) अभ्युदयस्य मार्गम् ।
- ५ राजानः वसुधां नयेन (शास् आहार्यं) धर्मं स्थिताः सर्वदा ।
- ६ सङ्घटं धैर्यस्य निकषप्रावा इति जनाः (विद् आहार्यं) ।
- ७ साधून् (उप+यास्) नराः विरक्षाः भवन्ति ।

- ॥ सम्भवा (द्विप्) नरान् अपि न *अभिद्रुयन्ति ।
 ९ परोपकारिण एव यथार्थतः जीवन्ति अन्ये केवल (उत्+क्षस्) ।
 १० सावधानम् (अधि+इ) बालान् गुरु सम्बन्ध (शस्) ।
 २ पुढील हपें ओळटा व दिलेल्या वाक्यात त्याचा उपयोग करा —
 सम्मार्ष्टु । परिमृज्यु । द्विष्टु । विदु । दुहन्तु ।
 १ सन्ध्याकाल संचाल । गोपाला अपुना ना ——— ।
 २ अद्य वसन्तोरत्नम् । तेवक गृह परित भूमि ——— ।
 ३ भेकानाम् भारदणेन जना वपागम ——— ।
 ४ पाप्मान तीर्थ गत्वा स्वपाप ——— ।
 ५ मा ——— अप्रियस्य अपि धर्मस्य वक्तारम् ।
 ३ पुढील वाक्याची कर्त पातु विशेषणें लिहून त्याची तीनही लिंगाची प्रथमेची रूपें द्या —
 स्तु, इ, विद्, आस्, वस्, वि+ध्वम्, मृन्
 *टीप — ‘अभि+द्रुह्’ याचा उपयोग इस्तीयवरोत्तर कृतात ‘द्रुह्’चा चतुर्थीवरोत्तर करतात

पाठ ११

समास.

- (अ) रामलक्ष्मणी (राम लक्ष्मण च) सीतया सह धनं प्रस्थिती ।
 तदा सकला नरनार्यो (नरा नार्यं च) दुःखिता अमयन् ।
 रामस्याश्रया लक्ष्मण उदजं ध्यरचयत् । प्रतिदिनं (दिने दिने)
 कन्दमूलफलानि (कन्दान् मूलानि फलानि च) तेऽभ्यसयन् ।
 अरण्ये मुनयो यथाविधि (यथा विधि आसीन् तथा विधा विधिम्
 वनतिकाग्र) यज्ञानकुर्वन् । अतस्ते साहाय्य लब्धुमुपरामम्
 (रामस्य सखीपम्) अगच्छन् । रामस्तेषां साहाय्यमकरोत् ।

बरील उताऱ्यात सामासिक शब्द त्याच्या विग्रहासह योग्येले आहेत. त्याचे दोन भाग हंतील १ रामलक्ष्मणौ, नरनार्यः, कन्दमूलफलानि. २ प्रति-
दिनम्, यथाविधि, उपरामम्

१ विग्रहातील पदें 'च'ने जोडलेली आहेत व सर्व पदें समान महत्त्वाची आहेत. समासाचें लिंग अन्त्यपदाच्या लिंगाप्रमाणें झालें आहे व वचन सर्व पदाचें मिळून झालें आहे जसे—रामलक्ष्मणौ (पु. प्र. द्वि. व.), नरनार्य (पु. प्र. व. व.) व कन्दमूलफलानि (न. द्वि. व. व.), या समासाना द्वन्द्व समास म्हणतात. हा उभयपदप्रधान असतो.

२ समागातील प्रथमपद अव्यय आहे, जसे प्रति, यथा व उप. या समासाचा उपयोग अव्ययासारखा केलेला आहे म्हणून समासाचें रूप वषु. द्वि. ए. वचना-
प्रमाणें झालेलें आहे. या समासाना अव्ययीभाव म्हणतात.

टीप —समासाचा विग्रह करणें म्हणजे समासाचा अर्थ थक पदानांचे स्पष्ट करणें. अव्ययीमान समासाविधान रत्न समासाचा विग्रह करताना समासाचें प्रथमान्त रूप घेऊन विग्रह करावा.

(भा) वसिष्ठाज्ञया (वसिष्ठस्य आज्ञया) विध्वामित्रेण सह वधरथो
रामलक्ष्मणौ यशरक्षणाय (यशस्य रक्षणाय) प्राहिणोत् । यशकुण्डे
(यशस्य कुण्डे) अग्निज्वालाः (अग्ने ज्वाला) क्रत्विन्प्रसित्वेन
(क्रत्विमि प्रसित्वेन) घृतेनोदगच्छन् । घृतवृत्तं (घृतेन वृत्तम्)
प्रज्वलितमग्निं दृष्ट्वा मुनयः सन्तुष्टा अभवन् ।

बरील उताऱ्यात वसिष्ठाज्ञा, यशरक्षणम्, यशकुण्डम्, अग्निज्वालाः,
क्रत्विन्प्रसित्वम्, घृतवृत्तः हे सामासिक शब्द योग्येले आहेत. याच्या
कसातील विग्रहाकडे पाहिल्यास असे दिसून येईल की १ द्वितीय पद मुख्य आहे
व २ प्रथम पद प्रथमेशिवत्वा इतर विभक्तीत असून तें द्वितीय पदाचा अर्थ मर्यादित
करतें, जसे वसिष्ठाज्ञा यातील आज्ञा हें पद मुख्य आहे वरतुतां आज्ञा कोणाची तरी
नव्हे तर वसिष्ठार्था असा प्रथम पदानें अर्थ मर्यादित झालेला आहे ३ समासाचा
अर्थ पूर्ण आहे व ४ समासाचा उपयोग अन्त्यपदाच्या वाताप्रमाणें केला जातो,
जसे वसिष्ठाज्ञा यातील अन्त्य पद नाम आहे म्हणून त्याचा नामासारखा
उपयोग केलेला आहे व क्रत्विन्प्रसित्वम् यातील अन्त्य पद विशेषण

असल्यामुळे समासाचा उपयोग 'कृतम्' या नामाच्या विशेषणाप्रमाणे केलेला आहे. अशा समासाना तत्पुरुष समास म्हणतात व प्रथम पद विग्रहात ज्या विभक्तीत येतता येतो त्या विभक्तीचा तत्पुरुष असे म्हणतात.

(६) १ मेघस्य गम्भीरनादं (गम्भीर नाद त) श्रुत्वा सिंहस्त प्रार्थयते । गम्भीरनादं (गम्भीर नाद यस्य त) मेघं दृष्ट्वा चातका दृश्यन्ति ।

२ राक्षसानां घोरदर्शनेन (घोर दर्शन तेन) मुनीनां मनसि र्मातिरूपज्ञा । घोरदर्शनान् (घोर दर्शन येषां तान्) राक्षसान् दृष्ट्वा मुनयो भीताः ।

३ चन्द्रस्य धवलप्रकाशेन (धवल प्रकाश तेन) भूतलं शोभते । धवलप्रकाशं (धवल प्रकाश यस्य त) चन्द्रं दृष्ट्वा जना मोदन्ते ।

परील वान्यात गम्भीरनाद, घोरदर्शन व धवलप्रकाश हे समास दोन निरनिराळ्या अर्थां येतलेले आहेत हे वसातील विग्रहावरून प्थानात येईल त्यातील पहिल्या प्रकारामध्ये अर्थ पूर्ण आहे व दुस या प्रकारात समासातील पदामध्ये अर्थ पूर्ण होत नसून सर्व समासाचा तृतीय नामाकडे सरथ आहे व समास त्या तृतीय नामाचे विशेषण आहे असे गम्भीरनाद (मेघम्), घोरदर्शनान् (राक्षसान्) धवलप्रकाश (चन्द्रम्)

पहिल्या प्रकारातील समासाना कर्मधारय रित्या समासाधिकरण तत्पुरुष म्हणतात, कारण (१) समासातील द्वितीय पदाचा अर्थ प्रथम पद मर्यादित करतो, (२) समासात अर्थ पूर्ण आहे व (३) समासातील पदं प्रथमा विभक्तीत विग्रहात येतता येतात

दुसऱ्या प्रकारातील समासाना बहुव्रीहि म्हणतात, कारण (१) समासाच्या पदामध्येच समासाचा अर्थ पूर्ण नाही, (२) समासाच्या अर्थाचा सर्व विशेषणरूपाने तृतीय नामाकडे असतो व (३) त्यामुळे विग्रहात यद् या सर्वथी सर्वनामाचे योग्य त्या विभक्तीचे रूप योगावे लागते व त्या रूपानुसार समासाचा द्वितीया ते उत्तमी बहुव्रीहि अशी नारे दिली जातात असे-प्राप्तोदयः (प्राप्त) द्वि व । कृत निषय देन स कृतनिषय (राम) तु. व । दत्तम् आसन यस्मै स दत्तासन (मुनि) च. व । नि सारिता

चोराः यस्मान् सः निःसारितचोरः (ग्राम.) पं. च. । बह्व. पर्वताः यस्मिन् सः
बहुपर्वतः (देशः) स, च. ।

नवीन शब्द

अयसानम्-बोट
आकृष्य (वि.)-संपन्न, युक्त
उन्मीलनम्-उपश्लेष
कुमुदम्-चन्द्रविकासी कमल
कारा (स्त्री.)-तुल्य
अस्त (क. भू. पा. वि.)-भ्यालेला
निकरः-समुदाय, रास

भूमिका-सौग
महिषः-रेश
चराहः-डकर
शशकः-ससा
सारङ्गः-ठिपके अक्षलेखा हरिण
समयः-ठराव
हिरण्यम्-सोने

प्रश्न

१ पुढील समासाचा विग्रह करून नावे सांगा व त्याचा वाक्यात उपयोग कराः—
स्वामिसेवकौ, धादित्यचन्द्री, यथाकालम्, अतिस्थलम्, सारङ्गवराहमहिष-
शशकाः, यथावलम्, हिरण्यधान्यरत्नानि, आदिमध्यावसानानि, उपविष्णु,
राजपुत्राः, वर्मगतिः, मयप्रस्ताः, म्यायप्रवृत्त, मदन्व, वास्तुकानिर्म्भ, यन्धा-
ज्यम्, श्वरुति, कमलकुमुदोन्मीलनम्, वारामुक्ताः, परोपचारः, कृतप्रतिज्ञ,
विद्याललोचनः, चतुर्मुल, दक्षाननः, दक्षपादितोपिषाः, शीतोदकम्, स्थिर-
चित्तम्, दीर्घप्रवास, हृदनिश्चयः ।

२ पुढील वाक्यात अथोरेखित शब्दायद्वल समास कोणून नापें शोणः—

- १ यस्य वीर्यं घबला स मृष प्रजानां हिताय प्रवर्तते ।
- २ यस्य वीर्यः शशिः स दुर्वासाः कृष्णस्य दुहितरं शकुन्तलाम् अशपत् ।
- ३ मतिम् अनुकृत्य अहं शास्त्राणाम् अर्थं विवृणोमि इति धार्यायै उक्तम् ।
- ४ पात्रे पात्रे भूमिकानां विभागः कर्तव्यः सूत्रधारेण प्रयत्नतः ।
- ५ धर्मं अर्थः कामः मोक्षः च चत्वारः पुरुषार्थाः सन्ति ।

- ६ सततम् उपदेशेन नर रादुदाम् रक्षितं भवति ।
 ७ वर्षं वर्षं यात्रिका पवित्राणि तीर्थानि गच्छन्ति ।
 ८ यथा समयं वर्तते तथा यस्य वचनं सत्यं स व्यवहरति ।
 ९ कृष्णस्य समीपे गोपानां समूहः अतिष्ठत् ।
 १० नैनं धनं लब्धं स हर्षेण युक्तः दृश्यते ।

पाठ १२

सप्तमं गण.

- १ रामोपदिष्टो मरतो राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु । (अभुनक्तु)
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं
समृद्धम् ।
 २ तृष्णा छिन्दि भज क्षमा जहि मदम् ।
छिनत्ति सशयं शास्त्रे शिष्याणां सर्वदा गुरुः ।
नैनं छिन्दन्ति शत्रूणां नैनं ब्रह्मते पावकः । (एनम्-
 वारमात्मम्)
 ३ अमितो दुर्गं स्थित्वा शत्रुं हन्थन्ति सैनिराः ।
तृणमिव लघुं लक्ष्मीर्नैव तान् मरुणद्धि । (तान्-वर्षान्)

धरील पावकत भुज् (उ ५) छिद् (उ ५) व रुध् (उ ५) या सप्तमं
 गणाध्या धातूनां पित् व णप्ति प्रत्ययस्य रूपं योजयेली आदेत् पित् प्रत्यय
 युक्त—अभुनक्तु, छिनत्ति, रुणद्धि व णप्ति प्रत्ययस्य—भुञ्जते, भुङ्क्ष्व,
 छिन्दि, हन्थन्ति, छिन्दन्ति यावत् न अर्थे दिसुन जेहेल वी 'पित्'
 प्रत्ययापूर्वी धातून् अन्त्य व्यवन व उपान्त्य स्वर सम्यक् 'ल' धातुला जातो

व 'अपित्' प्रत्ययापूर्वी 'न्' घातक्य जातो. 'न्' चे पुञील व्यञ्जनाभ्या
वर्गाभ्या अनुनासिकात ह्रान्तर होतें व ऊष्म वर्णापूर्वी अनुस्वार होतो.

टीप.—आपूर्व्या मूळ अनुनासिकावा छेप होतो.

भुञ् (उ १.)

(१)	प. पद	आ. पद
घर्त.	भुनजिम् भुञ्ज्व भुञ्जम्	भुञ्जे भुञ्जवहे भुञ्जमहे
	भुनक्षि भुञ्क्ष्व भुञ्क्ष्व	भुञ्क्षे भुञ्क्षावे भुञ्क्ष्वे
	भुनक्ति भुञ्क्तः भुञ्चन्ति	भुञ्क्तते भुञ्जाते भुञ्जते
प्र. मू.	अभुनजम् अभुञ्ज्व अभुञ्जम्	अभुनि अभुञ्जवहि अभुञ्जमहि
	अभुनक्-श् अभुञ्क्तम् अभुञ्क्त	अभुञ्क्ष्व अभुञ्क्षावाम् अभुञ्क्ष्वाम्
	” अभुञ्क्तम् अभुञ्क्त	अभुञ्क्त अभुञ्जाताम् अभुञ्जत
आज्ञा.	भुनजानि भुनजाव भुनजाम्	भुनजी भुनजावहे भुनजामहे
	भुञ्क्षि भुञ्क्तम् भुञ्क्त	भुञ्क्ष्व भुञ्क्षावाम् भुञ्क्ष्वाम्
	भुनक्तु भुञ्क्तम् भुञ्क्तु	भुञ्क्तम् भुञ्जाताम् भुञ्जताम्
वि.	भुञ्ज्याम् भुञ्ज्याव इ.	भुञ्जीय भुञ्जीवहि इ.

मि० प्रत्ययापूर्वी क्त - भुनक् - अपि० प्रत्ययापूर्वी - भुञ्ज्.

भुनक्षि - भुनक् + सि - भुनक् + सि (६) - भुनक् + वि (९)

भुनक्ति - „ + ति - भुनक्तु + ति (६) - भुनक्ति

भुञ्क्ष्वे - भुञ्ज् + व्वे - भुञ्क्ष्व + व्वे (६) - भुञ्क्ष्व + व्वे (५)

(२) छिन्—पित् प्रत्ययापूर्वी अंग—छिनच् । अपित् प्रत्ययापूर्वी—छिन्च् ।

घर्त. प. प.—छिनक्षि छिन्द छिन्प् । छिनानि छिन्त्यः छिन्त्य ।
छिनति छिन्ता छिन्दन्ति ।

आ. प.—छिन्दे छिन्दहे छिन्दहे । छिन्ते छिन्दाये छिन्ध्वे । छिन्ते
छिन्दाते छिन्दते ।

प्र. मू. प. प—अच्छिनदम् अच्छिन्द अच्छिन्ता । अच्छिन -त्-द्
अच्छिन्तम् अच्छिन्त । अच्छिन्त-द् अच्छिन्ताम् अच्छिन्दन् ।

आ प—अच्छिन्दि अच्छिन्दद्दि अच्छिन्दादि । अच्छिन्त्या अच्छिन्दा-
याम् अच्छिन्दध्वम् । अच्छिन्त अच्छिन्दाताम् अच्छिदत ।

आश्चार्थं प प—छिनदानि छिनदाव छिनदाम् । छिन्दि छिन्ताम्
छिन्त । छिन्तु छिन्ताम् छिन्दन्तु ।

आ प—छिनदे छिनदावहे छिनदामहे । छिन्स्व छिन्दायाम् छिन्दध्वम् ।
छिन्ताम् छिन्दाताम् छिन्दताम् ।

विध्यर्थं प प—छिन्याम् छिन्याव इ । आ प छिन्दीय छिन्दीवहि इ
छिन्द + सि छिन् + सि (४)

अच्छिन् - ६२ - म + छिन्द + स् अ + छिन् - त इ (१६) (१)

(३) रुध् (उ प)—पितृ प्रत्ययापूर्वी अग - रुध् - अपितृ प्रत्ययापूर्वी-
रुध् । चर्तं प प—रुध्मि रुध्व रुध्वम् । रुधाति रुध्व रुध्वम् ।
रुध्मि रुध्व रुध्वन्ति ।

आ प—रुध्वे रुध्वहे रुध्वहे । रुध्वसे रुध्वामे रुध्वम् । रुध्वे रुध्वामे
रुध्वते ।

प्र. भू. प प—अरुधम् अरुध्व अरुध्वम् । अरुध् - त इ अरुधम्
अरुध् । अरुध् अरुधाताम् अरुधत ।

आ प—अरुध्मि अरुध्वहि अरुध्वहि । अरुध्वा अरुधायाम्
अरुध्वम् । अरुध्वा अरुधाताम् अरुधत ।

आश्चार्थं प प—रुध्मानि रुध्माव रुध्माम् । रुध्मि रुध्वम् रुध्वम् ।
रुध्मु रुध्वाम् रुध्वम् ।

आ प—रुध्वे रुध्वामहे रुध्वामहे । रुध्वस्व रुध्वाम् रुध्वम् ।
रुध्वाम् रुध्वाम् रुध्वाम् ।

विध्यर्थं—प प रुध्वाम् रुध्वाम इ । आ प रुध्वीय रुध्वीवहि इ

रुध्वा स - रुध्वा + सि - रुध्वा + सि (४)

रुध्मि - रुध्मि + सि - रुध्मि + सि (१३)

अरुध् - ६२ - म + रुध्मि + स् अरुध् - ६२ (१६) (१)

टीप—आश्चार्थं दि ३ अक्षरचर्चा प ११ प्रत्यय वि' आदे

भुज् प्रमाणे—अञ्ज् (प. प. अनञ्-अञ्), घृज् (प. प. घृणञ्-घृञ्),
मञ्ज् (प. प. मनञ्-मञ्), युज् (उ. प. युनञ्-युञ्), रिज् (उ. प.
रिणञ्-रिञ्), घृज् (प. प. घृणञ्-घृञ्) हे चालवावे. छिद् प्रमाणे—क्षुद्
(उ. प. क्षणद्-क्षुन्द्), खिद् (आ. प. खिनद्-खिन्द्), मिद् (उ. प.
मिनद्-मिन्द्), चिद् (आ. प. चिनद्-चिन्द्) हे चालवावे.

रध् प्रमाणे—इन्ध् (आ. प. -इनध्-इन्ध्) चालवावा.

४ हिनस्ति दुष्कृतं नित्यं सूनृता चागसंशयम् । (नाहीसें करते)

पीडितोऽपि दयालुर्ना न हिंस्यात्प्राणिनं क्वचित् । (अर मारु नये)

५ सदाचारद्वाराचारं विशिष्यादेव मानवः । (करक करावा)

असिद्धिरीप्सितायेस्य विशिनष्टि मनोव्ययाम् । (वाढवते)

बरील वाक्यात हिंस् (प. प. हिनस्-हिं) व वि+शिप् (प. प.
शिनप्-शिप्) वा धातूची 'पित् व अपित्' प्रत्यययुक्त रूपे योजनेली आहेत.

(४) हिन् (प. प.)-घर्ते.—हिनस्मि हिंस्व हिंस्म । हिनस्ति हिंस्थ.
हिंस्थ । हिनस्ति हिंस्त हिंमन्ति ।

प्र. भू.—अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म । अहिन-त्-द् अहिंस्वम्
अहिंस्त । अहिनन्-द् अहिंस्ताम् अहिंसन् ।

आशार्थ—हिनसानि हिनसाव हिनसाम् । हिन्धि हिंस्ताम् हिंस्त ।
हिनस्तु हिंस्ताम् हिंसन्तु ।

विष्यर्थ—हिंस्याम् हिंस्याव ह्.

अहित-त्-द्-अ+हितस्+त्-अहिन्-त्-द् (१६) (१) । हिनिव-हिंस्+पि-
हिन्+पि (१७)-हिं+ । अहिनन्-द्-अ+हितस्+त्-अहिनन्-द् (१६) (१) ।

(५) शिप् (प. प.)-घर्ते.—शिनस्मि शिंस्व शिंस्म । शिनस्ति शिंस्थ.
शिंस्थ । शिनस्ति शिंस्त शिंमन्ति ।

प्र. भू.—अशिनपम् अशिंस्व अशिंस्म । अशिनन्-द् अशिंश्वम् अशिंष्ट ।
अशिनन्-द् अशिंश्वम् अशिंश्वन् ।

आज्ञार्थ—शिनपाणि शिनपाव शिनपाम । शिण्डु शिष्टम् शिष्ट । शिनट्
शिष्टाम् शिपन्तु ।

विध्यर्थ—शिष्याम् शिष्याय शिष्याम् इ

शिनक्षि-शिनष्+क्षि-शिनट्+क्षि (१० अ)-क्षिनक्षि-क्षि (९) । शिनष्टि-शिनष्टि+
क्षि-शिनष्टि+क्षि (११) । शिनक्षि-क्षि-म+शिनक्षि+क्षि-क्षि-म+शिनक्षि-क्षि (१० इ) (१) ।
शिष्ट-शिष्ट+य-शिष्ट+य (११) । शिण्डु-शिण्डु+यि-शिण्डु+यि (१० इ) (१)-
शिण्डु+यि (११)

पिप् (प प पिनप्-पिप्) हा 'शिप्' प्रमाणे चालवावा.

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें

६ जालस्य पाशांश्छिन्दता मूपफराजेन कपोतराजः उपकृतः ।

परस्यं भुज्जाना नरा मनःस्थारूप्यं न लभन्ते ।

राजधानीं रुन्धता-रुन्धानाना सैनिकानामुपरि राज्ञः सेना
शस्त्रवर्षमवाकिरत् ।

वरील वाक्यात छिन्दता, रुन्धताम् ही प. पदी व भुज्जानाः व
रुन्धानानां ही आ पदी वर्त धा. विशेषणाचीं रूपे योजलेली आहेत.

तीं पुढील तऱ्हेने तयार केलेली आहेत.

रुध्-रुन्धन्ति-अन्ति+अत्-रुन्धत् ।

छिद्-छिन्दन्ति-अन्ति+अत्-छिन्दत् ।

रुध्-रुन्धते-अते+आन-रुन्धान ।

भुज्-भुज्जते-अते+आन-भुज्जान ।

रुन्धत् व छिन्दत् ही प. पदी रूपे अष्टम, पञ्चम, त्रिंश नवम गणाच्या
वर्तमान वा. या रूपाप्रमाणे तीन्ही लिखात चालविताना. रुन्धान व भुज्जान ही
आ. पदा रूपे अठराव्या विशेषणाप्रमाणे शुक्ति व नपुंसकलिङ्ग आमध्ये 'देव व
वन' याप्रमाणे आणि स्त्रीलिङ्गात 'आ' जोडून 'माला' प्रमाणे चालवितात

रुन्धत्-शु रुन्धन् रुन्धन्ती रुन्धन्त इ, न. रुन्धत् रुन्धती रुन्धन्ति इ, स्त्री.
रुन्धती रुन्धत्यी रुन्धत्य इ.

रुन्धान - पुं. रुन्धान रुन्धानौ रुन्धाना इ. न. रुन्धानम् रुन्धाने रुन्धानानि
इ, स्त्री. रुन्धाना रुन्धाने रुन्धाना इ.

सप्तम गणाचे घातु

अञ्ज् (प. प.) - लेप देणे, स्पष्ट करणे

धि („) - स्पष्ट करणे

इन्ध् (आ. प.) - पेटवणे

उन्ध् (प. प.) - भिजवणे

क्षुध् (उ. प.) - पुढणे, चुरडणे

क्षिध् (आ. प.) - खेद होणे, नाश होणे

छिध् (उ. प.) - कापणे, नाश करणे

रिध् (प. प.) - रिवले करणे

† अति („) - उवासा असणे

पिध् (प. प.) - दळणे, पूड करणे

पृध् (सप्तम प. प.) - भितळणे, तगत धरणे

भञ्ज् (उ. प.) - फोडणे

भुज् (प. प.) - रक्षण करणे, राज्य करणे (आ. प.) - राखणे, उपभोगणे

युज् (उ. प.) - जोडणे

अनु (आ. प.) - विचारणे, परीक्षा घेणे

नि („) - नेगणे, जोडणे

धि („) - विभागणे, सोडून देणे

सम् (उ. प.) - जोडणे

रध् (उ. प.) - अडपळा करणे, वेढणे

रध् (अनु-उ. प.) - अनुसरणे, दाबला करणे

नि-याववणे

प्रति धि-अटकाव करणे

विध् (वि-उ. प.) - विभागणे, वेगळ्या करणे

धिज् (उद्-प. प.) - भिणे, घासणे

भुज् (प. प.) - टाळणे

शिध् (प. प.) - भेद जाणणे

धि (प. प.) - „ दाडवणे

हिध् (प. प.) - टार मारणे

नवीन शब्द

अघम्-पाप

अमोघ (वि) - यशस्व, परिणामकारक

अव+कृ (प. प.) - वेचणे, मारा करणे

अशरीरिणी धाक् (स्त्री.) - आत्मश-

वाणी

ईप्सितार्थः - मिळविण्याची इच्छा

केलेली गोष्ट

कुण्डम्-घराण

न्यासः-देव

परस्वम्-दुखत्याचे धन

न्याजस्तुतिः (स्त्री.) - तोटी स्तुति,

मिन्दा

सुनुता चार् (स्त्री.) - मध्य चन्द,

विनयशील मोठ मोठे

† 'अतिरिच्यो' हे कर्मी रूप बरीर अर्थ दाखविण्याकरिता घेतला.

पाठ १३

तृतीय गण.

- (अ) १ अपक्रांतेजंगस्यस्मिन् विभेति सृजनः प्रलु ।
 २ विजहाति सदा कमान् यतिर्नियतमानसः ।
 ३ हारान् विम्रति कण्ठेषु मनुजा मूषणमियाः ।
 ४ यो वदाति वरिष्ठेभ्यो घनं पुण्यं स विन्दते ।
 ५ रणास्त्रावज्जुहोदेहं वंशराणाय भूपतिः ।
 ६ यिनष्टां प्रलये पृथ्वीं निर्मिमीते पुनर्विधिः ।
 ७ सहसा विदधीत न क्रियामविचेरुः परमापदां पदम् ।
 ८ धनलोभं जहाति त्वं मनःशान्तिं यदीच्छसि ।

परील वाक्यांतील विभेति, विजहाति, विम्रति, वदाति, अज्जुहोद, निर्मिमीते, विदधीत व जहाति ही मी, हा, श्रु, दा, जु, मा, था व हा या तृतीय गणाच्या धातूंची रूपे आहेत. त्यांचे मूळ निरोधण केल्यास असे दिसून येईल की धातूतील आय व्यन् व स्वर यांचे छित्त्य केलेले आहे. यालाच सष्टत व्याकरणात 'अभ्यास' असेहि म्हणतात. तृतीय गणाची हीच निश्चित न्ण आहे.

तृतीय गणातील धातूंना अभ्यास करण्याचे नियम —

- १ मी—मीमी—मिमी—विमी । धा—धाधा—धधा—दधा । हा (प. प.)—
 दाहा—दधा—जहा ।

अन्दाघातानुर्थे वर्गव्यन्नाबद्दल तृतीय व्यन् व येने व 'ह' बदल 'ज्' येतो व दीर्घ स्वर ह्रस्व होतो.

- २ मा—मामा—मया—मिया । हा (आ प.)—दाहा—दहा—जहा—निहा ।
 'मा व हा (आ. प.)' या धातूच्या अव्यन्नात 'अ' बदल 'इ' अथवा एव
 येतो व अनुनासिकाचा अव्यन्ना बदल होत नाही

३ हु—हुहु—हुहु । निन्—निनिन् ।

अभ्यासात् ह्रस्व स्वर बदलत नाह

४ हा—हाहा—हिहा—जिही ।

अभ्यासात् जोडाक्षराताल पहिल्या व्यन्नाचें द्वित्व होतें

५ मृ—मृमृ—मृमृ—विमृ । पृ—पृ पृपृ—पिपृ पृ । परतु ऋ—ऋऋ—इक्—इय् । अभ्यासात् मुळनाल 'ऋ' बद्दल 'इ' हा स्वर यतो प 'ऋ' वा धातूच्या अभ्यासात् त्याचा 'इय्' हातो

भृ (उ प) धर्तेमानकाल

प प	आ प
विमर्मि	विमृव
विमर्षि	विमृष
विमर्ति	विमृत
विमृव	विमृम
विमृष	विमृम
विमृत	विमृम
विमृव	विमृष
विमृष	विमृष
विमृत	विमृत
विमृव	विमृम
विमृष	विमृम
विमृत	विमृम
विमृव	विमृष
विमृष	विमृष
विमृत	विमृत

प्र भूतकाल

प प	आ प
अविमरम्	अविमृव
अविम	अविमृष
अविमृताम्	अविमृत
अविमृव	अविमृम
अविमृष	अविमृम
अविमृत	अविमृम
अविमृव	अविमृष
अविमृष	अविमृष
अविमृत	अविमृत
अविमृव	अविमृम
अविमृष	अविमृम
अविमृत	अविमृम
अविमृव	अविमृष
अविमृष	अविमृष
अविमृत	अविमृत

आप्तार्थ

प प	आ प
विमराणि	विमराव
विमृदि	विमृताम्
विमृदु	विमृताम्
विमराव	विमराव
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्
विमृताम्	विमृताम्

विमृताम्—विमृताम् विमृताव इ विमृताय विमृतावदि इ

वरील रूपांन्ते रूपा दिव्यान् पुत्रीन् गात्री कृन् येतीन् —

१ धर्त प्र भूत ब आनाथ याचे प पदा तृ पु बहुवचनी प्रथम अनि रम्, व अतु अये आहेत रम् पूर्वी अन्य स्वराचा गुण होतो

- २ आशायं द्वि. पु. एकवचनी प. पदी प्रत्यय स्वयन्त धातूना 'हि' आहे.
 ३ धातूची पिन् व अपिन् प्रत्ययांपूर्वीचीं अंगे तयार केव्हांनें रूपे करणें सोपें होतें. जसें—विभ्-विभर् (पिन् प्रत्ययांपूर्वी), विभ् (हलादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी) व विभ्र् (अज्ञादि अपिन् प्रत्ययापूर्वी).
 १ घृ (प. प.)—पिघृ-पिघर् (पिन् प्र. पूर्वी), पिघृ (हलादि अपिन् प्र. पूर्वी व पिघ् (अज्ञादि अपिन् प्र. पूर्वी).
 २ दा (उ. प.)—ददा (पिन् प्र. पूर्वी), दद् (अपिन् प्र. पूर्वी).

घर्त. —प. प. —ददामि ददः दद्यः । ददासि दत्थः दत्थ । ददाति दत्तः दत्ति । आ. प. —ददे दद्वहे दद्यहे । दत्से ददाथे दद्व्हे । दत्ते ददाते ददते ।

प्र. मू. —प. प. —अददाम् अदद्व अदद्य । अददाः अददत्तम् अददत्त । अददान् अददात्तम् अददुः । आ. प. —अददि अदद्वहि अदद्यहि । अदत्थाः अददायाम् अदद्व्वम् । अदत्त अददाताम् अददत्त ।

आमार्थ—प. प. —दद्यामि ददाव ददाम । देहि दत्तम् दत्त । दद्यातु दत्ताम् ददत्त । आ. प. —ददै ददावदे ददामहे । दत्स ददायाम् दद्व्वम् । दत्ताम् ददाताम् ददत्ताम् ।

विध्यर्थ प. प. —दयाम् दयाव द्, आ. प. —ददाय ददावहि द्.

दीपः—आशायी द्वि. पु. एकवचनी प. पदी रूप 'देहि' जनिवन्ति आहे.

- १ धा (उ. प.)—दधा (पिन् प्र. पूर्वी), दध् (अपिन् प्र. पूर्वी—अज्ञादि व ध्-न् नें आरंभ होणारे)—धद् (हलर हलादि अपिन् प्र. पूर्वी).
 घर्त. प. प. —दधामि दध्वः दध्वः । दधामि दत्थः दत्थ । दधाति धनः दधति । आ. प. —दधे दध्वहे दध्वहे । दधते दधाथे दध्व्हे । दधते दधाते दधते ।

प्र. मू. —प. प. —अदधाम् अदध्व अदध्व । अदधाः अदधत्तम् अदधत्त । अदधान् अदधात्तम् अदधुः । आ. प. —अदधि अदध्वहि अदध्वहि । अदध्थाः अदधायाम् अदध्व्वम् । अदधत्त अदधाताम् अदधत्त ।

आमार्थ—प. प. —दधामि दधाव दधाम । देहि दत्तम् धन । दद्यातु

घत्ताम् दधतु । आ. प.—दधे दधावहे दधामहे । घत्स्व दधायाम्
धद्स्वम् । घत्ताम् दधाताम् दधताम् ।

विध्यर्थ—प. प.—दध्याम् दध्याव इ, आ. प. दधीय दधीवहे इ.

टीका—'धेहि' हे आदेशी द्वि. पु. एतन्नयनी प. पर्या रूप अनियमित आदे.

- ४ भी (प. प.)—बिभी—बिभे (हलादि पित् प्रत्ययापूर्वा)—बिभय् (अजादि
पित् प्र. व लस् पूर्वा) बिभि व बिभी (हलादि अपित् प्र. पूर्वा)—
बिभ्य् (अजादि अपित् प्र पूर्वा).

घर्त.—बिभेमि बिभिव-बिभीव-बिभिम-बिभीम । बिभेयि बिभिय-
बिभीय-बिभिय-बिभीय । बिभेति बिभित-बिभीत बिभ्यति ।

प्र. भू.—अबिनयम् अबिभिव-अबिभोव अबिभिम-अबिभीम । अबिभेः
अबिभितम्-अबिभीतम् अबिभित-अबिभीत । अबिभेत् अबिभिताम्-
अबिभीताम् अबिभयुः ।

आशार्थ—बिभयाणि बिभयाव बिभयाम । बिभिहि-बिभीहि बिभितम्-
बिभीतम् बिभित-बिभीत । बिभेत्तु बिभिताम्-बिभीताम् बिभ्यतु ।

विध्यर्थ—बिभियाम् बिभीयाम् बिभियाव-बिभीयाव इ.

- ५ हिं (प. प.)—जिहीं—जिहे (हलादि पित् प्र. पूर्वा), जिह्य् (अजादि
पित् प्र. व लस् पूर्वा), जिही (हलादि अपित् प्र. पूर्वा) व जिहिय्
(अजादि अपित् प्रत्ययापूर्वा).

घर्त.—जिहेमि जिहीव-जिहीम । जिहैयि जिहीय जिहीय । जिहेति
जिहीत जिहीयति । प्र. भू.—अजिह्वम् अजिहीव अजिहीम । अजिहे
अजिहीतम् अजिहीत । अजिहेत् अजिहीताम् अजिह्वुः ।

आशार्थ—जिह्वाणि जिह्वाव जिह्वाम । जिहिहि जिहीतम् जिहीत ।
जिहेत्तु जिहीताम् जिह्वतु ।

विध्यर्थ—जिहीयाम् जिहीयाव इ.

- ६ हु (प. प.)—जुहु-जुहो (हलादि पित् प्र पूर्वा), जुह्व् (अजादि
पित् प्र. व लस् पूर्वा), जुहु (हलादि अपित् प्र. पूर्वा), जुह् (अजादि
अपित् प्र. पूर्वा).

घर्त.—जुहोमि जुहुवः जुहुमः । जुहोषि जुहुषः जुहुय । जुहोति जुहुतः जुहति ।

प्र. भू.—अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । अजुहो. अजुहुतम् अजुहुत । अजुहोत् अजुहुताम् अजुहुतुः ।

आशार्थ—जुहयामि जुहवाव जुहवाम । जुहुषि^१ जुहुषम् जुहुत । जुहोतु जुहुताम् जुहतु ।

धिध्यर्थ—जुहुयाम् जुहुयाव इ.

७ मा (आ. प.)—मिमा (पित् प्र. पूर्वी), मिमी (ह्लादि अपित् प्र. पूर्वी) व मिम् (अजादि अपित् प्र. पूर्वी).

घर्त.—मिमे मिमीवहे मिमीमहे । मिमीये मिमाये मिमीष्वे । मिमीते मिमाते मिमिते ।

प्र. भू.—अमिमि अमिमीवहि अमिमीमहि । अमिमीषा. अमिमीयाम् अमिमीष्यम् । अमिमीत अमिमीताम् अमिमित ।

आशार्थ—मिमै मिमावहे मिमामहे । मिमीष्व मिमायाम् मिमीष्यम् । मिमीताम् मिमाताम् मिमिताम् ।

धिध्यर्थ—मिमीय मिमीवहि मिमीमहि इ.

८ हा (आ. प.)—जिहा (पित् प्र. पूर्वी), जिहो (अपित् ह्लादि प्र. पूर्वी) व जिह् (अजादि अपित् प्र. पूर्वी). या धातूची रूपे 'मा' प्रमाणे करावी.

९ हा (प. प.)—जहा (पित् प्र. पूर्वी), जहि-ही ('य'शिवाव ह्लादि अपित् प्र. पूर्वी) व जह् (अजादि अपित् प यने आरंभ झालेले विध्यर्था प्रत्यय)

घर्त.—जहामि जहिव-जहीव. जहिमः-जहीमः । जहामि जहियः-जहीप. जहिय-जहीय । जहाति जहित-जहीत. जहति ।

प्र. भू.—अजहाम् अजहिव-अजहीव अजहिम-अजहीम । अजहाः अजहितम्-अजहीम् अजहित-अजहीत । अजहान् अजहितान्-अजहीताम् अजहीतुः ।

^१अनिमिनि ह्य. 'दि' यत्न 'मि' हा प्रत्यय.

आशार्थ-जहानि जहाव जहाम । *जहाहि-जहिहि-जहोहि जहितम्-
जहीतम् जहित-जहीत । जहातु जहिताम्-जहीताम् जहतु ।

विध्यर्थ-जह्याम् जह्याव जह्याम इ

वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणं

- (भा) १ सावित्र्या आशीर्वादं ददता यमेन परिणामो न लक्षितः ।
२ दधिमाण्डानि विभ्रत्यो गोप्य, कृष्णेन प्रतिरुद्धा मार्गे ।
३ जडामारे गङ्गा विभ्राजं पतिं दृष्ट्वा पार्श्वती । तमभिमुखः ।
४ वर्णानामाचारं विदधतीना स्मृतीनां विचारः सर्वेषां
माघश्यकः ।

वरील शाखात 'ददता, विभ्रत्यः, विभ्राजं व विदधतीनाम्' हीं
दा, भृ व धा या धातूनी वर्त भातु विशेषणं योजलेली आहेत

त्यावरून असें दिसून येईल कीं ५, ७, ८ व ९ या गणाच्या वर्त, धातु
ह्वाप्रमाणेच हीं बनविलेली आहेत.

वृ-प विप्रति-वति + अत्-विभ्रत् । आ, प. विप्रते-अने + आन-
विभ्राण ।

दा-प प ददति-अति + अत्-ददन् । आ, प. ददते-अते + आन-ददान ।

मी-प प विभ्रति अति + अत्-विभ्रत् ।

प. प पुल्लिङ्गा हर्षे-विभ्रत् विभ्रती विभ्रत इ (तकारान्त ॥ नामाप्रमाणे)

नपु हर्षे-विभ्रत् विभ्रती विभ्रति-विभ्रन्ति (प्र द्वि स इतर
विभक्ति पु प्रमाणे)

स्त्री रूप-विप्रती विप्रती विप्रत्य इ (नदीप्रमाण) मूळ रूप
नपु प्रयमा द्विवचनाप्रमाणे समजावे

*अनिर्दिष्ट रूप

१ 'नपु व दृष्ट' यांना उपसर्ग जोडला असता त्याचा उपयोग द्विवचनान्त शब्दांकरिता
करतात

आ प. पुङ्लिगी रूपे—ददान ददानी ददाना (देव प्र), न. रु —ददानं
ददाने ददानानि (वन प्र), स्त्री. रु.—ददाना ददाने ददाना. (माला प्र.),

तृतीय गणाचे धातु

ज्झ (प. प.)—जाणें	चि—करणे, अमलात वाणणें
दा (उ. प.)—देणें	झट्—विघास देवणें
जा (आ. प.)—येणें	सम्—जोडणें
प्र (उ. प.)—देऊ करणें	पृ—पृ (प. प.)—भरणें, रक्षण करणें
प्रति („)—परत फेड करणें	मी (प. प.)—गिणें
व्या (प. प.)—उपडणें	भृ (उ. प.)—धारण करणें, रक्षण करणें.
घा (उ. प.)—धारण करणें, टेवणें, वाळणें	मा (आ. प.)—मोरणें
अमिसं—अतिसं—पसरणें	अनु—तर्क करणें
अपि पि—बद्द करणें	उप—उपमा देणें, तुलना करणें
अमि—बोलणें	निर्—निर्माण करणें
अच—सह देणें	हा (प. प.)—छोडणें, टाकणें
अन्तर—तिरस्—लपवणें	अप, परि, चि, प्र— „ „
तिरस् (आ. प.)—अदृश्य होवें	हा (आ. प.)—जाणें
नि—देवणें	उद्—वर जाणें
परि—नेसणें	हु (प. प.)—रत्न करणें, आहुति देणें
	ही (प. प.)—रात्र वाटणें

नवीन शब्द

अध्ययः (पु)—मुख्य उपाध्याय	घटखलम्—छात्रांचे वस्त्र
अर्थिन् (पु.)—आचक्र	विधिः (पु)—यज्ञदेव
उपायनम्—बर्गीस, नजराना	सहस्र (अ.)—एकदा
षोडशि (सप्त.)—अवर्गनीय	हविस् (न.)—आहुति
नियत (क भू. पा. वि. नि+रम्)—	हुतभुज् (पु)—अग्नि.
साध्यं देवितेजः	

१ पुढील वाक्ये कसातील शब्दांची योग्य तीं रूपे जोडून पुरी करा —

- १ अध्वर्यवे यवाक्षात् (हुतयुक्) हवींवि (हु) ।
- २ अन्यस्मै सवृत् इत्त वस्तु न पुन (आ + दा) नर ।
- ३ गृगयाया रत नृप सचिवेषु (नि + धा) सरुल राज्यभारम् ।
- ४ यथा शुचन लोकापवादात् (भी) तथा (मृत्यु) अपि न ।
- ५ मय पाण्डवाना कृते दिव्या सभा (निर + मा) ।
- ६ कापि गृद्धा आ मक्षगचान् (भी) बालक च वरण्ये (हा) ।
- ७ नभसि (उद् + हा) भूम (यत्कर्मन्) वार्ता सर्वत्र (वि + तन्) ।
- ८ आपद्गत साधु आत्मन गुणान् न कदापि (वि + हा) ।
- ९ रणाक्षणे योधा (मृ) आयुधानि हस्तेषु ।
- १० पुनस्त्य जन्ममहोत्सवे तारापीड मृत्येभ्य उपायनानि (दा) ।

२ पुढील वाक्यात कसात दिष्टेच्या धातूंना योग्य उपसर्ग जोडून त्यांचीं रूपे लिहा —

- १ अजुन जयद्रथ हन्तु धनुषि अमोघ बाण (धा) ।
- २ कियान् वर्य त्वया इष्यते इति रघु अर्थिनम् (युक्) ।
- ३ आन्तर कोऽपि हेतु इह प्राणिन (युक्) ।
- ४ नर अन्येन कृतम् उपकार युक्तेन मार्गेण (दा) ।
- ५ पुरा अरण्यवासिन जना वल्कलानि (धा) ।

३ तृतीय गणाच्या पुढील धातूंची अभ्यासयुक्त अर्गे देऊन पितृ व अपितृ प्रत्ययापूर्वी काव परक होतो तो सोदाहरण दाखवा —

मा, हा (उ. प.), ऋ, मृ, धा.

४ पुढील रूपे ओळखून वाक्यात योना —

न्यदधु । विभाषान् । जुहुधि । पिप्रति । जहति ।

पाठ १४

कर्तरिभूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणं.

२. ऋष्यशृङ्गो द्वादशयापिकं सत्रं व्यतनोत्-विततवान् ।

माता बालकस्य रक्षणमकरोत्-वृतयती ।

नृपस्य सैन्यं शत्रुमहत्-हतवत् ।

वरील धाक्यात वितत, वृत व हत या कर्मणि भू. धा. विशेषणांनी वद् प्रत्यय लावून होणारी कर्तारि भू. धा. विशेषणे प्रथमभूतकार्ता कर्तरि क्रियापदाबद्दल जोडलेली आहेत. त्यामुळे वाक्याची रचना कर्तारि प्रयोगाप्रमाणेच झाली आहे. ही सर्व रूपे सकर्मक धातूंची आहेत.

ऋष्यशृङ्गः-पु. प्र. ए. व. — विततवान्-पु. प्र. ए. व.

माता-स्त्री. प्र. ए. व. — वृतयती - स्त्री. प्र. ए. व.

सैन्यं-न. प्र. ए. व. — हतवत् - न. प्र. ए. व.

वाक्यत असे दिसून येते की, १ कर्तरि भू. धा. विशेषणाची रूपे कर्तृपदा-प्रमाणे लिंग, विभक्ति व वचन सामर्थ्ये होतात, २ यांची रूपे वद्-प्रत्ययान्त स्वावदर्गाक विशेषणाप्रमाणे केली जातात.

भूत. धा विशेषण व क्त-प्रत्ययान्त कर्तरि भू धा. विशेषणं योज्यते
आहेत, (३) त्याची रूपे लिंग, विभक्ति व वचन बागर्थे कर्तृपदाप्रमाणे झालेले
आहेत

टीप —कत्वभक्त न अकर्मण धातूची व प्रत्ययान्त कर्तरि भू धा विशेषणं बहुम
उपयोगात आणीत नाहोत वरण त्याचें कार्य कर्मणि भू धा विशेषणं करू शकतल

३ रावणं हतवन्तं रामं प्रजा अभ्यनन्दन् ।

नष्टं पुनं चिराद्दृष्टती माता हर्षेण्यन्मत्तामवत् ।

पारितोषिकं लब्धवन्तं छात्रं गुरु. प्रार्शंसत् ।

वरील वाक्यात कर्तरि भू. धा विशेषणं सामान्य विशेषणाप्रमाणे नामापूर्वी
योज्यलेली आहेत

टीप —विशेष माहितीसाठी स वाक्यरचना पाठ २७ पहा

वरील सव विवरणावरून हे वळून येईल की धातूचें कर्मणिभूतनालवाक
धातुसाधित विशेषण माहीत आराले की त्याला घात् प्रत्यय लावून कर्तरिभूत धा
विशेषणें तयार करता येतात

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणाच्या बाह्य महत्वाच्या धातूंची (१) कर्मणि-
भू धा विशेषणें, (२) त्यन्त अव्ययें, (३) तुवन्त अव्ययें व (४) तन्म
प्रत्ययान्त कर्मणि विध्यर्थन धा विशेषणें अनुनानें दिलेली आहेत

स्वरान्त धातु

धातु गण पद	कर्मणि भू धा वि	त्यन्त अव्यय	तुवन्त अव्यय	कर्मणि वि धा वि
दा (२ प ५)	दात	दात्वा (अवदाय)	दातुम्	दातव्य
द्या, पा, भा, वा, रा, ला, व आ दा २ गण प ५	धातूची रूपे वरीलप्रमाणे होतात			
दा (३ ङ ५)	दत्त	दत्त्वा (प्रदाय)	दातुम्	दातव्य
घा (३ ङ ५)	दित	दित्वा (निघाय)	घातुम्	घातव्य
भा (३, २ आ ५)	मित	मित्वा (निगाय)	भातुम्	मातव्य
शा (५ उ ५)	शत	शत्वा (धमिजाय)	शातुम्	शतव्य
इ (१ प. ५)	इत	इत्वा (उपेत्य)	एतुम्	एतव्य
अपि + इ (२ आ ५.) अचीत	अपीत्य	अपीत्य	अपीतुम्	अपीतव्य

पातु गण-पद	कर्मणि भू. घा. वि.	ल्यबन्त ल्यब्यय	तुवन्त ल्यब्यय	कर्मणि वि. घा. वि.
चि. हि (५ उ. प.)	चित, हिव	चित्वा (सञ्चित्य) (प्रहित्य)	चेतुम्, हेतुम्	चेतव्य, हेतव्य
मी (१ उ. प.)	मीत	मीत्वा (विधीय)	मेतुम्	मेतव्य
मी (१ प. प.)	मी (३ प. प.)	मी प्रमाणे		
ली (१ प. प.)	लीन	लीत्वा (विधीय-विनाश)	लेतुम्-नेतुम्	लेतव्य-नेतव्य
ली (२ आ. प.)	ल्यपित	लयित्वा (अधिसाय्य)	लयितुम्	लयितव्य
ही (३ प. प.)	हीत ष	हीत्वा (प्रहीत)	हेतुम्	हेतव्य
तु (२ प. प.)	तुत	तुत्वा (प्रतुल्य)	तवितुम्	तवितव्य
तु (२ प. प.),	तु (२ प. प.)	तु प्रमाणे		
स्तु (२ उ. प.)	स्तुत	स्तुत्वा (अभिष्टव्य)	स्तोतुम्	स्तोतव्य
धु (५ उ. प.)	धुत	धुत्वा (विधुल्य)	धेतुम्	धेतव्य
धु (५ उ. प.),	धु (५ प. प.), हु (३ प. प.),	धु प्रमाणे		
सू (३ आ. प.)	सूत	सूत्वा (प्रसूय)	सोतुम् सवितुम्	सोतव्य-सवि- तव्य
धू (५ उ. प.),	सू प्रमाणे			
धू (१ उ. प.)	धून	धूत्वा (अवभूय)	धेतुम् धवितुम्	धेतव्य-धवि- तव्य
धू (१ उ. प.),	धू (१ उ. प.)	प्रमाणे		
धू (३ प. प.)	धूत	धूत्वा (समृत्त्य)	धर्तुम्	धर्तव्य
धू (४ उ. प.),	धू (३ उ. प.)	धू (३ प. प.)	धर्तु (५ उ. प.)	धू प्रमाणे
धू (५ उ. प.)	धूत	धूत्वा (समृत्त्य)	धरि-रीतुम्	धरि-रीतव्य
जाग्र (३ प. प.)	जागरित	जागरित्वा (प्रजागर्भ)	जागरितुम्	जागरितव्य
कृ (६ प. प.)	कौर्ष	करि-रीत्वा (विश्रम्भे)	करि-रीतुम्	करि-रीतव्य
(१ प. प.)	„	कीर्त्वा („)	„	„
दृ (१ प. प.),	स्तु (१ उ. प.), कृ ९	गणा प्रमाणे,	दृ (१ प. प.), दृ (१ प. प.)	दृ (१ प. प.)
				कृ ६ गणा प्रमाणे
पृ (३, १ प. प.)	पूर्ण	पूर्यो (प्रपूर्णे)	परि-रीतुम्	परि-रीतव्य
पृ (१ उ. प.),	पृ प्रमाणे.	पृ (२ उ. प.)	अन्वी परीत धातुस्थित	रूपे होत नाहीत.

व्यंजनान्त धातु

धातु-गण-पद	कर्मणि भू. घा. वि.	ल्यन्त अव्यय	तुक्न्त अव्यय	कर्मणि वि. घा.
शक् (५ प. प.)	शक्त	शक्त्वा (संशक्त्य)	शक्तुम्	शक्तव्य
वक् (२ पु. प.)	उक्त	उक्त्वा (प्रोक्त्य)	वक्तुम्	वक्तव्य
भञ् (७ प. प.)	भग्न	भङ्त्वा-भङ्क्त्वा (विभज्य)	भङ्क्तुम्	भङ्क्तव्य
भुञ् (७ उ. प.)	भुज	भुक्त्वा (उपभुज्य)	भोक्तुम्	भोक्तव्य
मुञ् (७ उ. प.), मिद् (७ प. प.)	रिञ् (७ उ. प.), मिग्न	मुञ्प्रमाणे मिक्त्वा (विभिद्य)	मुञ्क्तुम् भेत्तुम्	मुञ्क्तव्य भेत्तव्य
हृद् (७ उ. प.), रुद् (७ उ. प.)	विद् (७ आ. प.), रुद	छिद् (७ उ. प.), रुद्वा (निहृद्य)	भिद् प्रमाणे रोद्धुम्	भिद् प्रमाणे रोद्धव्य
राध् (५ प. प.)	राम्द	राद्वा (आराध्य)	राद्धुम्	राद्धव्य
साध् (५ प. प.)	साध् प्रमाणे			
हन् (२ प. प.)	हत	हत्वा (विहृत्य)	हन्तुम्	हन्तव्य
तन् (८ उ. प.)	तत्	तत्त्वा-तनित्वा (वितत्य)	तन्तुम्	तनितव्य
मन् (८ आ. प.), वन्ध् (९ प. प.)	वन् (८ आ. प.) बद्ध	तन् (८ प. प.) वद्वा (उद्वध्य)	तन् प्रमाणे वन्धुम्	वन्धुम् वन्धव्य
इन्ध् (७ आ. प.)	इद	इन्धित्वा (सन्धिय)	इन्धितुम्	इन्धितव्य
विद् (२ प. प.)	विदित	विदित्वा (संविद्य)	वेत्तुम्	वेत्तव्य
आप् (५ प. प.)	आप्त	आप्त्वा (प्राप्य)	आप्तुम्	आप्तव्य
अश् (५ आ. प.)	अष्ट	अशित्वा-अष्ट्वा (व्याश्य)	अशितुम्-अष्टुम्	अशितव्य अष्टव्य
„ (९ प. प.)	अशित	अशित्वा (प्राश्य)	अशितुम्	अशितव्य
आसि (२ आ. प.)	आसिन	आसित्वा (उपास्य)	आसितुम्	आसितव्य
हिप् (७ प. प.)	हिसित	हिसित्वा (विहिस्य)	हिसितुम्	हिसितव्य
पिप् (७ प. प.)	पिष्ट	पिष्ट्वा (सम्पिप्य)	पेष्टुम्	पेष्टव्य
शिप् (७ प. प.)	दिप् (२ उ. प.)	शिप् प्रमाणे		

धातु-गण-पद	कर्मणि	स्वयन्त अव्यय	तुवन्त अव्यय	कर्मणि
मृज् (२ प. प.)	मृ. धा. वि.	मृष्ट्वा-मार्जित्वा (प्रमृज्य)	मार्जुम्-मार्जि- तुम्	वि. धा. वि. मार्ज्य-मार्जि- तव्य
शास् (१ प. प.)	शिट	शिट्वा-शासित्वा (शास्त्रस्य)	शासितुम्	शासितव्य
ग्रह् (१ उ. प.)	ग्रहीत	ग्रहीत्वा (अनुष्टुप्)	ग्रहीतुम्	ग्रहीतव्य
दिह् (२ उ. प.)	दिग्घ	दिग्घ्वा (सन्दिग्ध)	देगुम्	देग्यव्य
दुह् (२ उ. प.)	दिह् प्रमाणे	प्रधि-प्रन्थित्वा (सङ्प्रन्थ्य)	प्रथितुम्	प्रथितव्य
मन् (१ प. प.)	प्रन्थित			
मन् (१ प. प.)	प्रन्थ् प्रमाणे	जग्घ्वा (प्रपन्थ्य)	अतुम्	अतव्य
अद् (२ प. प.)	जग्घ	अधित्वा-अङ्कित्वा-	अङ्कितुम्-	अङ्कितव्य-
अक् (४ प. प.)	अक्	अकत्वा (व्यञ्ज्य)	अकितुम्	अकितव्य
धुम् (१ प. प.)	धुज्य, धुमित	धुभित्वा-लोभित्वा (धुगुज्य)	लोभितुम्	लोभितव्य
	लोभित			
इंश् (२ आ. प.)	इंशित	इंशित्वा (समीप्य)	इंशितुम्	इंशितव्य
किंश् (१ प. प.)	किञ्-किञ्जित	किञ्जित्वा-किञ्ज्य (मङ्किञ्ज्य)	किञ्जितुम्-किञ्ज्य	किञ्जितव्य-
मुप् (१ प. प.)	मुषित	मुषित्वा (सम्मुष्य)	मोषितुम्	मोषितव्य

नवीन शब्द

अटत्ती (क्षा)-अरण्य	तस्करः-चोर
उन्मत्त (उन्+मृद् धावे क भू	दैन्यम्-गारिवो
धा वि)-वेला क्षान्ते	यासन्ती-वनदेवनेने नांव
ऋण्यशृङ्गः-ऋषांचे नांव	विलोमानम्-भुलविणे
ताडश-राक्षसांचे नांव	सप्रम्-मोटा रत्न

प्रश्न

१ पुढील वाक्यात त्रियापदाचक कर्मणि भू. धा. विशेषणं योजा —

१ रुक्मण रामाक्षया ताडकाया शिर आच्छिन्नत् ।

२ तस्मिन्समूह प्रत्यरुणत् यात्रिकान् अटव्याम् ।

३ पुरा भारतवर्षे मुनय बहून् कर्तुन् अतन्वन् ।

४ राजपुरुषा अपराधिन अवचन्न् कारागृहे ।

५ बाल प्रह्लाद हिरण्यकशिपो न अविमेत् ।

२ वरील प्रश्न १ मधील वाक्यात 'वत्' प्रत्ययान्त कर्तरि भू धा. वि. योजा.

३ पुढील शब्दाची योग्य सी रूपे योजून घात्रें बनवा —

१ नारद, क्षेपसायिन, विष्णु, स्तुत । २ लब्धुश्च, पराक्रम, दासन्ती, शासकत् । ३ दुर्गत, मिथुक, आत्मन्, दैन्य, आविष्टत् ।

४ ऋषि, धर्म, तत्त्व, स्मृति, विहितवत् । ५ ब्रह्मन्, मेनवा, विश्वामित्र, विलोमन, निर्मित ।

४ पुढील धातुसाधित शब्द वाच्य आहेत हे ओळखून वाक्यात योजा —
शिष्ट, उपास्य, सख्य, रोदुम्, अचुम्, गृहीत्वा, दीर्घ, भक्ष्यतुम् ।

५ पुढील वाक्यात सति सप्तम्यन्त वाक्यरचना योजा —

१ यावन् राम वसुधाया ऐष्ट तावन् प्रजा सुखमात्र आसन् ।

२ यदा राम शिवधनु अभनत् तदा परशुराम क्रुद्ध अभवत् ।

३ यावन् रक्षक जागर्ति तावत् चोर न आगच्छति ।

४ यावन् सुरासुरा सागरम् अमृतम् अमचन् तावत् महान् शोभ सपात् ।

पाठ १५

द्विकर्मक क्रियापदे व कर्मणिप्रयोग.

(अ) आचार्योः शिष्यान् धर्मं ब्रुवन्ति—शासति ।

देवासुराः क्षीरसागरममृतममश्नन्—मथितवन्तः ।

दिलीपो नन्दिनीं नाम धेनुं पयोऽघोक्—दुग्धवान् ।

वरील वाक्यात ध्रू, शास्, मन्थ् व दुह् या क्रियापदाचा द्विकर्मक तःहेनें उपयोग केलेला आहे. पहिल्या पुस्तकात पाठ १५-वि. ३ मध्ये दाक्ष, प्रच्छद् व नी यांचा द्विकर्मक तःहेनें उपयोग करता येतो असे सांगितलेले आहे वरील वाक्यातील शिष्यान्, क्षीरसागरम् व धेनुम् ही द्वितीयान्त पदे लिङिणाद्याच्या मर्जांनुत्प शतृयी किंवा पचमी या विभक्तीत द्वि योजता येतील. म्हणून त्यांना अकथित किंवा गौण कर्मपदे म्हणतात. धर्मम्, अमृतम् व पयः ही द्वितीयान्त पदे अन्य विभक्तीत योजता येणार नाहीत, म्हणून ती कथित किंवा मुख्य कर्मपदे समजावी.

(आ) आचार्योः शिष्याः धर्मम् उच्यन्ते—शिष्यन्ते ।

देवासुरैः क्षीरसागरः अमृतम् अमथ्यत—मथितः ।

दिलीपेन नन्दिनीं नाम धेनुः पयः अदुह्यत—दुग्धा ।

वरील वाक्ये कर्मणि प्रयोगात योजलेली आहेत हे रत्नवेक्कन दिसून येईल, त्यामध्ये गौण कर्मपदे प्रथमा विभक्तीत योजून त्यांना अनुरूप अशी क्रियापदांची कर्मणि तःहेची रणे योजलेली आहेत मुख्य कर्मपदे द्वितीयेतच आहेत. कर्मपदांची सामान्य नियमांनुसार तृतीया विभक्ति योजलेली आहे नियमपदांची रणे कर्मणि तःहेची 'य' ने शुद्ध अशी योजलेली आहेत.

दुर्-यान्-पन्-दण्ड्-लघि-प्रच्छि-यि-दू-शामु-वि-मन्थ्-मुसाम् ।

पमपुर स्नादभित तथा स्नान्नी-ह-दृप्-पदाम् ॥

वरील पारिपेता द्विकर्मक यात दिलेले आहेत. त्यांतील पन्, दण्ड्, दृप्,

चि, मुप् व इ, वृप्, वह् हे सामान्यपणें द्विकर्मक तद्देशेन उपयोगात् येत नाहीं। पहिल्या ओळींताल धातु व इतर समानार्थक धातु यांचीं अरुधित किंवा गौण कर्मपदें कर्मणि प्रयोगात् अथमेत योजतात व दुसऱ्या ओळींतील धातूनी मुख्य कर्मपदें कर्मणि प्रयोगात् अथमेत योजतात.

२, ३, ५, ७, ८ व ९ या गणांतील धातूंची कर्मणि रूपें

१ 'दा' व इतर 'मा' शिवाय द्वितीय गणाचे आकारान्त धातु, ज्ञा, हा (१ भा प.) यांचीं रूपें दायते, ज्ञायते, दायते अशा 'य' पूर्वी दाई फरक न होता तयार होतात परंतु मा (२ प प, २ भा. प), दा (३ उ. प.) धा (३ उ प), हा (३ प प) यांच्या 'आ' चा 'य' पूर्वी 'ई' होतो—मीयते, दायते, घायते, हीयते.

२ इ (२ प प.)—ईयते, अधि+इ-अधीयते, चि-चीयते, हि-हीयते, तु-तूयते, स्तु-स्तूयते, क-रूपते, धु-धूयते, हु-हूयते, ध्रु-ध्रूयते, मु-मूयते, धृ-ध्रूयते, दु-दूयते—अन्त्य 'इ-उ' यांना 'य' पूर्वी 'ई-ऊ' होतो।

३ कृ-क्रीयते, भृ-भ्रियते, वृ-व्रियते, पृ-प्रियते, परंतु ऋ-अर्यते, ए-स्तयते, जाण-जागयते—अन्त्य ह्रस्व 'ऊ' पूर्वी एकेरी व्यञ्जन असल्यास सामान्यतः 'ऊ' चा रि' होतो परंतु ऋ, ए व जाण यांच्या 'ऊ' चा 'अर्' होतो।

४ कृ-क्रीयते, जृ-जरीयते, लृ-ल्लीयते, गृ-गीयते, दृ-द्रीयते परंतु प-पूयते, वृ-वूयते—अन्त्य 'ऊ' चा 'इर्' होतो, परंतु 'ऊ' पूर्वी 'पर्वण्यञ्जन' 'किवा' 'व' असेल तर 'ऊर्' होतो।

५ क्री-क्रीयते, मी-मीयते, ही-हीयते, धू-धूयते, हृ-हृयते, परंतु श्री-शायते—अन्त्य 'ई व ऊ' यांमध्ये 'य' पूर्वी बदल होत नाही मान 'श्री' याचे शायते होतें. 'नृ'चें रूप होत नाही, त्याबद्दल 'वर' चें ल्यते हें योजतात.

६ मध्-मध्यते, मन्-मन्यते, मन्-मन्यते, इन्-इन्यते, व्यञ्-अन्यते, मज्-मज्जते या धातूंच्या अनुनासिकाचा 'य' पूर्वी लोप होतो.

- ४ प्रह्-गृह्यते, वच्-उच्यते, वश्-उदयते—या धातूनां संप्रसारण होते.
 ५ तन्-तन्यते-तायते.
 ६ अस् धातूचीं कर्मणि रूपे होत नाहीत. त्यांच्याबद्दल 'भू' चीं योजतात.

नवीन शब्द

गुणत्वम्-शोरपणा, दोरीची स्थिति	मत्तदन्तिन् (पुं.)-माजलेला हत्ती	
नल्लरः-नल		चि+ट्ट (१ प. प.)-फाडणे
पयस् (न.)-दूध		

प्रश्न

- १ पुढील वाक्यात योग्य तीं क्रियापदे योजा व त्या वाक्याचा प्रयोग बदला.
 १ गोप्यः दृष्टि नवनीतम् ——— । २ वाल्मीकिः कुशलदा
 वेदार्यम् ——— । ३ मधवा या पर्जन्यम् ——— । ४ रात्रौ
 स्तेनाः धनिकं घनं ——— । ५ मृगयाः शीर्षेः भारं ——— ।
- २ पुढील वाक्याचा प्रयोग बदलाः—
 १ युद्धे क्षताः वीराः रणभूमिम् अप्यन्तेरत । २ पदं हि सर्वत्र गुणैः
 निर्धार्यते । ३ जलविन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते पटः । ४ व्याघ्रः हरिणं
 नरारैः स्मरणात् । ५ तृणैः गुणत्वम् आपन्नं दध्यन्ते मत्तदन्तिनः ।
- ३ पुढील धातूंचीं कर्मणि प्रयोगाचीं रूपे वाक्यांत योजाः—
 अर्, वि+पा, वि+हा, आ+स्तृ, निष्+चि, अनि+स्तृ.
- ४ व्यतीर्ण, निरर्माप्याः, विक्रीयताम्, इष्येन, निर्धार्यन् हीं रूपे ओळखून
 त्यांचे पृष्ठभूत वरा.

परिशिष्ट (अ)

१ ते ४ गणांतील कांहीं अधिक धातूंचीं रूपें

१ प्रथम गणः—गुप् (प. प.)—रक्षण करणें—गोपायति । धूप (प. प.)—उष्णता देणें—धूपायति । पण्, पन् (प. प.)—स्तुति करणें—पणायति-पनायति । पण् (आ. प.)—पणाळा लावणें—पणते । गुह् (उ. प.)—रूपविणें—गूहति ते । कम् (आ. प.)—इच्छा करणें—कामयते । आ+चम् (प. प.) आचमन करणें, पिणें—आचामाति । कृत् (प. प.)—निन्दा करणें—भ्रूतीयति । भ्रा (प. प.)—विचार करणें—मनसि । दंश् (प. प.)—चावणें—दशति । सज् (प. प.)—पिरटणें—मजति । स्वज् (आ. प.)—शालिगन देणें—स्वजते । रज् (उ. प.)—रंगवणें—रजति—ते । जम् (आ. प.)—जमई देणें—जम्मतो । लस्ज् (आ. प.)—लाजणें—सज्जते । सस्ज् (प. प.)—तयार होणें—सज्जति ।

२ प्रथम गणः—क्रित् (उ. प.)—झोपड देणें—चिकित्सति—ते । गुप् (आ. प.)—निन्दा करणें—जुगुप्सते । तिज् (आ. प.)—सहन करणें—तितिक्षते । षप् (आ. प.)—तिरस्कार करणें—भीभत्सते । दान् (उ. प.)—सरळ करणें—दीदासति—ते । मान् (आ. प.)—विचार करणें—मीमांसते ।

या १ व्या गणाच्या धातूंचीं रूपें वरील अर्थ असलेल्या इच्छार्थक रूपाप्रमाणें होतात.

३ चतुर्थ गणः—दो (प. प.)—भार लावणें—द्वयति । खो (प. प.)—कापणें—छयति । खो (प. प.)—खेवट करणें—खयति । दो (प. प.)—कापणें—यति । दिव् (प. प.)—जुगार खेळणें—दीव्यति । सिव् (प. प.)—शिवणें—सीव्यति । छिव् (प. प.)—शुक्लणें—छीव्यति । रज् (रज्जति—ते) ।

४ षष्ठ गणः—झिद् (प. प.)—दुष्ट सोडणें—सिन्दति । म् (प. प.)—गिळणें—गिरति—गिलति । अस्ज् (उ. प.)—माजणें—मृज्जति—ते । मस्ज् (प. प.)—जुडणें—मज्जति । मव् (प. प.)—वापणें—वृथति । विष्ज् (प. प.)—जाणें—विच्छायति ।

५ दशम गणः—क्व् (स्वर्गणे), क्षप् (प्रेक्षणं), गण् (मोजणे), घव् (आवाज करणे), ग्र्य् (प्रतिष्ठ करणे), मद् (मान देणे), रच् (स्पर्श), रद् (सोद्वान देणे), कल् (मोजणे), स्वर (आवाज करणे), स्पृह् (इच्छा करणे), मृग् (शोधणे), चर् (निवृत्तये, शोधणे) या दशम गणाच्या धातूच्या स्वरात्म्ये विकरणापूर्वी बबल होत नाही

६ दशम गणः—अय् (प्रार्थना करणे, इच्छा करण), चिन् (शुद्ध असणे, विचार करणे), तन्न् (तावा चालवणे), मन्न् (मसलत करणे), तर्न्—अत्स् (धमकावणे), विद् (जाणणे), मृग् (शोधणे), दश् (चावणे) ही दशम गणाची नियापवें फक्त आत्मनेपदामध्येच योजतात

इतर गणांतील कांहीं अप्रिक धातूंचीं रूपे

द्वितीय गण.—ईड् (आ. प)—स्तुति करणे

७ धर्त. ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडिये ईडाय् ईडिथ्ये । ईडे ईडावे ईडते ।

प्र. भू.—ऐडि ऐड्वहि ऐड्महि । ऐण्डा ऐडावाम् ऐड्द्वम् ।
ऐड ऐडाताम् ऐडत ।

आज्ञार्थ—हृदै ईडानहै ईडामहै । ईडिथ्व ईडावाम् ईडिथ्वम् । ईडाम् ईडाताम् ईडताम् ।

विध्यर्थ—हृदीय ईडीवहि ईडानहि इ.

चक्रास् (प प)—प्रकाशणे, चक्रचक्रणे

धर्त.—चक्रास्मि चक्रास्व चक्रास्म । चक्रास्ति चक्रास्य चक्रास्व ।
चक्रास्ति चक्रास्व चक्रास्ति ।

प्र भू.—अचक्रास्म अचक्रास्व अचक्रास्म । अचक्रा—त्—इ अचक्रास्मम्
अचक्रास्ति । अचक्रास्—इ अचक्रास्माम् अचक्रास्तु ।

आज्ञार्थ—चक्रास्तामि चक्रास्ताव चक्रास्ताम । चक्राभि—दि चक्रास्ताम्
चक्रास्ति । चक्रास्तु चक्रास्ताम् चक्रास्तु ।

विध्यर्थ—चक्रास्याम् चक्रास्याव चक्रास्याम इ

चक्ष् (आ प)—चोरणे वि+आ+चक्ष्—स्पष्ट करणे
घर्त—चक्षे चक्षवहे चक्षमहे । चक्षे चक्षाये चक्ष्वहे । चष्टे चक्षते चक्षते ।
प्र. भू.—अचक्षि अचक्षन्हि अचक्षमहि । अचक्षा अचक्षायाम्
 अनक्ष्वम् । अचष्ट अचक्षताम् अचक्षत ।
आज्ञार्थ—चक्षे चक्षवहे चक्षामहे । चक्ष चक्षायाम् चक्ष्वम् । चष्टाम्
 चक्षताम् चक्षताम् ।

विध्वय—चक्षीय चक्षीयहि चक्षीमहि इ

दरिद्रा (प प)—गरीब होणे

घर्त—दरिद्रामि दरिद्रिव दरिद्रिम । दरिद्रासि दरिद्रिय दरिद्रिम ।
 दरिद्राति दरिद्रित दरिद्रिति ।
प्र. भू.—अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम । अदरिद्रा अदरिद्रिताम्
 अदरिद्रित । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रु ।
आज्ञार्थ—दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । दरिद्रिहि दरिद्रितम् दरिद्रित ।
 दरिद्रातु दरिद्रिताम् दरिद्रुतु ।
विध्वय—दरिद्रियाम् इ

लिह् (उ. प)—चाटणे प. पद

घर्त—लेन्नि लिह लिप । लेक्षि लाह लाह । लेदि लीह लिहन्ति ।
प्र. भू.—अलहम् अलिह अलिप । अलेद् अलाहम् अलीह ।
 अलेत् अलीहाम् अलिहन् ।
आज्ञार्थ—लेहानि लेहाव लेहाम । लीहि लीहम् लाह । लेहु लीहाम्
 लिहन्तु ।

विध्वय—लिहाम् लिहाव लिहाम् इ

आ पद

घर्त—लिहे लिहे लिह्ने । लिमे लिहाये लीट्वे । लीटे लिहाते लिहते ।
प्र. भू.—अलिहि अलिहिहि अलिहन्हि । अलीत्र अलिहायाम्
 अलीट्वम् । अलीत्र अलिहाताम् अलिहत ।

आहार्य—लेहे लेहान्हे लेहामहे । लिख लिहायाम् लीट्वम् । लीढाम्
लिहाताम् लिहताम् ।

विध्यर्थ—लिहीय लिहांवहि लिहांमहि इ.

वश् (प. प) —इच्छिणे

वर्त.—वदिम उद्व उदम् । वक्षि उष्ट उष्ट । वष्टि उष्ट उगन्ति ।

प्र. भू.—अवशम् औथ औदम् । अवद्-इ औष्टम् औष्ट । अवद्-इ
औष्टाम् औष्टान् ।

आहार्य—वयानि वचाव वचाम । वष्टि उष्टम् उष्ट । वष्ट उष्टम् उगन्तु ।

विध्यर्थ—उद्याम् उद्याव उद्याम इ.

दिह् (व. प.)—रेप देणे, वाढवणे यावी रपे पुह्च्या रुपाप्रमाणेच
फरक करून करावी. सम्+दिह्-सज्ज घरणे, अनिश्चित अत्तणे

वच् (प. प)

वर्त.—वप्ति वध्व वध्म । वक्षि वक्ष्य वक्ष्य । वक्षि वक्त — ।

प्र. भू.—अवचम् अवच्य अवच्यम् । अवक्-न् अवक्तम् अवक्त ।
अवक्-न् अवक्ताम् अवक्तन् ।

आ.—वयानि वचाव वचाम । वप्ति वचम् वक्त । वक्त वक्तान्
वचन्तु ।

वि.—वच्याम् वच्याव वच्याम इ

टीप —वच् भावून वने तु पु व वचनी रूप वार्ता

कु (प. प) —गुणगुणणे, शु (प. प) —शिक्षणे, खोखणे, ह्यु (प. प) —धार
सावणे, रु (प. प) —पिरपणे, वाढाणे हे धातु 'वु' प्रमाणे चालवावे
पाठ = पहा.

पृच् (आ. प) —रपस करणे, वृज् (आ. प) —राळणे, त्याच करणे, निश्ज्
(आ. प) —घुणे हे धातु आत्मनपदी प्रत्यय जोडून व ओभ्य ते सन्धि करून
चालवावे.

तृतीय गण

८ (१) निज् (उ. प.)-धुणें

वर्तमान काल

प. प.			आ. प.		
नेनेज्मि	नेनेज्वः	नेनेज्मः	नेनेजे	नेनेज्वहे	नेनेज्महे
नेनेक्षि	नेनेक्थः	नेनेक्थ	नेनेक्षे	नेनेक्थहे	नेनेक्थे
नेनेस्ति	नेनेक्तः	नेनेज्जति	नेनेक्ते	नेनेक्ताते	नेनेज्जते

प्रथम भूतकाल

प. प.			आ. प.		
अनेनिनम्	अनेनिज्व	अनेनिज्म	अनेनिजि	अनेनिज्वहि	अनेनिज्महि
अनेनेक्-न्	अनेनेक्थम्	अनेनेक्थ	अनेनेक्थाः	अनेनेक्थायाम्	अनेनेक्थ्वम्
"	अनेनेक्थाम्	अनेनेज्ज	अनेनेक्थ	अनेनेक्थाताम्	अनेनेज्जत

आद्यार्थ

प. प.			आ. प.		
नेनेजाणि	नेनेजाव	नेनेजाम्	नेनेजे	नेनेजावहे	नेनेजामहे
नेनेग्धि	नेनेक्थम्	नेनेक्थ	नेनेक्थ	नेनेक्थायाम्	नेनेक्थ्वम्
नेनेक्थु	नेनेक्थाम्	नेनेज्जतु	नेनेक्थाम्	नेनेक्थाताम्	नेनेज्जताम्

विध्यर्थ

प. प.			आ. प.		
नेनेज्याम्	नेनेज्याव	इ.	नेनेजीव	नेनेजीवहि	इ.

(२) श्रु (प. प.)-वाणे

यत्.—इयमि इयुवः इयुमः । इयमि इयुवः इयुथ । इयमि इयुवः इयुत । इयमि इयुवः इयुत ।

प्र. भू.—ऐयमम् ऐयुव ऐयुम । ऐयुवः ऐयुतम् ऐयुत । ऐयुवः ऐयुतम् ऐयुत । ऐयुवः ऐयुतम् ऐयुत ।

आ.—इयथाणि इयथाव इयथाम् । इयुहि इयुतम् इयुत । इयुतु इयुताम् इयुतु ।

वि.—इयुयाम् इयुयाव इयुयाम् इ.

सप्तम गण

९. तुह् (प. प.)-मारणे

यत्तं.—तृणेशि तुहः तुंहः । तृणेशि तृण्ड तृण्ड । तृणेशि तृण्ड तुंहन्ति ।

प्र. भू.—अतृणहम् अतृह अतृहा । अतृणेद्-इ अतृण्टम् अतृण्ड ।

अतृणेद्-इ अतृण्टाम् अतृहन् ।

आ.—तृणहानि तृणहन्व तृणहाम । तृण्डि तृण्डम् तृण्ड । तृण्डु

तृण्टाम् तुंहन्तु ।

धि.—तृण्टाम् तृण्टाव तृण्टाम इ.

परिशिष्ट (आ)

निरनिराळ्या गणांचे असणारे कांहीं धातु

टीप—पुढील धातूंची महत्वाची रूपे आठ श्कारांत दिली आहेत.

अश् (५ आ. प.)—(अश्नुते)—व्यापणें, मिळवणें, (१ प. प.)—(अश्नाति)—
खाणेंअस् (१ ड. प.)—(असति ते)—प्रकाशणें, जाणें, (२ प. प.)—(अस्ति)—
आसणें, (४ प. प.)—(अस्यति)—पेकणें

इ (१ प. प.)—(इयति)—जाणें, (२ प. प.)—(एति)—जाणें

इश् (४ प. प.)—(इश्यति)—जाणें (प्र, अनु), (६ प. प.)—(इच्छति)—
इच्छा करणेंई (१ प. प.)—(अयति)—जाणें, (२ प. प.)—(एति)—जाणें, (४ आ. प.)—
(इयते)—जाणें

ऊ (१ प. प.)—(ऊच्छति)—जाणें, (२ प. प.)—(इयति)—जाणें

कृ (५ ड. प.)—(कृणोति कृणुते)—मारणें, (८ ड. प.)—(करोति-कुरते)—
करणें

कृप् (१ प. प.)-(कृपति)-ओढणें, नागरणें, (६ उ. प.)-(कृपति-ते)-
नागरणें

कृ (६ प. प.)-(कृपति)-परारणें, (९ उ. प.)-(कृणाति-कृणीते)-ठार
मारणें

क्षम् (१ आ. प.)-(क्षमते)-समा करणें, योग्य असणें, (४ प. प.)-
(क्षाम्यति)-समा करणें

क्षि (१ प. प.)-(क्षयति)-कमी होणें, (५ प. प.)-(क्षिणोति)-नाश करणें

खिद् (४ आ. प.)-(खिद्यते)-त्रास होणें, (६ प. प.)-(खिन्दति)-
त्रास होणें, (७ आ. प.)-(खिन्ते)-त्रास होणें

गुप् (१ प. प.)-(गोपायति)-रक्षण करणें, (१ आ. प.)-(जुगुप्सते)-
निन्दणें, (४ प. प.)-(गुप्यति)-गोप्यल्लणें, (१० उ. प.)-(गोपयति-ते)-
बोलणें, लपविणें

गृ (६ प. प.)-(गिरति गिलति)-गिळणें, (१ प. प.)-(गृणाति)-बोलणें
चि (१ उ. प.)-(चिनोति चिनुते)-जमविणें, (१० उ. प.)-(चपयति ते,
चपयति-ते)-जमविणें

जृ (४ प. प.)-(जीर्यति)-वृद्ध होणें, (१ प. प.)-(जरति)-वृद्ध होणें,
(९ प. प.)-(जृणाति)-वृद्ध होणें, (१० उ. प.)-(जारयति ते)-
वृद्ध होणें

तप् (१ प. प.)-(तपति)-तापणें, तप करणें, (४ आ. प.)-(तप्यते)-
तप करणें, (१० उ. प.)-(तापयति-ते)-तापविणें

तृप् (४ प. प.)-(तृप्यति)-सतुष्ट होणें, (५ प. प.)-(तृप्नोति)-सतुष्ट
करणें, (६ प. प.)-(तृपति)-सतुष्ट करणें, (१० उ. प.)-(तर्पयति-
ते)-पेटवणें, सतुष्ट करणें

त्रम् (१ प. प.)-(त्रयति)-भिणें, वापणें, (४ प. प.)-(त्रस्यति)-भिणें,
वापणें, (१० उ. प.)-(त्रासयति ते)-विरोध करणें

तृद् (४ प. प.)-(त्रट्यति)-तोडणें, तुटणें, (६ प. प.)-(तुटति)-
तोडणें, तुटणें, (१० आ. प.)-(त्रोटयते)-तोडणें

- दा (१ प. प.)-(यच्छति)-देणें, (२ प. प.)-(दाति)-दापणें;
 (३ उ. प.)-(ददाति-दत्ते)-देणें
- धू (१ उ. प.)-(धवति-ते)-हालणें, हालवणें, (५ उ. प.)-(धूनोति-
 धूनुते)-हालणें, हालवणें; (६ प. प.)-(धुवति)-हालणें, हालवणें;
 (९ उ. प.)-(धुनाति-धुनीते)-हालणें, हालवणें, (१० उ. प.)-(धून-
 यति-ते)-हालणें, हालवणें
- धृ (१ उ. प.)-(धरति ते)-घरणें; (६ आ. प.)-(ध्रियते)-जिबंत
 असणें, (१० उ. प.)-(धारयति-ते)-घरणें
- पा (१ प. प.)-(पियति)-पिणें, (२ प. प.)-(पाति)-रक्षण करणें
- पुप् (१ प. प.)-(पोषति)-पोसणें, (४ प. प.)-(पुष्यति)-पोसणें;
 (९ प. प.)-(पुष्पाति)-पोसणें, (१० उ. प.)-(पोषयति-ते)-
 पोसणें
- पृष् (२ आ. प.)-(पृक्ते)-सघटन होणें, (७ प. प.)-(पृणक्ति)-
 सघटन होणें; (१० उ. प.)-(पर्ययति-ते)-सघटन होणें
- पृ (२ प. प.)-(पिपाति)-भरणें, (९ प. प.)-(पृणाति)-भरणें, (१० उ.
 प.)-(पारयति ते)-भरणें, राखणें
- प्री (४ आ. प.)-(प्रीयते)-संतुष्ट होणें-करणें, (९ उ. प.)-(प्रीणाति-
 प्रीणीते)-संतुष्ट होणें करणें, (१० उ. प.)-(प्रीणयति ते)-संतुष्ट
 होणें-करणें
- पुष् (१ उ. प.)-(घोषति-ते)-जाणणें, (४ आ. प.)-(पुष्यते)-जाणें
 होणें
- मुञ् (६ प. प.)-(भुजति)-बाधवणें, (७ प. प.)-(भुनक्ति)-रक्षण करणें,
 (७ आ. प.)-(भुङ्क्ते)-खाणें, उपभोगणें
- मृ (१ उ. प.)-(मरति-ते)-आधार देणें; (३ उ. प.)-(विमतिं-
 विमृते)-आधार देणें
- अम् (१ प. प.)-(अमति)-हिंडणें, (४ प. प.)-(अम्यति आम्यनि)-
 हिंडणें

- मन् (४ आ. प.)-(मन्यते)—विचार करणें, (८ आ. प.)-(मनुते)—
विचार करणें, (१० आ. प.)-(मानयते)—गर्विष्ठ होणें
- मृन् (१ प. प.)-(मार्जति)—स्वच्छ करणें, (२ प. प.)-(माष्टि)—स्वच्छ करणें
- युर् (१ प. प.)-(योजति)—जोडणें, (४ आ. प.)-(युज्यते)—ध्यान करणें,
(७ उ. प.)-(युनक्ति-युङ्क्ते)—जोडणें, (१० उ. प.)-(योजयति ते)—
जोडणें
- ली (१ प. प.)-(लयति)—वितळणें, (१ प. प.)-(लिनाति)—वितळणें,
(४ आ. प.)-(लीयते)—विरपळणें
- लुप् (४ प. प.)-(लुप्यति)—गोंधळणें, (६ उ. प.)-(लुप्यति-ते)—तोंडणें
- वस् (१ प. प.)-(वसति)—राहाणें, (२ आ. प.)-(वस्ते)—पापरणें,
(१० उ. प.)-(वसति-ते)—राहाणें
- विप् (३ उ. प.)-(वेषिक्ते वेषिक्ते)—वेगळें करणें, (६ आ. प.)-(विजते)—
कापणें, (७ प. प.)-(विमक्ति)—कापणें
- विद् (२ प. प.)-(वेत्ति)—जाणणें, (४ आ. प.)-(विद्यते)—असणें,
(६ उ. प.)-(विन्दति ते)—झिळविणें, (७ आ. प.)-(दिन्ते)—
विचार करणें, (१० आ. प.)-(वेदयते)—सायणें
- वृ (५ उ. प.)-(घृणोति घृणुते)—आच्छादणें, (१० उ. प.)—
(घरयति ते)—निवडणें
- वृत् (१ प. प.)-(वर्जति)—टाकणें, टाळणें, (२ आ. प.)-(वृक्ते)—टाकणें,
टाळणें, (७ प. प.)-(वृणक्ति)—टाकणें, टाळणें, (१० उ. प.)—
(वर्जयति-ते)—टाकणें, टाळणें
- शक् (४ उ. प.)-(शस्यति-ते)—समर्थ असणें, (७ प. प.)-(शक्नोति)—
समर्थ असणें
- सिध् (१ प. प.)-(सिधति)—अटयव्या करणें, (४ प. प.)-(सिध्यति)—
तडीस जाण
- मु (१ प. प.)-(सवति)—बनमाला घालणें, (५ उ. प.)-(मुनोति मुनुते)—
मोमरस काडणें

सू (२, ४ आ. प.)-(सूते सूयते)-जन्म देणें; (६ प. प.)-(सुवति)-
 हाकणें
 हा (३ प. प.)-(जहाति)-टाकणें; (३ आ. प.)-(विहीते)-जाणें

परिशिष्ट (३)

कांहीं व्याकरणविषयक संज्ञा

प्रथमा-Nominative	Case	सप्तम गण (कृदादिगणः) Seventh
द्वितीया-Accusative	"	Conj.
तृतीया-Instrumental	"	अष्टम गण (तनादिगणः) Eighth
चतुर्थी-Dative	"	Conj.
पंचमी-Ablative	"	नवम गण (स्यादिगणः) Ninth
षष्ठी-Genitive	"	Conj.
सप्तमी-Locative	"	द्वन्द्व समास Copulative Com-
संबोधन-Vocative	"	pound
वित् प्रत्यय-(विशारक प्र.) Strong		तत्पुंस्व समास Determinative
धावित् „-(अविशारक) Weak		Compound
सुबन्तम्-A nominal base		वर्मेधारय समास Appositional
विटन्तम्-A verbal base		Compound
द्वितीय गण (अदादिगणः) Second		बहुव्रीहीं समास Attributive
Conj.		Compound
तृतीय गण (जुहोत्वादिगणः) Third		अव्ययीभाव समास Adverbial
Conj.		Compound
पंचम गण (स्वादिगणः) Fifth		विग्रह Dissolution
Conj.		

भाग २-संस्कृत-पाठ.

मङ्गलपद्यानि ।

ग्रह्या दक्षः कुबेरो यमवरुणमरुद्बृहच्चन्द्रेन्द्ररुद्राः

शैला नद्यः समुद्रा ग्रहमणमनुजा दैत्यगन्धर्वाणागाः ।

द्वीपा नक्षत्रतापरविचसुमुनयो व्योम भूरश्विनौ च

संलीना यस्य सर्वे यपुषि स भगवान् पातु वो विश्वरूपः ॥ १ ॥

येनोत्थाप्य समूलमन्दरगिरिश्छग्रीकृतो गोकुले

राहुर्येन महाबलः सुररिपुः कार्यादशेषीकृतः ।

कृत्वा ग्रीणि पदानि येन यमुधा यद्धो यलिर्लालया

सोऽयं पातु युगे युगे युगपतिर्लोक्यनाथो हरिः ॥ २ ॥

कल्याणानां निधानं फलिमलमथनं पावनं पावनानाम्

पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रस्थितस्य ।

विश्रामस्थानमेकं कवियरयचसां जीवनं सज्जनानाम्

वीजं धर्मद्रुमस्य प्रभवतु भवतां भूतये रामनाम ॥ ३ ॥

स पातु यो यस्य जटाकलापे स्थितः शशाङ्कः स्फुटहारगौरः ।

नालोत्पलानामिव नालपुञ्जे निद्रायमाणः शरदीय हंसः ॥ ४ ॥

करवदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कथयः ।

पदयन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती त्रेनी ॥ ५ ॥

द्वीपा

उत्थाप्य—(उद् + था प्रत्यय प्रयोगार्थे ल्यप्त्वा रूप)—उच्यते.

छग्रीकृतः—(छग्री या नामापात्तुन ' चि ' रूप)—छग्रीसारज्ञा उपयोगेनेत्येव.

(नाम, विशेष्य वगैरे शब्दाच्या अव्यय स्वरानर्थें बदल करून त्याला ' क व म् ' याची रूपें जोडून मूल शब्दाच्या अर्थासारखी स्थिती होणें या वगीं जीं रूपें बननास लागता ' चि ' रूपें म्हणतात).

अशेषित — (अशेष या विशेषणापासून ' चि रूप ') — पूर्णपणे नाश नेला

निद्रायमाण — (' निद्रा ' या १ ५ क्रियापदाने कर्तृ चालु कर्मीनिवि) सोपणारा.

प्रश्न

- १ ईश्वराच्या विश्वरूपामध्ये कोणकोणाचा अन्तर्भाव होतो तें स्पष्ट करा.
- २ विष्णूची कोणकोणती कृत्यें दुसऱ्या लोकात वर्णिलेली आहेत ?
- ३ रामनामाचा महिमा काय आहे हें स्पष्ट करा
- ४ श्रीच्या लोकातील उपमेचें स्पष्टीकरण करा
- ५ पाचव्या लोकात नवि न जग याचा अर्थता सवध दर्शविला आहे ?

पाठ १

चक्रव्यूहभेदः ।

भारतीययुद्धस्य दशमे दिने पोरवाणां सेनापतिर्भीष्मो हतः ।
अतो द्रोणाचार्यस्तपदे नियुक्तो दुर्योधनेन । दुर्योधनं समाधातुं
द्रोणेन प्रतिज्ञा कृता यत्तुहममेतं चक्रव्यूहं रचयित्वा भवः कमपि
महारथं शत्रुं विगतप्राणं कथेमीति । अपरंशुर्महति प्रत्यूदेऽर्जुन
आहूतः संशयैर्युद्धाय । अतः स ते सह योद्धुं गतः । द्रोणेन
रचितं चक्रव्यूहं मेतुमर्जुनं विना न कोऽपि पाण्डवः समर्थः ।
अर्जुनं त्वसार्प्रहितं दृष्ट्वा युधिष्ठिरश्चिन्ताकुलोऽभवत् । चिन्तातुरं
धर्मराजमुपगम्याभिमन्युरवदत् । आर्य का चिन्ता चक्रव्यूहभेदने ।
अहं जानामि ता युधिमेति । प्रथममर्थं विचार्य न सम्मती युधि-
ष्ठिरस्य । किन्तु चक्रव्यूहभेदस्यावश्यकता दृष्ट्वा सोऽनुज्ञातो

पाठ २

पार्थमतिज्ञा ।

अभिमन्युवधं श्रुत्वा धर्मप्रमुखाः सर्वे पाण्डवपीराः शौरमग्रा
भूत्वाचदन् ।

मातुलो यस्य गोविन्दः पिता यस्य घनञ्जयः ।

सोऽभिमन्युर्हतो युद्धे कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति ।

युधिष्ठिर आत्मानमेवानिन्दयतस्तेनैव तस्मै चक्रव्यूहं भेत्तुमनुज्ञा
दत्ता । कथमहमर्जुनं सुभद्रां द्रौपदीमुत्तरां च सास्त्वयामीति तस्य
चित्तं व्याकुलममयत् । अत्रान्तरे संशतकान् पराजित्य निवृत्तोऽर्जुनः
सर्वत्र स्तब्धतामपश्यत् । कृष्णकथितामभिमन्युवधस्य वार्तां श्रुत्वा
स परं विपादमगच्छत् । अर्जुनस्य शोकावेगो यदा प्रशान्तस्तदा स
कथमापतितमिदमिति सर्वं वृत्तमपृच्छत् । तत्सर्वं कथयित्वा
जयद्रथ पृथान मूलशरणाभित्यमूचययुधिष्ठिरः । यतो व्यूहद्वारे
जयद्रथेन निरुद्धानां तेषामभिमन्युसाहाय्यार्थं गमनमशक्यं जातम् ।
एतच्छ्रुत्वा पार्थेन प्रतिज्ञार्तं यदि जयद्रथः कौरवपक्षं न त्यजेत्तर्हि
श्वः सूर्यास्ताम्राकू स निहतो मवेन्मया । तथा च यथाप्रतिज्ञं स
मया न हन्येत तर्हि मयापि हुतमुक्प्रवेदाः क्रियेतेति । एवं प्रतिज्ञां
कृत्वा सोऽग्राभयत्स्वचार्यं गाण्डीवमितस्ततोऽधमश स्वशङ्कं देव-
दत्तम् । स भोषणी नादः प्रसृतः सर्वत्र ।

इमां प्रतिज्ञां श्रुत्वा श्रीकृष्णोऽवदत् । हे पार्थ त्वया कोऽप्यविचारः
कृत इति मे माति । यतो यदेनां वार्तां दुर्योधनः श्रोष्यति तदा सर्वे
कौरवा जयद्रथरक्षणार्थं यथाशक्ति प्रयत्नान् करिष्यन्ति तव जीवितं
च वृथा नष्टस्यतांति । कृष्णवचनं श्रुत्वा धीरसत्त्वोऽर्जुनोऽमापत
पा कथा वीरवपीराणाम् । अहं तान् सर्वाङ्गितुं समर्थ इति । एवं
श्रीकृष्णाङ्गुनीं तां रात्रिं नानयतां मुखेन । कौरववीरा अपि जयद्रथ-

रक्षणविचारमूढा नालम्बन्त निद्राम् । पाण्डवर्षाः कथमर्जुनः
प्रतिष्ठासागरं यशस्थितया तरिष्यतीति चिन्तयोन्निद्रा आसन् ।

टीपा

‘मे मानि’—मन्य वाटें. ‘आ-वाटें’ २ १. १. याचा उपयोग ज्याला वाटें त्याची
बसुची बोलून बरवण.

‘क्षोष्यन्ति, वसिष्यन्ति, नक्ष्यन्ति, तरिष्यन्ति’—क्षु, ह, नक्ष् वृ यांची मविष्यवाची रूपे.

‘प्रतिष्ठासागरः’—प्रतिष्ठा पद सागर-प्रतिष्ठाची समुद्र. हा वर्तमान एतान्न आहे.
प्रथम पद व्याख्या उपमा पावपाची ती शब्द व द्वितीय पद व्याची उपमा पावपाची ती शब्द.
माना ‘उपमेवोपमान’ कर्मपरय म्हणता. ‘मुद्रयन्’ विवसन्ति—मुद्रयन् पद वसन्तम् ।
अशा उपायात उपमानवद्वयान् जे साधन्य दिले असेल ते देण पदार्थान् पद हा शब्द
वाचून विचार करण.

प्रश्न

१ सुविश्रित्य चित्तं किमर्थं व्याकुलमभवत् । पार्थेन किं प्रणिजितम् । प्रतिष्ठा
धुवा भीवृष्ण. विमवदत् । पाण्डवर्षाः केन क्षारगेनोन्निद्रा आसन् ।

२ विषद कथं नात्रे मायाः—यथाप्रतिष्ठम् । यथाविधि । शोच्यमायाः ।
हृष्यकथिता । हुतमुद्रप्रवेशः ।

३ पुरातन वाक्येन स्वयन्त लब्धे मोक्षाः—पाण्डवर्षाः शोच्यमाया अमवन्-
वदत् । अर्जुनो गार्गीश्वरप्रामदपमय स्वगह्वन् ।

पुरातन वाक्येन स्वयन्त लब्धे मोक्षाः—प्राप्तवन् पुराविद्या-
पुत्रो निवृत्तः । प्रतिष्ठा धुवा भीवृष्णोऽवदत् । सर्वं वृत्तान्तं कथयिष्या
सुविश्रितोऽवददत् ।

४ मेनुम्, निष्क, वसिष्ठवेन, वेतुम् ही रत्ने ओळखून याचा नर्शन
वाचतात उपयोग करा.

५ वृत्त कथ —अभिर्विधानतो वृत्तिर्विनिर्घोषो घनप्रदः ।

वृत्ति रत्नेनिर्घोषो जाननेदस्तद्वनपत् ।

रोहिताशो वायुमयः शिवावाग्नुपुष्पिः ।

द्विरप्येतो हुतमुद्रवदो हृष्यमाह्वः ॥

पाठ ३

प्रतिज्ञापूर्तिः ।

अर्जुनप्रतिज्ञां श्रुत्वा जयद्रथो दुर्योधनमवदत् । अहं स्वप्राणरक्षार्थं
 स्यदेशं गच्छाम्यथवा मम रक्षणं युष्माभिरेव कर्तव्यमिति । तदा
 दुर्योधनेन तस्मै रक्षणं प्रतिश्रुतम् । द्रोणाचार्योऽपि रक्षणार्थं प्रार्थितः ।
 अर्जुनः श्रोकृष्णेन सह कौरवसेनासंमुखोऽतिष्ठत् । द्रोणाचार्येण
 जयद्रथरक्षणार्थं शक्रद्यूहो रचितो जयद्रथश्च सर्वेषां योधानां
 पृष्ठतः स्थापितः । अर्जुनो देवदत्तमाध्माय योर्ध्वं प्रारभत । द्रोणः
 दुःशासनो पराजित्य कौरवसेनाद्यूहं भित्तवान्तः प्रविष्टोऽर्जुनः ।
 क्रमशः कौरववीरान् यमसदनं प्रेष्य यत्र जयद्रथः स्थितस्तत्र
 प्रातोऽर्जुनः । तदा दुर्योधनप्रमुखा वीर्यं अर्जुनं सममेवाभ्यद्रघ्न ।
 तुमुलं घोरां चामवत्तद्युद्धम् ।

एवं युद्धे प्रवर्तमाने सूर्यास्तसमय आसन्नप्रायो जातः । अस्ताव
 लमवरोहन्तं सूर्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णोऽर्जुनमवदत् । त्वरस्य रेऽर्जुन ।
 एतान् धनुर्धरानजित्वा जयद्रथं न पश्यसि । अहं तावदाच्छादयामि
 मायया सूर्यविम्बम् । तथा कृते जयद्रथः स्वयमेव सहिरागच्छति
 स्वं च तं जहति । एवमुक्त्वा श्रीकृष्णेन सर्वप्रान्धकारः कारितः ।
 तं दृष्ट्वा सूर्यास्तः सञ्जात इति कौरवा अमन्यन्त । पाण्डववीरा
 अप्यर्जुनस्याग्निप्रवेश आवदयो जात इति विचार्य विषण्णा अमयन् ।
 कथमर्जुन आत्मानमग्नीं क्षेप्यति तद् द्रष्टुं जयद्रथस्तथाचान्यं
 कौरववीरा पुरत आगता । अर्जुनस्तेषु तथा थाणानक्षिपद्यथा सर्वे
 घोरा जयद्रथमेकाग्रिन् विहाय पलायिताः । असिधेयं रूपे श्रीकृष्णे
 नान्धकारो नि सारितोऽर्जुनेन च जयद्रथे थाणः प्रक्षितः । तेन
 थाणेन विद्धो जयद्रथः पञ्चत्य गतः । एव कृष्णसाहाय्येन तीर्णं
 प्रतिप्रासागरोऽर्जुनेन ।

‘प्रति, आ + प्र’ — ‘वचन देणे’ याचा उपयोग व्याख्या वचन घाल्याचें त्याचा चतुर्थी योजून वस्तुतः

‘आसन्नप्राय’ — बहुतेक ‘जवळ आला’ बहुश्रुती क्रिया घडली असा अर्थ दर्शविण्या-
वरिता वर्तमाने भू या विशेषणाला ‘प्राय’ हा शब्द जोडला

‘गदि—ठार घर’ हें हन् (२ व ५) धातूचें आक्षार्षी द्वि पु एववचनी रूप आहे

प्रश्न

- १ कृष्णेन का युक्ति कृता । कथमनुनेन प्रतिज्ञोत्तान्ना ।
- २ ‘प्राय’ शब्दयुक्त कमलि या विरापणे पुढाल वाक्यात बोना —
अनुनन उत्तरवा सह अगिमन्या विवाह ——— । एषा दुवाता
———— त्रपेण । कथाकारेण पुनारयान ——— आसात् मन्थरात्रे ।
- ३ ‘अ-अन्’ हा आगम चोडल्ली ल्यबन्त अव्यये पुढील वाक्यात
बोना —
प्राय प्रवान ——— नर यन न लभते । पित्रे ——— पाल
सहिर गत । उद्यमस्य फल ——— नर सन्नुष्ट न भवति ।
परुष्यूह ——— प्रवेश अद्यम्य ।
- ४ पुढाल वाक्ये पुरी करा —
अभिमन्नु तथा श्वर यथा ——— । कृष्ण तथा समर
यथा ——— । पवद्रप अनुनस्य वागी तथा विद्म यथा ——— ।
- ५ प्रतिश्रुतम्, प्रार्थित सचात, विपण्णा ही रूप आळवून यातील घातची
प्र भूतकाळी व पुढरी रूपे सिद्धा —
- पाठ करा —अनुन पाप्मानो निष्णु किरीटा श्वेतवाहन ।
आभ मुर्विचया कृष्ण सव्यसाची धनधन ॥ —

पाठ ४

भगीरथवरप्रदानम् ।

भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ।
 अनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः स चाप्रजाः ॥ १ ॥
 मन्त्रिष्वधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रतः ।
 स तपो दीर्घमातिष्ठद्रोकर्णे रघुनन्दन ॥ २ ॥
 तस्य वर्षसहस्राणि घोरे तपसि तिष्ठतः ।
 सुप्रीतो भगवान्ब्रह्मा प्रजानां प्रभुराश्वरः ॥ ३ ॥
 ततः सुरगणैः सार्धमुपगम्य पितामहः ।
 भगीरथ महात्मानं तप्यमानमथाव्रयीत् ॥ ४ ॥ (अवदत्)
 भगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जनेश्वर ।
 तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुधृत ॥ ५ ॥
 तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् । (अवदत्)
 भगीरथो महाबाहुः कृताञ्जलिपुटः स्थितः ॥ ६ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ।
 सगरस्यात्मजाः सर्वे भूतः सलिलमाप्नुयुः ॥ ७ ॥
 गङ्गायाः सलिलहिम्ने भस्मन्येषां महात्मनाम् ।
 स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे ते प्रपितामहाः ॥ ८ ॥
 देया च सन्ततिर्देव नावसीदेत् कुलं च नः ।
 इक्ष्वाकृणां कुले देव एव मेऽस्तु धरः परः ॥ ९ ॥
 उक्तवाक्यं च राजानं सर्वलोकपितामहः ।
 प्रत्युवाच शुभा चार्णो मधुरं मधुराक्षराम् ॥ १० ॥ (प्रत्यवदत्)
 भनीरथो महानेव भगीरथ महारथ ।
 एयं भवतु भद्रं त इक्ष्वाकुबुलवर्धन ॥ ११ ॥

इयं हैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।
 तां वै धारयितुं राजन्निचो देवः प्रसाद्यताम् ॥ १२ ॥
 गङ्गायाः पतनं वीरं पृथिवी न सहिष्यते ।
 तस्या धारयितारं न नान्यं पद्यामि शूलिनः ॥ १३ ॥
 समेषमुक्त्वा राजानं गङ्गां चामाष्य लोमकृत् ।
जगाम त्रिदिशं देवैः सपैः सह मरुद्भ्यैः ॥ १४ ॥ (अगच्छत्)

टीपा

सगराचे ६०००० पुत्र पातलात दग्ध झाले होते त्याचा उद्धार करण्याकिता गंगेला स्वर्गातून पातलात नेण्यासाठी भगीरथ राजाने तपश्चर्या केली त्याला प्रसन्न होऊन साक्षात् व त्याने त्याला वायू वा दिला हे वा शीतल सांगितलेले आहे.
 'अनपत्य — न विघ्ने अपत्य यस्य' 'अपत्य — न विघ्ने प्रत्य यस्य स.' अशा शीतीचे नामाला न भितां नन्व् ओडून नन्व् बहुमीदि सनात करण्य वेगळ.

प्रश्न

- १ भगीरथाला ज्येष्ठ काय काय विनेपणें योग्यलेली आहेत ? त्याचा अर्थ स्पष्ट करा.
- २ वरील खोद्यातील सति सप्तम्यन्त रचना दर्शवून त्याबद्दल 'यदा-तदा' ही अभ्यये योजून वाक्ये लिहा.
- ३ काही विशेषणांची द्विरक्ति झाली आहे. ती दाखवा.
- ४ प्रश्नदेवानबळ भगीरथानें वायू मागणी केली ते स्वतःच्या शब्दात संस्कृतमध्ये लिहा.
- ५ प्रश्नदेवानें भगीरथाला सुखर प्रसन्न झाला पाहिजे असे का सांगितले ?
- ६ समानाचा विग्रह कर्म नावें सांगा — महातेजा । मन्विद्यारणम् । महा-बाहु । सरित्कटिने । महात्मन् । मधुरासरा ।
- पाठ करा — गङ्गा विष्णुपदी जडूतनया मुरनित्रगा ।
 भगीरथा विषयमा प्रिलोता मौम्यसूतये ॥

पाठ ५

नमुचिकया ।

नियसति स्म पुरा नमुचिर्नाम दानवसत्तमः । अहितायापि
 मिश्रिददेयं नासीदानप्रसक्तस्य तस्य । अर्थिप्रार्थना न कदापि
 विफलीकृता तेन । स दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा विरिआहो-
 हाश्मकाष्टाद्यध्वत्वं प्राप्नोत् । तेन विजित इन्द्रः स्वस्थानाद्युतो
 भूत्वा यप्रकुत्रापि गतः । पश्चाद्देवासुराणां सन्धिर्जातः कदयपर्यः
 प्रयत्नात् । अथ विधान्तचेरास्ते क्षीराम्भोनिधिं मन्दराद्विणामध्वन् ।
 समुद्रमथनादुद्भूतेभ्यो रत्नेभ्यो नमुचिना गृहीत उच्चैःश्रवा हयः ।
 मन्यपर्यन्ते लघ्वममृतं हृतं भिदशः । अतः पुनः सुरासुराणां
 धीरमजायत । देवासुररणे यो योऽसुरो हतस्तं तमाग्रायोच्चैःश्रवा
 अजीघयत् । अतो दानवानजेयान्दृष्ट्वा बृहस्पतिः शक्रमवदत् ।

एरुस्तघानोपायोऽस्ति तं कुरध्वाविलम्बितम् ।

स्वयं याचस्व गत्वा तं नमुचिं तं हयोत्तमम् ॥ इति ।

अतो महेन्द्रादिदशैः सह नमुचिं गत्वा हयोत्तममयाचत । चिर-
 मजिता धातृत्वकीर्तिर्मया रक्षणीया चासवध्वार्थं विफलमनोरथो
 न कर्तव्य इति मत्वा स नमुचिरिन्द्रायोच्चैःश्रवसमयच्छत् । यायत्ते
 नाभ्यो दत्तस्तायदेव शमेण यज्ञन्यस्नेन गाङ्गेन फेनेन लोहाश्मकाष्टै-
 रवध्यः स हतः । एतददृष्ट्वा तस्य शोकार्ता माता दनुस्तपोबला
 दैच्छत् । अयमेव नमुचिः पुनर्मे पुत्रत्वमाप्नुयादिति । एव स एव
 नमुचिः पुनः सर्वदेवानामजेयः प्रालो नाम दनुवतनयोऽमरत् । सोऽपि
 तपस्तप्त्वा प्राणैरप्यर्थिनस्तोष्यन्दातृत्वं इन्द्रमजयत् । अतो देवाः
 सम्मन्त्र्य तमुपेत्य तस्य देहमयाचन्त । स प्रबल आत्मनो देहं
 तेभ्योऽप्यच्छत् । स प्रालदानवो देवैः खण्डितः कृतः पुनः प्रमास-
 यपुण जातो लोके ।

टीपा

‘सो दः—ते हन्—को को—सामा दाना’ मरु वत् ही तर्जनी दोनरी दोदिरी मन्त्रे कदा कर्षं होतो.

‘विश्वान्वेताः—विश्वान्वे रै देवान् वे’ हा बहुव्रीहि समास आहे. हा समास विशेषतः एक स्मृत्युक्त पर मन्त्र आहे. समासाचा अर्थ दोन्ही दृष्ट्या पुढा होत असून सर्व समासाच्या अर्थाचा संग्रह नीचे नालागी आहे.

प्रश्न

१. पुरीत घाष्टांशान् अर्थाचे वरील कोटीतील चण्ड लिहाः—

दानार्हाः, दचकः, विधिः, अष्टः, देवः, चांग्रन्, इन्द्रः ।

२. समासाचा विग्रह करून नावे मगाः—

अर्थिधार्यना, देवाभुवनान्, वज्रन्दस्तेन, लोहान्दस्तेन, शोकानां ।

३. शिकाम्या जाली समास योजनाः—कृतः मन्त्रः दैः ते— (सुगमुलः) ।

हन् अमृतं दैः ते (मुलः) । दत्तः वेदः येन गः (प्रबलः) । विप्रतः

मनोरथः दत्त सः— (इन्द्रः) ।

४. वाक्ये पुरीत कराः—रुपाणि नमुनिना अथः दत्तः तथापि— ।

अन्नगः प्रवादात्— । इन्द्रः नमुनि गालेन ध्वनेन बहन्

पतः— । दत्तः मुनिः अमृतं हन् अतः— ।

पाठ करा.—अमुना देवदेतेन दत्तुमेन्द्रादिशब्दः ।

दुर्गशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवः सुद्विष्टः ॥

पाठ ६

स्वज्ञानिर्दुरनिक्रमा ।

परसिद्धापि तपोवने शालझायतो नाम तपोधनो जाग्रथां क्षानाद्यं गतः । तस्य च मूर्धोपासनां कुर्वतः कश्चिन्मूर्ध्नि शयनेन गृहीता । तादृशीं तां दृष्ट्वा करुणाद्रिहृदयः स मुनिर्मुञ्च मुञ्चेति कुर्यात्-

स्तस्मिन्पापाणखण्डं प्राक्षिपत् । पापाणखण्डेन ग्रहतः स भूमौ पतित-
स्तन्मुखाच्च ध्रुवा सा मूपिका । सा मयत्रस्ता कर्तव्यमजानती रक्ष
रक्षेति जल्पन्ती मुनिचरणान्तिकमुपाविशत् । चेतनां लब्ध्वा श्येनो
मुनिमब्रवीत् । भो मुने न युक्तमनुष्ठितं भवता यदहं पापाणेन
सादितः । अपि तथाधर्माद्भयं न विद्यते । तत्समर्पयेमां मूपिकां म
इति । मुनिरयद्वत् । नाहं तुभ्यमिमां यच्छामि यतो रक्षणीयाः
प्राणिनां प्राणा इति नीतिः । गच्छ त्वं स्वमार्गेण इति । अथ गते
श्येने मूपिका तं मुनिमवदत् । स्वाधर्मं नयतु मां भवान् । नो
षेद्भ्यो दुष्टपक्षी मां व्यापादयेदिति ।

इदं पचनं श्रुत्वा स मुनिः स्वहस्तेन मूपिकानयनमयुक्तं हास्यास्पदं
चेति मत्वा तां च कन्यकां कृत्वा तपःप्रभावात्स्वाधर्ममनयत् ।
गच्छता कालेन सा कन्या यौवनाङ्मुखी जाता । अतोऽस्या विवाहः
कार्य इति विचिन्त्य तेन सूर्यो मेघो वायुः पर्येतश्च क्रमेणाहूताः ।
किन्तु नैकोऽपि तेषां तस्यै पतित्वेऽरोचत । अतो मूपकमाहूय स तं
तस्या अदर्शयत् । सापि तं दृष्ट्वा स्वजातीयोऽयं साधुतमो वरो
भवतीति मत्वा मुनिमवदत् । तात मां मूपिकां कृत्वास्मै मूपकाय
प्रयच्छ येन स्वजातिविहितं गृहस्वधर्ममनुभवामीति । तच्छ्रुत्वा
स्त्रीधर्मविचक्षणैः तेन सा मूपिकाभावमापादिता तस्मै ॥ मूपकाय
प्रदत्ता ।

सूर्य भर्तारमुत्सृज्य पञ्चन्यं मार्गं गिरिम् ।

स्वजातिं मूपिका प्राप्ता स्वजातिर्दुरतिश्रमा ॥

टीका

‘मूर्धना मयम्’ भीतिवाचक दाष्ट्र्याच्ची मीनि वास्ते स्वाची पंचमी योजन् योजान् ।

‘मानम् लापादय-मार्गेण परिणाम्य’—सिक्ताप्रत मेने ।

‘साधुतमः-सर्वा चान्गला’—विशेषणाना त्व प्रत्यय मोदरा मृण्वा एवैत मेठ मता
वर्ष होतो ।

‘गच्छता कालेन—दिनस चाल्ळे म्मर्ताना’

प्रश्न

१. निमयं श्येनो मुनिना सादितः ? मुनिना श्येनाय भूषिका किं न प्रत्यर्पिता ?
निमयं भूषिका कन्यवामावमापादिता मुनिना ? केन कारणेन भूपक एव
कन्यकया चरो वृतः ?
२. वरील गोष्टांतील सतः पट्टी व सति सप्तमी दर्शक-वाक्याचाबद्दल गीण
वाक्ये योगा.
३. ह्ये गोळ्या व त्यांचा अर्थ सांगा-अज्ञानता, कुचाण, सन्ना, समर्थ,
दिबिन्ध, भावताः, दर्शित, व्यापादयेत् ।
४. क्षिप्, क्व, अपं व मावमापादय याचा संस्कृत वाक्यांत उपयोग करा.
पाठ करा — १. उन्दुर्मुषिरोऽप्याशुर्गिरिक्व बालमूषिसा ।
२. धवः पति प्रियो भर्ता ।
३. तण्खी तापस पाटिकाड्डी वाचंय्मो मुनिः ।

पाठ ७

पञ्चवटीनिवासाथमः ।

श्रीरामो लक्ष्मणं वदतिः—

आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा ।
अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुण्यतपादयः ॥ १ ॥
सर्वतथायतां दृष्टिः फानने निपुणो ह्यसि ।
आधमः कर्तरस्मिन्ने देशे मयति सम्मतः ॥ २ ॥
घतरामण्यकं यत्र जलरामण्यकं तथा ।
सन्निरुद्धं च यत्र स्यात्समित्पुण्यशोदकम् ॥ ३ ॥
रमते यत्र येदेशो त्वमहं धैव लक्ष्मण ।
तादृशो दृश्यतां देशः सन्निरुद्धजलाशयः ॥ ४ ॥

स तं रुचिरमाक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि ।
 हस्तं गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमग्रवीत् ॥ ५ ॥
 अयं देशः समः श्यामान्पुष्पितैस्तरुभिर्वृतः ।
 इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 इयमादित्यसङ्काशैः पद्मेः सुरभिगन्धिमिः ।
 अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोमिता ॥ ७ ॥
 हंसकारण्डचारीर्णां चक्रवाकोपशोमिता ।
 इयं गोदाचरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता ॥ ८ ॥
 मयूरनादिता रम्याः प्रांशयो बहुकन्दराः ।
 दृश्यन्ते गिरयः सौम्य कुह्यैस्तरुभिरावृताः ॥ ९ ॥
 पद्ममुत्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा ।
 अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहायलः ॥ १० ॥ (अकरोत्)
 रामो दृष्ट्वा घृतं सौम्यमाश्रमं सह सीतया ।
 तस्मिन्देष्टे बटुफले न्यवसत्सुखं सुखी ॥ ११ ॥
 कश्चित्कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ।
 अन्वास्यमानो न्यवसत्स्वर्गलोकं यथामरः ॥ १२ ॥

टीपा

'समिपुष्पकुशोदय'—मणिः पुष्पाणि कुशा उदयः च एतेषां समाहारः । या समा
 सारा समाहार इत्यर्थे श्रुणु ॥ ६ ॥ समास दोन अथवा अधिक शब्दांच्या सङ्गनादवाचक
 अर्थाने श्रु 'दृश्यन्ते' स्वरूपात कोणता अर्थो

'परवीरहा'—परेषां वीरान् हन्ति च परवीरहा (परवीरहन्) हा समास उपपद होय,
 कारण यातील दोन्हीत पद 'हन्' हे एक समासाच्या शेवटीच येऊ शकते याच समासाचे
 दुसरे रूप 'परवीरहा' असेहि होईल.

प्रश्न

१. आश्रमरचनायै कीदृश स्वल्पानुदयः तद्विस्तरेण वर्णयत ।
२. गोदाचरी गिरयः पद्मिनी च कै र्व्यस्तुभिरसौमन्तः तत्कथयत ।

३ 'रामो लक्ष्मणे वात्सल्येन व्यवहरत्' इति काः श्लोकपङ्क्तयो दर्शयन्ति ।

४ समास सोऽवूनं नार्वे चाया.—यवोद्विष्टम् । शुषितपादपः । पद्मशोभिता । मयूरनादिता । बहुफल (देश) ।

पाठ करा —अटव्यरर्षां विपिनं गह्वरं वानरं वनम् ।

पाठ ८

वज्रनिर्मितिः ।

वसन्ति स्म पुरा कृतयुगे घोरा युद्धदुर्मदाः कालकेया इति विख्याता राक्षसाः । वृषो नाम प्रजलोऽसुरस्तेषां नायकः । तं समाश्रित्य नानाप्रहरणोद्यतास्ते दानवा भेद्ग्नप्रमुखाः सुरानभ्यधा-
धक्षतीषाबुन्वंक्ष । महायत्नं कुर्वाणा अपि त्रिदश नाशमनुधनृषं हन्तुम् । अतः पुरन्दरं पुरस्कृत्य ते सपं उपातिष्ठन् ब्रह्माणम् । ते तस्मै चतुरात्मनाय स्वभयकारणमख्यज्ञात्मानं च सङ्कटात्मोद्ययितुं ॥ प्रार्थयन्त । ततः कृताञ्जलीस्तामसर्वाङ् परमेष्ठ्यवदत् । कथयामि एतलु य उपायं धृष्टं हन्तुम् । महानुदारधीर्दधीर्धौ नाम विप्यात ऋषिर्धर्तते । तं गत्वा यूयं तं वरं धनुर्धम् । स धर्मात्मा सुप्रीतेना-
न्तरात्मना वरं वृणीध्वमिति श्रूयात् । ततो जयाक्राड्क्षिभिर्युष्मामि-
रेवं वक्तव्यं यत् प्रिलोक्यस्य हिताय स्वान्यस्थीनि दीयन्तामिति । युष्मत्प्रार्थनां श्रुत्वा स्वशरीरमुत्सृज्य स धोऽस्थीनि दास्यति । तस्या-
स्थिभिर्महाघोरं मोमनिःस्त्रनं वज्रं निर्मायतामिति त्वष्टारं प्रार्थय-
धम् । तेन वज्रेण युक्तः शतक्रतुर्वृत्रं हनिष्यतीति ।

एधमुक्तास्ते देवा पितामहमामन्त्र्य शक्रपुरःसराः शीघ्रमयुर्द्धो-
चाश्रमम् । ॥ आश्रमो नानाद्रुमलतावृतः सरस्वत्याः परे पारे स्थितः । तस्मिन्नाश्रमे दिवाकरसमद्युतिं दधीचमपश्यंस्ते देवाः ।

तस्य पादावमिवाद्य परमैष्टिनोक्तं वरं ते तमवन्वत । तदा परमप्रीतः
स दधीचो देवानग्रचीत् । करोम्यहं यद्धो हितं स्वात्तया चात्मनो
देहमप्युत्सृजामीति । एवमुक्तवा स वशी स्वप्राणान्सहसैवाजहात् ।
तदा तस्य पयसोरस्थानि गृहीत्वा ते यथोपदेशं त्वष्टरमायन् । तेषां
कार्यं ज्ञात्वा त्वष्ट्रोत्तरूपं धोरं वज्रं कृत्वा शक्रमेवमवदत् ।

अनेन वज्रप्रचरेण वेद्यं मस्मोकुरुष्वद्य सुयारिमुग्रम् ।

ततो हतारिः सगणः सुखं वै प्रशाधि कृत्स्नं त्रिदिवं दिविष्टः ॥

टीपा

‘एवा (२ प. प.)—सांगणें.’ क्यारु सांगाववाचें एवाचो चतुर्थी योजता.

‘मस्मोक—मस्म करणें (मस्मन् + कृ).’ काहीं शक्यता ‘कु व झू’ यांचीं रूपें ओळ-
तात व त्या वेळीं भागील शब्दाच्या अन्त्य ‘न्’ चा लोप करून उपान्त्य ‘ज’ वा ‘ई’
करतात. मांस ‘वि’ रूपें म्हणतात. या कथांचा अर्थ मूळ शब्दाचें दर्शयिलेकी स्थिति पवि-
त्यार्नें ठीकी नमुन मनाहून ठीकी होणें किंवा करणें जसा होतो.

प्रश्न

- १ इन्द्रो वृत्रवधकथां स्वयमेव कथयतीति विविक्त्य वर्णयत ।
- २ भवता स्वान्वस्यीनि दीपन्ताम् । वयं दधीचं परं वनुष्वम् । दानवाः
सुरान्दुन्वन् । या वाक्काचे प्रयोग वदत.
- ३ समाधिरय, पुरस्तरय, उत्तरय, आमन्त्रय हीं रूपें काय आहेत हें सांगून
त्यांतल धातूंचीं उपसर्गांसहित प्रथमभूतकाळी वृ. शु. एकवचनी रूपें
वाक्यीत बोजा.
- ४ महेन्द्रशुभाः (दिवाः), चतुराननः (ब्रह्मा), भीमनिःस्वनः (वज्रः),
उग्ररुमः (वज्रः) या समासांचा विग्रह करून नावें खोला.
- ५ दधीच व नमुषि वांच्यामप्ये वज्रात्मप्ये साम्य होतें तें धोरकथांत लिहून
स्वभाव हा दुस्स्वर अवघा जातीवर अवलंबून अवघो धी करय तें सांगा.
- पाठ कटाः—सादिनी वज्रमन्त्री स्वात्तुल्लिखं मिदुरं पविः ।
शतकोटिः स्वः शंखो दम्भोत्थितनिद्रयोः ॥

पाठ ९

पतिव्रताप्रभावः ।

अथैकदा राजा भोजो धारानगर पकासो विचरन् कस्यचिद्
विप्रधरस्य गृहं गत्वा तत्र काञ्चन पतिव्रता स्वाङ्गे शयानं भर्तार-
मुद्रहन्तोमपश्यत् । ततस्तस्याः शिशुः सुप्तोत्थितो ज्वालायाः समीप-
मगच्छत् । इयं च पतिव्रता स्वपतेर्निद्रामङ्गो मा भवत्विति मत्वा
घ्नौ पतन्तं शिशुं न न्यवारयत् । राजा चाश्चर्यमालोक्य विस्मितः
स्थितः । ततः सा पतिपरायणा वेश्वानरं प्रार्थयत् । यज्ञेश्वर
त्वं सर्वकर्मसाक्षी सर्वधर्माङ्गनासि । मामपि शिशुं प्रहीतुमक्षमां
जानासि । अतो मदीयशिशुमनुगृह्य त्वं तं मा दहेति । ततः
शिशुर्यज्ञेश्वर प्रविष्ट्यार्घघटिकापर्यन्तं तत्रैवातिष्ठत् । ततो नारोदीत्
प्रसन्नमुखः शिशुः । सा च ध्यानपरातिष्ठत् । ततो यदृच्छया
समुत्थिते भर्तरि सा झटिति शिशुमुदधरत् । तं च परमधर्ममालोक्य
विस्मयाविष्टो नृपतिराह । अहो मम समं भाम्यं कस्यास्ति यदीदृश्यः
पुण्यक्रियोऽपि मन्त्रगरे वसन्तीति । ततः प्रातः सभामागत्य
सिंहासन उपविष्टो राजा कालिदासं प्राह । मुकधे महदाश्चर्यं मया
पूर्वेण रात्री दृष्टमस्तीत्युक्त्वा स राजा पठति 'हुताशनश्चन्दन-
पङ्कशातलः' इति ।

कालिदासस्ततश्चरणत्रयं झटिति पठति ।

सुप्तं पतन्तं प्रसमीक्ष्य पाथके न बोधयामास पतिं पतिव्रता ।

तदामवत्तरपतिमतिगौरवाद्हुताशनश्चन्दनपङ्कशातलः ॥

इति कालिदासेन कृतं श्लोकं ध्रुत्वा राजा भोजस्तमस्तर्वात्पारि-
तोषिकदानेन च सममानयत् तम् ।

टीपा

‘सुमोक्षित आनी सुम पद्यादु वात — झोंपून उठलेन — कर्मसात्य संग्रसत मोन कर्मण भूत धातु वणवी शनव जाहून हा समास करतात यातील पाहिलें धा इव पूर्व्याः । क्य ६ । कें व दुसरें नंतरची त्रया दग कें

विषयर — विपु सर कर शक शक या अशी न माना चौकण्याचा म्हात आहे व तो समास सममीनपुरुष होतो

सम यावृत्ति — नावक या एका चरणाला जुळेल असा दुसरा चरण सातून कविता पुढी पार्ले थाला समत्यापूर्ति नस म्हणताना या वाक्यात ल नेवल्या शक ससा आहे

ग्रंथ

१ वराह शोभातील वर्तमानकालवाचक धातुस वित वितपणे ओळखून त्याचा उपयय र रश्ट करा

२ पतिव्रताप्रभावसुदृश्य कामप्यन्या कथा सङ्क्षेपेण लिखत ।

३ अत्र पद ‘वर असणाऱ समास पुढात नामापुढ रिक्त्या ‘वर्गी त्रिहा —
नल ————— । अजुन ————— । इद्र ————— ।
गता — — — । हिमालय ————— ।

४ पुढात समासाचा विग्रह करून नाव सांगा —

विस्मयाविष्ट पुष्पव्रिय प्रमत्तमुग, निद्रामग्न चन्दनपङ्कजीतल ।

पाठ करा — १ यम सवोऽध्वरो याग सततन्तुर्मरु क्तु ।

२ पुरात्री सुचरित्रा तु सता साध्वी पतिव्रता ।

पाठ १०

मारुते रायण प्रत्युपदेशः ।

राजा दक्षरथो नाम रथसुखरगजिमान् ।

पितेव बन्धुलोकास्य सुखेयसमद्युति ॥ १ ॥

ग्रहा स्वयम्भूश्चतुरानना वा रद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा ।
इन्द्रो महेन्द्र सुरनायको वा त्रितु न शक्ता युधि रामवध्यम् १५

टीका

‘धर्म’—धन नयेत धर्म कर्म व दाव यावा ‘न सो’—‘ले’ वा अर्धी ‘व’ वा प्रत्यय
लावून वरापये वेली गतात जसे—अर्ध, न्याय्य

‘वधुलोच वसुजन’—वाखाचा समूह लोच व जन हे शब्द समासाच्या शेवटी
आले असता प्रथम पदाने वगडिलेच्या गोष्टींचा समूह असा अर्थ होता अस, रात्रलोच ,
तपस्विणोव अज

ग्रन्थ

- १ स तादृशणय त ममला धीरामरथा मङ्कषण गच्छाण वगयन ।
- २ हनुमानतिमन आसन राषण कि सूचयति ? तमर्थ व गच्छा द्दशयति ।
- ३ १५ व्या श्लोकात काय विगट गोष्ट दिग्ने ?
- ४ हरिराज्यम् महारजु पतिपरायणा ह्युक्ता यात्रा विप्रह वन्न
साध माया
- ५ गुह्रीत शब्दाव्दल ममाग यात्रा —पितु निदेश । प्रिय भावा । मीताया
परिमाणम् । त्रिषु लेशेषु । धर्म्य पथा ।
- ६ ‘वधिन्’ शब्दार्थ मत्र रूपे िहा
- पाठ करी —गमुनेन्विधकूपार पाशवार म हचि ।
उदवाउदनि त्रिषु मारवान् गागराज्जग ।
रमाकरो नलनिधियाद परिप्रापति ॥

पाठ ११

मूर्खमृत्यस्य ।

आसीत्पुत्र महाधनो नाम घणिग्धसुग्रामे । स विविधानि वस्तूनि
 विक्रयार्थमानेतुं ग्रामान्तरं गतः । तेन सह गतो भृत्यस्तस्य साहा-
 य्यार्थमुपैक्ष्य यत्नमारं योदुम् । ग्रामं गत्वा सोऽकीर्णाद्वह्निं वत्त्राणि ।
 तानि वत्त्राणि श्रमांघृतासु पेटासु स्थापयित्वा ताश्चोष्टृष्टुं निधायोमी
 सी प्रातिष्ठेतां स्वर्नगरम् । मार्गमध्ये स क्रमोऽयस्तत्रोऽभघट्टहणा
 भारेण । अतः स घणिग्धस्यमघदघावदहं कञ्चिदन्यमुद्यमानयामि
 तावत्प्रमत्ताघदितो भव । धर्षति पर्जन्ये ययाम्भो वत्त्रपेटास्येतासु
 श्रमांषि न नृशोक्तया त्वया कृतव्यमिति । क्रमन्तरं क्रेतुं गते
 तस्मिन्पणिजि प्रारभन्त मेघा धर्षितुम् । अतः स्थापयित्वा भृत्येन
 सर्वभावेनानुष्ठातव्यमिति मनसि कृत्वा स आश्वाधारको भृत्यः
 सत्वरं पेटाभ्यो वत्त्राण्याहृत्य तैः स ताश्चमांघृताः पेटाः समा-
 घृणोद्यथा पर्जन्यधारिण्य तानि श्रमांषि न नश्येयुः ।

यावत्स उर्ध्वं प्रीत्या प्रत्यागतस्तावत्तेन सर्वाण्यात्मनो बहुमूल्यानि
 वत्त्राणि जलहिंस्रानि दृष्टानि । अतः क्रुद्धतां गतः ॥ घणिग्धतमपृच्छ-
 तारस्वेतः । किमेतत्कृतं त्वया । वत्त्रनाशः स्थिरचित्तैः पश्यन् कथं न
 छद्मस्येत्यमिति । मयं मन्यतां स्वामी । मया तु भगवन्निदेशो यथाक्षर-
 मनुष्ठितः । धर्षजलाश्रमंघेष्ठितानां पेटानां रक्षणं कथमिति भवता
 कथितम् । न च तदन्तःस्थितानां वत्त्राणाम् । अतो मया तत्तत्प्रत्येकं
 एनं न वेति पश्यतु स्वामी । यतस्तस्य मूर्खस्य घघनं श्रुत्वा
 स्पदं निन्दन्तानि वत्त्राणि पुनरपि पेटिकासु स्थापयित्वा ताश्च
 क्रमपृष्ट आरुष्य स्पृष्टं प्रतिनिष्ठः । अतः खल्विदमुच्यते ।

यपमप्रातहृदया मूर्खा एत्या विपर्ययम् ।

उपहास्याः परेषां च शोच्याः स्वेषां भवन्ति च ॥

टीपा

‘पश्यन्मथ मे लज्जसे—पादात् राक्षसानां तुला वशां लाजं वाग्यं नाहीं?’ लब्ध् व त्याच अर्थाची क्रियपदै बोळाना जी गेष्ट करण्याची लाज वाळे त्याबद्दल वर्तमानकाळाचाच धातुसाक्षित जागताने

‘आरोप्य’ हें ‘आ+इष्ट’ या धातूच्या प्रयोगिक रूपाचें ल्यबन्त सव्यय आहे अर्थ—ठेवून

प्रश्न

- १ मृत्वेन वणिगादेश कथं यथाक्षरमनुष्ठितस्तद्गणयत ।
- २ चर्मामृता, स्वामिवचनम्, बहुमुत्त्वानि, भवतिदेश आंचा विग्रह करून नावें सांग ।
- ३ या गोष्टातील सति सप्तम्यन्त रचना रचवून त्याच्याबद्दल ‘यदा—तदा, यावत्—तावत्’ अशी अव्यये असलला वाक्ये लिहा
- ४ आरोप्य, भवसन्न, प्रतिनिवृत्त, अनुप्रातव्यम् हीं रूपे पूर्णपणे ओळखून त्यांचा वाक्यात उपयोग करा
- ५ ‘मया भवतिदेशो यथाक्षरमनुष्ठितः । वणिक्ता वक्षाणि जटङ्गिनानि रक्षानि । ॥ यद्वनि वस्त्राण्यनीणात् । स वणिक् त तारस्वरेणापृच्छत् ।’ या वाक्याचा प्रयोग बघला

पाठ करा — १ वल्लभाच्छादनं वासश्च वसनमशुभम् ।

२ वैदद्वं मार्यवाहो नैयमो वणिजो वणिर् ।

पण्यानीबो तापणिक कथविक्रयिन्ध स ॥

पाठ १२

सीतायिथुकस्य रामस्य मिलापः ।

स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले ह्य रामः ।

उवाच धाक्य व्यसनानुरूपमुष्णं विनि श्वस्य रूढन् सशोकम् ॥ १ ॥

(अवदत्)

राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः ।
 सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविविन्तितानि ॥ २ ॥
 सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे चनमेत्य शून्यम् ।
 सीतावियोगात्पुनरप्युर्वीर्णं काष्ठैरिघाग्निः सहसा प्रदीतः ॥ ३ ॥
 मया विह्वलिता विजने जने या रक्षोभिषाहस्य विकृष्यमाणा ।
 नूनं निनादं कुररीच दीना सा मुक्त्यस्यायतकान्तनेत्रा ॥ ४ ॥
 अस्मिन् मया सार्धमुदारशाला शिलातले पूर्वमिहोपविष्टा ।
 कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा त्वामाह सीता यदुवाक्यजातम् ॥ ५ ॥
 गोदावरीर्यं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् ।
 अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकेनी याति हि सा कदाचिद् ॥ ६ ॥
 पद्मानना पद्मावेशालनेत्रा पद्मानि चानेतुमभिप्रयाता ।
 तदप्ययुक्तं न हि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ ७ ॥
 कामं त्विदं पुष्पितवृक्षपण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् ।
 धनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिविमेति भीरुः ॥ ८ ॥
 आदित्य भो लोकरुद्रावृता लोकरस्य सत्यानृतर्मसाक्षिन् ।
 मम प्रिया सा क गता एता या शंसस्य मे शोकवशस्य सत्यम् ॥ ९ ॥
 लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किञ्चिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेच्चद् ।
 शंसस्य दायीं कुलशालिनीं तां हता मृता या पथि घर्तते या ॥ १० ॥
 अतीत्य तं शोकविधेयदेहं रामं विस्रंसं विलपन्तमेवम् ।
 जयाय सीमित्रिरदीनसत्सो भ्याये स्थितः कालहितं च वाक्यम् ॥ ११ ॥
 शोकं विमुञ्चार्थं धृतिं भजस्य सौत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः ।
 उत्साहयन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्पातिदुष्करेषु ॥ १२ ॥

टीका

'यदुवाक्यजातम्'—पुष्पितं काशीया उम्ह. नात्याम्हा पुः द्या हा कश्च येदता शान्ते
 सा शान्ते द्यमि-या पुष्पितं यत्तु कमा र्थे हो-

‘स्वप्नेर्वियोगः’—वियोगवान् शब्दावरोधं व्याख्यापात्रेण वियोगं दर्शयित्वा च मतेन
स्या अर्थाच्या शब्दाची तृतीया योज्यता.

‘शसस्व’—शम् धातु परस्मैपदी आहे. आत्मनेपदी रूप अपादान्यक समर्थावें.

‘नु’ हें अव्यय दावा रिवा तर्क दर्शविणारें आहे.

प्रश्न

- १ रामस्य श्लोकं कै कै कारणैर्वर्धितः ?
- २ सीतामुद्दिश्य कानि विशेषणानि रामेण प्रयुक्तानि सन्ति ?
- ३ वरील श्लोकातील उपमाचें स्पष्टीकरण करून त्याची सार्थता दाखवा.
- ४ ४, ६ व ७ या श्लोकातील शब्दरचनेमध्ये काय वैशिष्ट्य दिसून येतें ?
- ५ ९ व १० या श्लोकात आदित्य व वायु व्याख्यावद्दल काय माहिती मिळते ?
- ६ समास सोडवून नावें सांगा — व्यसनानुरूपम्, जननीवियोगः, उदारशीलः, कान्तस्मिता, पद्मानना, पल्लिणा ।

पाठ करा — अनुलापो सुहुभावा विलक्षण परिदेवनम् ।

विप्रलापो विरोधोक्तिः सलापो आपणं विधः ॥

पाठ १३

अश्वत्थामा पितृमरणवार्ता शृणोति ।

(नेपथ्ये) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अश्वत्थामा—(धृत्वा) किं ब्रूय—कुतोऽद्यापि ते तात इति ।
(सरोपम्) आः क्षुद्राः समरमौरवः कथमेवं प्रलयतां वः सहस्रघा न
दीर्घमनया जिह्वया ।

(ततः प्रविशति रामान्तरा सप्रहारः सूतः)

सूतः—परिधायतां परित्रायतां कुमारः । (इति पादयो पठति)

अभ्यस्यामा—(विज्ञाप्य) अये कथं तातस्य सापथिरुपसेनः ।
आर्यं ननु त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य तातस्य सापथिरसि । किं मत्तः
परित्राणमिच्छसि ।

सूतः—(उत्थाय तत्क्षणम्) कुतोऽद्यापि ते तातः ।

अभ्यस्यामा—(सावेगम्) किं तात एव नास्ति ।

सूतः—अथ किम् ।

अभ्यस्यामा—हा तात । (इति मोहमुपगतः)

सूतः—कुमार समाभ्यसिद्धि, समाभ्यसिद्धि ।

अभ्यस्यामा—(कन्धसतः साक्षम्) हा तात हा सुतयत्सवः ॥ लोको-
न्धैक्यनुर्ध्वं कासि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।

सूतः—कुमार अलमत्यन्तशोकाचेनेन । वीरपुरुषोचितं विपत्ति-
मुपगते पितरि त्वमपि तदनुकरणेनैव धीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य
सुखी भव ।

अभ्यस्यामा—(नाभौषि श्लुष्य) आर्यं कथय कथय कथं ताह-
मुजयीर्यसामरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।

किं भीमाद्रुदक्षिणां गुरुगदाङ्गीमप्रियः प्रातयान् ।

सूतः—शान्तं पापम् । शान्तं पापम् ।

अभ्यस्यामा—

अन्तेवासिदयालुरुन्निश्चितनयेनासादितो जिष्णुना ॥

सूतः—कथमेवं भविष्यति ?

अभ्यस्यामा—

भोविन्देन मुदशानस्थ नियतं धारापथं प्राविनः ।

सूतः—पतदपि नास्ति ।

अभ्यस्यामा—

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुपेतेभ्यश्चतुर्थददम् ॥

सूतः—कुमार

एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्त्रपाणेः
किं भूर्भुवोरेव तुलामुपयान्ति सङ्ख्ये ।
दोरापरेद्धृदयेन यदा तु शस्त्रम्
त्यक्तं तदास्य चिहितं रिपुणातिघोरम् ॥

अभ्यर्थात्मा—किं पुनः कारणं शोकस्यास्त्रपरित्यागस्य वा ।

सूतः—ननु कुमार एव कारणम् ।

अभ्यर्थात्मा—रथमहमेव नाम ।

सूतः—श्रूयताम् । (अधूनि निमुच्य)

अभ्यर्थात्मा हत इति पृथास्मृनुना स्पष्टमुतथा

स्वैर शेषे गज इति किल व्याहृत सत्यवाचा ।

तच्छ्रुत्यासौ दयिततनयः प्रत्ययात्तस्य उग्रः

शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुर्यं मुमोच ॥ (अमुषत्)

अभ्यर्थात्मा—हा तात हा सुतचत्सल हा मृथा मर्दयत्यक्तजीवित
हा शौराक्षो हा शिष्यप्रिय हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् । (इति रोदिति)

सूतः—कुमार अलमत्यन्तपरिदेधनकार्पण्येन ।

टीपा

‘नेपथ्ये—एकपातः’

‘शौराक्ष—शौराया पत्न्या—तलवामाया धरिया मर्त्या’ ‘ययित्’ शब्दार्थे तपुस्व म
कर्मधारय समासाच्चे शेवर्ग ‘यय’ असे वच हाजे

‘सहस्रधा—हजारों प्राणानां’ सरमावाचक शब्दानां ‘धा’ हा प्रत्यय जोडला म्हणजे
‘वा सहस्रेन निरक्षित प्राणानां’ असा अर्थ दर्शविण जातो

प्रश्न

१ एष सवाद कुमारिर्नाटयितव्यः ।

२ श्रेणवध केन कृतो भवेदिति विन्तवतोऽभ्यर्थात्मानो विचारतन्विस्तरतो
वर्णय । ।

३ सामिधान विप्रह स्मित—समरभीरव, सप्रहार, शोकमाग्न, गुरुगद,
अन्डेवासिद्वाउ, दयिततनय, शिष्यप्रिय ।

४ अश्वत्थामा पितरमुद्दिश्य कानि कानि विशेषणानि प्रयोजयति ?

५ द्रोणस्य मृत्योः कारणमथत्यक्त्वा कथं वात ?

पाठ करा — १ धन्वा धनुष्मान्धनुष्को निपङ्गयस्त्रा धनुर्धर ।

२ अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युमरण निधनाऽद्वियाम् ।

व्यक्तावदेव असौ या अलंकारस्य 'अनुप्रास' असेंहि नाव देणत बरील श्लोकांत मेपाता उदेशान वर्णन वेलेलें आहे असें विसर्तें परंतु त्याचा उद्देश मेपासमरत्या वर्तनाच्या मनुष्याचें वर्णन वरण्याचा आहे

‘वि + तु दर्शे’ याचा उपयोग चतुर्व्यंता विंवा सप्तम्यन्त नामावरोवर करतात मेप व चातक पक्षी यासमर्थी पुढील वविकल्पना आहे चातक पक्षी मेपाविंदूनर निवत राहणो असा समज आहे

अंश

- १ वराल श्वासाचा अर्थ कणत्या तद्देच्या मनुष्यास लागू पडतो हें सविस्तर सांगा
- २ संपत्ति क्षमिक व चमल आहे हें कोणत्या श्लोकावर्त दर्शविलें आहे तें स्पष्ट करा
- ३ चौथ्या लोकामध्ये पहिल्या वर्णाताळ बऱ्याच शब्दाचा पहिला वर्ण सारखा आहे या शब्दाळकारांना ‘अनुप्रास’ असें म्हणतात अशा तद्देची अनुप्रासाची इतर उदाहरणे सांगा
- ४ पुढील शब्दाचे अथाला अनुरूप अस दोन समूह करा —
चातक, वारिवर ऊपर विवर, कल्पटम, क्षेत्रसामा, महोपरम् ।
पाठ करा —अथ मेघो वारिवाह स्तनविजुबलाहक ।
धारावरी जलधरस्तडि वान्धारिदाऽम्बुशृत् ॥

पाठ १५

कालिदासस्य चातुर्यम् ।

अथ पदाचिन्नाजेन विलासार्थं नूतनगृहान्तरं निर्मितम् । तस्मिन् गृहातरे गृहप्रवेदात्पूर्वमेव कश्चिद्गृहसंज्ञस्य प्रविष्टः । स च रात्रौ ये तत्र वसन्ति तान् मक्षयति । ततो मान्त्रिकानाह्वय तदु

ઘાટનાય રાજા ચતરે સ્મ । સ ચાગ્જ્ઞમેવ માન્વિજ્ઞાન્ ભક્ષયતિ ।
 કિંચ સ્વયં કવિત્વાદિકં પૂર્વામ્પસ્તમેવ પઠંતિષ્ઠતિ । एवं સ્થિતે
 તથૈવ રક્ષાસે રાજા કયમસ્ય નિવૃત્તિરપિતિ વ્યચિન્તયત્ । તદા
 કાલિદાસઃ પ્રાહ । દેવ નૂનમયં રાક્ષસઃ સકલશાહપ્રવાંઃ સુકવિશ્ય
 માતિ । અતસ્તમેવ તોષયિત્વા કાર્યં માધયામિ । માન્વિજ્ઞાતિષ્ઠન્તુ ।
 મમ મન્ત્રં પદ્યેત્યુત્તથા સ્વયં તથ રાષ્ટ્રૌ ગત્વા જીતે સ્મ । તતઃ
 પ્રયમયામે દ્રક્ષરાક્ષસઃ સમાગતઃ । સ ચ પૂર્વં પુરપં હૃદ્વા પ્રતિયામ-
 મૈકૈકાં સમસ્યાં પઠતિ । યેનોત્તરં હૃદયગતમુક્તં ન મઘતિ ન સ
 બ્રાહ્મણ ઇતિ વિચાર્ય સ તં હન્તિ । તદાનીમપિ પૂર્વવદ્વયમપૂર્વઃ
 પુરુષોઽતો મયા સમસ્યા પઠનીયા । ન ચેદ્વકિ સદદામુત્તરં તસ્યા-
 સ્તદા હન્તસ્ય ઇતિ નિશ્ચિત્ય પઠતિ 'સર્વસ્ય હ્રે' ઇતિ । તદા
 કાલિદાસઃ પ્રાહ 'સુમતિકુમતી સમ્પદાપતિહેતુ' ઇતિ । તતઃ સ
 ગતઃ । પુનરપિ દ્વિતીયયામે સમાગત્ય પઠતિ 'કુદ્ધો યૂના' ઇતિ ।
 તદા કવિરાહ 'સહ પરિચયાસ્યજ્યતે કામિનીભિઃ' ઇતિ । તૃતીયે યામે
 સ રાક્ષસઃ પુનસ્તમાગત્ય પઠતિ 'एको गोत्रे' ઇતિ । તતઃ કવિરાહ
 'प्रमथति पुमान् यः कुटुम्बं निर्माते' ઇતિ । તતઃચતુર્થયામ આગત્ય
 સ રાક્ષસઃ પઠતિ 'स्त्रीपुंसञ्च' ઇતિ । તદા કવિરાહ 'प्रमथति यदा
 तद्धि गेहं चितष्टम्' ઇતિ । તતઃ સ રાક્ષસો યામચતુષ્થેઽપિ તુષ્ટઃ
 પ્રમાતસમયે સમાગત્ય તમાશ્લિષ્ય પ્રાહ । સુમતે તુષ્ટોઽસ્મિ કિં
 તથામીશ્મિતિ । કાલિદાસઃ પ્રાહ ભગવન્નેતદ્ ગૃહં ત્રિહાયાન્યથ
 ગન્તવ્યમિતિ । સોઽપિ તથેત્યુત્તથા ગતઃ । અનન્તરં તુષ્ટો મોજઃ કવિં
 ઘટ્ટુ માનિતયાન્ ।

टीपा

‘પુર-પુરુષસમણી.’ ‘કુ’ પ્રયવ નાનાના ‘સાસ્યા’ થા અર્થી લાલ્લા બસા તથા
 ગુપ્ત્યને અર્થવાત સ્માન્તર હોતે.

‘પઠન્ નિશ્ચિતિ-નિશ્ચિત રાક્ષસ બોલે.’ સ્ત્રીનાનકાલાચક વાતુમાનિના ‘આન્ વ સ્યા’
 થા ત્રિયાવગમયેરર ઉપયોગ વેન્ન શ્લોકને ત્રિયા પુષ્કલ વેક શ્લોક બંદે ત્રિયા ત્રિયા
 હાણ્યાની સત્ય બંદે બધા અર્થ હોતો.

‘યદુ માન્વિજ્ઞાન્-જ્ઞાન્ નામ દેગ શાલ.’ યદુ-શ્રિયાનિશ્ચિત્તસરથે ચોત્તેલે બંદે.

मानितवान्-मन् च्या प्रयोगक रूपार्थे वर्तते मृत भा विरेषण पु प्र ए व 'विभक्ति-
प्रयोग वरतो' भृ (३ उ ष) घातूर्ध्वे वर्त तृ पु एनवचनी प पदी रूप

प्रश्न

- १ राक्षसस्य का व्यवहारक्रम आसात्प्रतिराजम् ? कालिदासस्य प्राङ्गणरसस्य
निधयो राक्षसेन कथं कृत ? कालिदासन राक्षस कथं तोषित ?
- २ गृहान्तरम् प्रतियामम्, सम्पदापतिहेतु, सकलशास्त्रप्रवाण या समासाच्चा
विग्रहं कुरुन नावै सागा
- ३ 'पुमं च युवन् या शब्दाचीं सर्वं रूपं लिहा
- ४ शाद्वयं विहाय तोषयित्वा आश्रित्य च समागच्छ ही रूपे पूर्णपणे
आकृष्टत त्याच अथाची दुमन्या घातूर्ध्वी एवमन्त अव्यये लिहा
- पाठ करा — गृहं गेहोदवासितं यस्मि सद्यं निवेतनम् ।
निशांतपक्ष्यसदनं भवनागारमिदम् ॥

पाठ १६

सज्जनप्रशंसा ।

छिन्नोऽपि रोहति तद्वयन्द्रे क्षीणोऽपि वर्धते लोके ।
इति विमृशन्त सन्त सन्तप्यन्त न लोकेऽस्मिन् । १ ॥
यदनं प्रसादसदनं सद्यं हृदयं सुधामुखा वाच ।
परण परापरण येन केन न ते चन्द्या ॥ २ ॥
मुजनो न याति धैरं परहितनिरतो विनाशमलंऽपि ।
छदेऽपि चन्दनतरु सुरमयति मुखं शुभारस्य । ३ ॥

शरदि न वर्धति गर्जति वर्धति चर्षासु निःस्वनो मेघः ।
 नीचो चवति न कुरते न वदति सुजनः करोत्येव ॥ ४ ॥
 यदमी दशन्ति दशना रसना तत्स्वादमनुभवति ।
 प्रकृतिरियं विमलानां क्षिप्र्यन्ति यदन्यकार्येषु ॥ ५ ॥
 अमृतं किरति हिमांशुर्विषमेव फणी समुद्रिरति ।
 गुणमेव बलि साधुर्दोषमसाधुः प्रकाशयति ॥ ६ ॥

टीपा

‘सुखयति—सुवासिक वर्धते’ इति या विशेषणवाच्ये शेषाया नामवाच्ये रूप.
 ‘सुखस्य—सुधा सुधनि ते’ समासाच्या जेव्हा एकाचा विचारदापासून होणारे रूप
 आले व ते स्वार्थाने उपयोगात येत नसले तर त्या समासाला ‘उपपद’ समास म्हणतात

प्रश्न

- १ पहिल्या श्लोकातील ‘वृक्ष व चन्द्र’ या उदाहरणाचे समर्पकत्व सिद्ध करा.
- २ समान कोणत्या गुणानी वन्दनीय होतात हे सस्कृतमध्ये लिहा.
- ३ पुढील वाक्ये पुरी करा —
 यथा हिमांशु अमृत किरति तथा ————— । यथा फणी विषम्
 उद्गिरति तथा ————— । विमल स्वयं क्षिप्र्यन्ति यथा ————— ।
 यथा नि स्वन मेघ वर्धति तथा ————— ।
- ४ पुढील शब्दाच्या जोडीचे बरील श्लोकातील तुलनात्मक शब्द लिहा —
 ऐद ————— । सुखयति ————— । फणी ————— ।
 अमृत ————— । विषम् ————— । समुद्रिरति ————— ।
 वर्धति ————— ।
- ५ वर्णयोजनेच्या दृष्टीने कोणते स्त्री व चांगले दिवात ते सांगा.
 पाठ करा — महाबलवृत्तीनार्यमर्ममन्त्रमन्त्रमापव ।
 विद्वद् विपयिहोपा मनुषी कोविदो युध ॥
 भीते मर्त्याः स प्रज राक्षसाश्च पण्डित वरि ।
 भीमाश्च सुरे इति वृत्तेऽप्यर्थो विद्वान् ॥

पाठ १७

शतं प्रति शाठ्यम् ।

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने जर्णघनो नाम वणिक्पुत्रः । स च
द्रव्यक्षयाद्देशान्तरगमनप्रज्ञा व्यचिन्तयत् ।

यत्र देशेऽथवा स्थाने मौगान् भुक्त्या स्वर्धार्यतः ।

तस्मिन् विभयहीनो यो यसेत् स पुरुषार्थमः ॥

तस्य गृहे लोहघटिका पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलाऽऽसीत् । तां च
कस्यचिदधिष्ठाने गृहे निक्षेपभूता कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः । ततः
सुविरं कालं देशान्तरं भ्रान्त्या पुनस्तदेव स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिन्
मयदत् । मोः श्रेष्ठिन् दीयतां मे सा निक्षेपतुल्येति । स आह । मो
नास्ति सा त्यदीया तुला । मूर्षिकैर्मक्षिता । जर्णघन आह । मोः
श्रेष्ठिन्नास्ति दोषस्ते यदि मूर्षिकैर्मक्षिता । न किञ्चिद् न शाश्वतमस्ति ।
परमहं नचां स्नानार्थं गमिष्यामि । तत्त्वमात्मीयं शिशुमेतं मया सह
स्नानोपकरणहस्तं प्रेषयेति । सोऽपि चौर्यभयात्तस्य शङ्कितः स्वपुत्र-
मवदत् । यत्स पितृव्योऽयं तव स्नानार्थं नदीं गच्छति । तद्रूप्यता-
मनेन सार्धं स्नानोपकरणमादायेति ।

अथासी वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनास्तेनाभ्याग-
तेन सह प्रस्थितः । तथानुष्ठिते वणिक् स्नात्वा तं शिशुं नदीगुहायां
प्रक्षिप्य तद्द्वारं गृहच्छिद्ययाऽऽच्छाद्य सत्वरं गृहमागतः । पृष्ट्वा
तेन वणिजां मो अभ्यागत तत्क्षयतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्यया सह
नदीं गत इति । स आह । नदीतटात्स द्येनेन हत इति । श्रेष्ठ्याह
मिथ्यावादिन् किं वचिच्छयेनो बालं हर्तुं शक्नोति । तत्समर्पय मे
सुतमन्यया राजतुले निवेदयामीति । स आह । मोः स्वत्यवादिन् यथा
द्येनो बालं न नयति तथा मूर्षिका अपि लोहमारघटितां तुला न

भक्षयन्ति । तदर्पय मे तुलां यदि दारकेण प्रयोजनम् । एवं विषदमानी
द्वावपि राजकुलं गतौ । ततः श्रेष्ठी तारस्वरेणामास्य । भो अब्रह्मण्य-
मब्रह्मण्यम् । मम शिशुरनेन चैरेणापहतः । अथ धर्माधिकारिणस्त-
मश्रुवन् । भोः समर्थतां श्रेष्ठिपुत्रः । स आह । किं करोमि पदयतोऽपि
मे श्येनेनापहतः शिशुरिति । तच्छ्रुत्वा वेऽवदन् । भो न सत्यमभिहितं
भवता । किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवतीति । स आह । भो भोः
श्रूयतां मद्बन्धुः ।

तुलां लोहसहस्रस्य यत्र छादन्ति मूर्षिकाः ।

राजंस्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं नात्र संशयः ॥ इति ।

ततस्तेऽपृच्छन् । कथमेतदिति । ततः स सम्यानामादितः सधं
वृत्तान्तमप्यात् । ततस्तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं सम्योष्य
तुलाशिशुदानेन सन्तापितौ ।

टीपा

‘परयः अवि मे’—इति पत्नी रचना—अनारकाचक. ‘मी राहत अस्तपना मुदा.’

‘सम्यानाम् अह्मता’—‘स्य’ । निपादया उपयोग चतुर्वीरोवर वरणम्. येष पत्नी
अपवाद समगती. संज्ञकमर्थे पात्रिका उपयोग वर विमर्शितवर्ती वरणपात्रा वपान भारे.

‘तस्य शक्तिः’—रवाण आलेख. वंशमीश्वर पत्नी शोक्नेली भारे.

‘ज्ञानोपकरणम्’—ज्ञानस्य उपकरणानि इति यस्य सः’ बहुव्रीहि. या विप्रसामर्थ्ये
येनो पनाय्या दिगलि मित्र ज्ञानेन. गन्तुं वात ‘म्यधिरण रदुवीरि’ अर्थे गणना.

‘नि + वद्’—भाङ्गे, भावविनाश वरुणे या अर्थे अग्नौपरी अस्तये.

‘पुरपाप्म’—अग्न शब्द कर्म-पापाय्या श्रेष्ठी वेनो.

प्रश्न

१ येन कारणेन जीर्णपत्नी प्रामान्तरं प्रस्थिता ? अस्या कयाद्यो कः सः पतिः ?
त घटं प्रति जीर्णधनेन शठं कथं प्रदर्शितम् ?

२ भो. घेष्टिर् रक्षितां मे एव निक्षेपतुला । भो मात गन्धनाग्नेन साधं
ज्ञानोपकरणमाश्रय । कस्यजो भो अन्धगत पुत्र मे शिशु रक्षापितरवत् ।
भो जीर्णधन सत्कर्मतां श्रेष्ठिपुत्रः । या वाक्पत्रा प्रयोग यद्वा.

पाठ १९

क्षिनिपरीक्षा ।

पुरोक्षानरो नाम राजा यमुनायास्तीरे यत्नमतनोत् । तेन यत्नेन
 वासबादप्यत्यरिच्यत । अतस्तत्रैतामग्निरिन्द्रश्च तस्य ग्राहात्म्य
 क्षातु प्रघर्तमाने यजे । इन्द्र इयेनरुषमधारयत् तथाचाग्नि कपोत
 रूपम् । इयेनभयाच्छरणार्थं कपोतो भयपाडित आत्मान प्रातु राह
 ऊरु प्राप्य तत्र निलीनोऽभवत् । तद् दृष्ट्वा इयेनो राजानमघदत् ।
 हे राजन् अस्य कपोतस्य रक्षणं कृत्वा किमर्थं त्वं धर्मविरुद्ध
 कर्माचरसि । एष कपोतो क्षुधा पीड्यमानस्य मे भक्षणं भवतीति ।
 तदा राजा प्रत्यघदत् । अयं विज स-वस्तरूपह्णार्थं त्वत्तो भात
 प्राणवृष्टुरभयार्थं मत्समीपं प्राप्त । अतोऽस्यामपार्थिनो रक्षण
 ममावश्यकर्तव्यतामापततीति । एतच्छ्रुत्वा इयेन आह । हे विशापते
 अस्माद्गस्याद्विलोपितस्य समं प्राणा नश्यन्ति । मयि नष्टे मत्कुटुम्ब
 मपि नश्येत् । एष त्वमेकस्य प्राणान् रक्षित्वा बहुप्राणघात
 करोषि । अन्येतद् धर्म्यं भवेदिति ।

एतद्वचनं निशम्य राजाऽभाषत । हे विहगोत्तम त्वं बहुकरयाण
 सयुक्त भावसे । किन्तु कथं त्वं क्षरणाधिपरित्यागं साध्विति मन्यसे ।
 मयतु नाहं त्वं भयविलोपं करोमि । यत्किञ्चिद-यद् भूय घाञ्छसि
 तदेवाहं तुभ्यं दयामिति । नाहं कपोतादन्यत्किञ्चिद-यद् काङ्क्षे । यतो
 मे दैवविहितं भूय कपोतोऽस्तीति इयेनेनाभिहितम् । तदा राजाघदत्
 कपोतप्राणान् विना यदन्यत्त्वं कामयसे तत्सर्वमहं तुभ्यं ददानि न तु
 कथञ्चिदपि कपोतमिति । तदा इयेनाऽघदत् । मयतु हे नृपोत्तम
 कपोतेन समं तव मासं त्वया प्रदेयम् । तेन मे तुष्टिर्मज्जदिति ।
 एतदुत्तरं श्रुत्वा शिवी राजा स्वमासमुत्त-य कपोतेन सममतोलयत् ।
 किन्तु त्रिपानपि तस्य मासमात्रं कपातनं समो नामभवत् । अतः स
 राजा स्वयमेव तुलामारोहत् । एतद् दृष्ट्वा इयेनाऽघदत् ।

इन्द्रोऽहमस्मि धर्मश्च कपोतो हन्यवाडयम् ।

जिज्ञासमानौ धर्मं त्वां यज्ञवाटमुपांगतौ ॥

यावद्भोके मनुष्यास्त्वां कययिष्यन्ति पार्थिव ।

तावत्वीर्निश्च लोकाश्च स्थास्यन्ति तव शाम्बताः ॥ इति ।

एतदुक्तया तुष्टमानसौ ता इन्द्राक्षौ त्रिधिष्टपं गतौ । उद्गीनरोऽपि
विभ्राजमानो वपुषा त्रिधिष्टपमारोहत् ।

टीपा

‘अनि + रिन्—रत्चट् असर्गे’ या प्रियातया उपयोग व्याख्यातून रत्चट् प्रसा अर्थ
दर्शनावयाचा अनेक त्याची पक्षमी विभक्ति घोटून वरणा.

‘अवश्यवर्गस्यताम् काम’—निषर्गार्थे वर्गस्य असर्गे

‘जिज्ञासमानौ’—जगण्याची इच्छा करणारे (दोघे)’ या वाचूचे शब्दार्थक वने. धातु.
विशेषण, पु. म. द्विवचन.

अन्त

१ इन्द्र स्वतः शिविपरीक्षेची गोष्ट सांगून आढे असें बलून ही गोष्ट
संस्तुतमर्थे सांगू.

२ पीड्यमानस्य, उत्तृप्त्य, प्रदेयम्, विभ्राजमान ही रूपे पूर्णपणे ओछवून
त्याचा वाक्यात उपयोग करा.

३ मलयीटित, भस्माबिलोप, दैवविहितम्, तुष्टमानमी, इन्द्राक्षी, रथेनमयम्
हे समास सोडवून त्याची नावे सांगू.

४ जसे शरणम् अर्थकरी असा शरणार्थिन्, तसेच — — —
शरणार्थिन्, — — — अमदायिन् दिद्यम्या जागी योग्य
शब्द लिहा.

५ उर्वरी (उद्गी) अत्यरिच्यन सीन्दर्देण । सत्यं (यज्ञर्गन्) अतिरिच्यते ।
समातील शब्दांची योग्य रूपे सांगू.

पाठ करा —स्वरव्यव स्वर्गेनाद्यदिद्विदिशालया ।

गुरलोको योदिवा द्वे त्रियां श्रंवे त्रिविष्टपम् ॥

पाठ २०

दारिद्र्यदोषाः ।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमलतीन्द्रोः किरणेष्विषयाङ्कः ।
उक्तं न सम्यक्कविना हि तेन दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥ १ ॥

धनैर्विमुक्तस्य नरस्य लोके किं जीधितेनादित एव तावत् ।
यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥ २ ॥

अहो तु कष्टे सततप्रचासस्ततोऽतिकष्टः परमेहवासः ।
कष्टाधिका नीचजनस्य सेवा ततोऽतिकष्टा धनहीनता च ॥ ३ ॥

घरं धनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।
तृणानि शय्या घसनंच घट्फलं न धन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥ ४ ॥

यदा तु भाम्यक्षयपीडितां दशां नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।
तदास्य मित्राण्यपि यान्स्यमित्रतां विरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ५

दारिद्र्यान्मरणान्ना मरणं मे रोचते न दारिद्र्यम् ।
अल्पक्षेत्रं मरणं दारिद्र्यमनन्तरं दुःखम् ॥ ६ ॥

टीपा

‘वर-न’ (वी गोष्ट) पुरकणी, (पण ती) नरी—जी गोष्ट पस्त अरुने त्या अर्थाच्या वाक्याद्वारे ‘वर-न’ हे अन्वय योजनात व जी गोष्ट नवी त्या अर्थाच्या वाक्याद्वारे ‘न-ननु’ ही अन्वये योजनात ‘वर व न’ वार्त्ता सध अतणारे दृष्ट दपरीत असावे नाहीत वाक्ये असावी, तुम्हात ह्ये यो नू नयेन

प्रश्न

१ प्रथमलोके प्रयुक्तामुपमा स्पष्टीकृता ।

२ निधेनार्ता कोपप्रसादा निरर्थकाः केन कारणेन भवन्ति ?

३ कानि कानि वस्तूनि नरस्य कष्टकारकाणि भवन्ति २

४ वनवासवृत्तिं कीदृशी भवति उद्गणयत ।

५ दारिद्र्यस्य दोषान्वचयत ।

६ केन कारणेन दारिद्र्यान्मरणं वारम् ।

पाठ कथं — नि स्वानु दुर्बोधो दानो दानो दुर्गतोऽपि स ।

पाठ २१

“उपायं चिन्तयन् प्राज्ञो ह्यपायमपि चिन्तयेत्” ।

कस्मिंश्चिद्देशे धर्मबुद्धिः पापबुद्धिश्च द्वे मित्रे प्रतिपक्षतः । अथ कदाचित्पापबुद्धिना चिन्तितं यदहं तापम्पूर्वो दरिद्रश्च । तदेनं धर्मबुद्धिमादाय देशान्तरं गत्वास्याश्रयेणार्थोपाजनां कृत्येनमपि यच्च-
वित्प्राप्तुं शक्नोमि भवामाप्ति । अधान्यस्मिन्नहनि पापबुद्धिर्धर्मबुद्धिमाह ।
भो मित्र शास्त्रेणैव धर्मितं यद् येन देशान्तरेषु बहुविधभाषायेत्यादि
न ज्ञातं तस्य जन्म धरणीपोंटे निरर्थकम् । अत आया देशान्तरं
गच्छायेति । अथ तद्दृश्यमानार्ण्यं प्रदृष्टमनास्तेनैव सह गुरुजनानु-
ज्ञातः शुभेऽहनि धर्मबुद्धिः प्रसिष्यतः । तत्र च धर्मबुद्धिप्रभाषेण
भ्रमता पापबुद्धिना प्रभूततरं वित्तमासादितम् । ततश्च तौ ठापपि
प्रभूतोपाजितयिषी प्रदृष्टौ स्वगृहं प्रत्यागतुष्येन प्रसिष्यती । अथ
स्वरूपानसर्मापवर्तिना पापबुद्धिना धर्मबुद्धिरभिहितः । मद्र न
सयमेतद्धनं गृहं प्रति मेतुं युज्यते यतः बुद्धिभ्रमो यान्प्रपाद्य
तत्प्रापयेत् । तदत्रैव धनगहने काले भूमां निक्षिप्य किञ्चिन्माय-
मादाय गृहं प्रविशायो भूयोऽपि प्रयोजने सज्जाते तन्मात्रमस्मात्
स्थानाश्रयेथ । उक्तं च—

न धित्तं दर्शयेत्प्राज्ञः कस्यचित्स्वल्पमप्यहो ।

मुनेरपि यतस्तस्य दर्शनाच्चलते मनः ॥

यथामिषं जले मत्स्यैर्मक्ष्यते श्वापदेर्मुचि ।

आकाशे पक्षिमिश्रेव तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥

तदाकर्ण्य धर्मबुद्धिराह । मद् एवं क्रियतामिति । तथानुष्ठिते
द्वापपि स्वगृहं गत्वा सुखेन स्थितो । किन्तु पापबुद्धिर्निर्गोप्ये
तत्रागत्य सर्वं वित्तमादाय गर्ता पूरयित्वा स्वमघनमयात् । अथा
न्येषुधर्मबुद्धिं समेत्याग्रवीत् । खले बहुहुट्टम्या वयं वित्ताभावात्
सीदामः । तद्वत्त्वा ततः स्थानात्पिश्चिद्वित्तमानयाय इति ।
सोऽग्रवीत् । मद् एवं क्रियतामिति । अथ द्वावपि गत्वा यावत्स्थानं
खनतस्तावद्रिक्तभाण्डं दृष्टवन्तौ । अत्रान्तरे पापबुद्धिः शिरस्ताड-
यन्नमापत् । भो धर्मबुद्धे स्वयां हतमेतद्धनं नाप्येव यतो भूयोऽपि
गर्तापूरणं कृतम् । तत्प्रयच्छ मे तस्यार्धमिति । स आह भो दुरात्मन्
मैव धद । धर्मबुद्धेः खल्वहम् । नैतच्चारकर्म करोमीति । एष तौ
विवदमानौ धर्माधिकारिण गत्वा तस्मै सञ्जलं द्यूतं न्यवेदयताम् ।
अथ धर्माधिकरणाधिष्ठितपुरपर्यावर्त्तौ दिव्यार्थं नियोजितौ तावत्
पापबुद्धिराह । अहो न सम्यग्दृष्टा न्यायः । उतं च—

विद्यादेऽन्विष्यते यत्र पत्राभावे तु साक्षिणः ।

साक्ष्यभावात्ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

अत्र विषये वृक्षदेवता मम साक्षिभूता सन्ति । तत्ता पत्राभावे
रेकतरं शौरं साधु वा सन्निश्चयं घोषयन्तीति । अथ तौ
सर्वैरभिहितम् । भो युक्तमुक्तं भवता । तदस्माकमप्यत्र विषये
कौतुहलमस्ति । तत्प्रत्यक्षसमये द्वाभ्यामस्माभिः सह वनोद्देशं
गन्तव्यमिति । अयं पापबुद्धिः स्वगृहं गत्वा स्वजनसमवदत् । तात
प्रभूतोऽयं भयार्थो धर्मबुद्धेश्चोरितः । अतो यदि भवास्तद्वक्षसोदर-
मधिष्ठाय वृक्षदेवतावदाचरेत्तर्ह्येतद्व्यं रक्षितं भवेत् । अन्यथा
तन्मम प्राणैः सह नाशं गच्छेदिति । तस्य घनलुब्धः पिता तथा

कर्तुमन्वमन्यत । अतो राजायेव वनं गत्वा स तस्य वृक्षस्य कोटरं
मध्यास्त । प्रत्युपै पापबुद्धिं स्नात्वा धर्मबुद्धिपुरं सरो राजपुरं
सह तं वृक्षमभ्येत्य तारस्थरेणाह—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च धाम्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमश्च सन्ध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ।

तत्कथयन् वनदेवता आचर्योयञ्चार इति । अथ पापबुद्धिपिता
शर्माकोटरस्थोऽभवत् । मां धर्मबुद्धिना हृतमेतद्धनमिति । तद्गुरुष्व
सद्यः राजपुरा विस्मयोत्पुल्लोचना यावद्धर्मबुद्धेर्विचरणोचितं
निग्रहं शास्त्रदृष्ट्यायलोभयन्ति तावद्धर्मबुद्धिना तत्कोटरं वह्निमोज्यं
द्रव्यं परिहार्यं वह्निना सन्दीपितम् । अथ वनलति तस्मिन् कोटरेऽ
धंदग्धशरीरं पापबुद्धिपिता करणं परिदेवयन् यहिनिष्क्रान्तः ।
ततस्तैः पृष्ठं सर्वं पापबुद्धिचेष्टितं न्यवेदयत् । अथ ते राजपुरा
पापबुद्धिं दृढं बद्ध्वा कारागृहे न्यभिषन् ।

टीपा

‘बहुवचनभाषावेका’ भाषा च वेदा च भाषावेका । बहुविधा भाषाभ्यां बहुविधं
भाषावेका । बहुवचनभाषायां अर्चयत्येवं बहुविधभाषावेका । बहुवचनं

‘चरते’ ई च यो १५ वीं भाषायां आक्रमेण । रूपं अपवादाय सह समवाये

‘अग्निः + स्था’—आम् स्थायां तपोयोगं व्रतानां स्थानाचकं शब्दात् दीर्घा योऽन्त्यतः

प्रश्न

- १ शला वशादा अभिघातं नभः पार्श्वं वर्तते तत्कथयन् ।
- २ धर्मबुद्धिना कथं चानुर्यं दर्शितं तत्स्थं वृत्तम् ।
- ३ विग्रहं कुरुन नावः सया—दधान्तस्म प्रभूतोपार्जितावतौ धर्मवि
करणधितपुरं यनदुःखं विस्मयोत्पुल्लोचना, यवद्वयगण ।
- ४ एते आख्या—नासादितम् दृष्टवन्तौ अविश्रामं अभ्येयं परिवाय
निष्क्रान्तः ।

५. वहिस्था पात्र ओष्ठी संधि सोढवून लिहा.

६ या पाठांतोळ अव्यये सागून त्यांच्या अर्थ सागा.

पाठ करा:—द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिश्वमृशयं धनं वसु ।

द्विरप्यं द्रविषं द्युश्वमर्थैर्विभवा अपि ॥

पाठ २२

रामस्य वनगमनम् ।

रामः—घत्स हृदमण रिमातापयति मध्यमा मातानेन कार्यलेखेन ।

लहमणः—आर्यं पाषयामि तमदम् ।

अस्त्वेकेन घरेण घत्स भरतो भोताधिराज्यस्य मे

यात्यन्येन विहाय कालहरणं रामो धनं दण्डकाम् ।

तस्यां धीरघराद्यनुदंशममास्तिष्ठत्यसौ तं पुनः ।

सीतालहमणमात्रकात् परिजनादन्यो न श्वानुग्रजेत् ॥

रामः—अहो प्रसादोत्कर्षः ।

तद्रूपं गमनादर्शा यत्र पर्युत्सुकं मनः ।

न श्रेष्ठिच्छां जातः न च वन्मोऽनुशोऽनुगः ॥

लहमणः—दिष्ट्यानुमोदिताऽहमार्येण । धिष्ठमार्यया र्नातयापि

गन्तव्यम् । अये सुधाजिदार्थमस्तमहधरन्तान्

मुपसर्पन्ति ।

(सुमतिरुतं प्रथमः)

सुधाजित्—राममद्र अयेक्षन्त्य पादपिचारकमण्ययानुगतं मन्तम् ।

रामः—नन्पस्यापि घनांशमग्ने गुरुनिषोगः ।

नरतः—लहमणस्य शत्रुमस्य चा तद्भवतु ।

रामः—किमत्र कस्यचित्स्यरुचिः ।

भरतः—एतावत्येव मे स्वरुचिः ।

रामः—शक्यं नाम मयि तिष्ठति त्वयान्येन या पितृनियुक्त-
मुल्लङ्घयितुम् ।

भरतः—हा कथं परित्यक्तोऽस्मि मन्दमाग्यः ।

युधाजित्—यत्स समाश्वसिहि, समाश्वसिहि ।

भरतः—मानुल उद्धर माम् ।

युधाजित्—यत्स एवं तावत् (इति भरतस्य वक्त्रे कथयित्वा) ।

राममद्र एवमयं विशापयति—यदेतद्भगवता शर-
भङ्गेन प्रेषितं तपनीयोपानयुगलं तदार्यः प्रसादी-
करोत्विति ।

रामः—(तडुमुच्य) गृहाणैतद्वत्स ।

भरतः—(शिरस्थारोप्य) हा आर्य ।

रामः—(परिवर्ज्य) यत्स मत्पादस्पृष्टिकया प्रतिनिवर्तस्य ।

भरतः—अयमहमिदानीम्

नन्दिग्रामे जट्टा विघ्नदमिषिच्यार्यपादुके ।

पालयिष्यामि धृषिर्था यावदार्यो निवर्तते ॥

(इति सीतारामौ प्रदक्षिणीकरोति)

युधाजित्—यत्स राममद्र अनुगच्छाम्यहं यः ।

रामः—मानुल मानुल प्रतिनिवर्तस्य । अयं य यौ हस्ते भरतः ।

युधाजित्—यत्स अनुगच्छस्व मामनुगच्छन्तम् ।

रामः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । शुरवो हि यूयमनुगन्तव्या
नानुगन्तारः । आत्मनातृतीयेन मया गन्तव्यमित्यभ्यादेशः ।

युधाजित्—किमहमेकोऽनुगच्छामि । अपि तु खलवृद्धाः
प्रवृत्तयः । किं न पश्यसि ।

रामः—मातुल मातुल गुरुभिरेव शिदावो धर्मलोपात्पालयितव्याः ।

तत्प्रसोद नः । प्रतिनिवर्त्यतामयं महाजनः । (इति प्रणमति)

युधाजित्—वत्स उत्तिष्ठोत्तिष्ठ । बोधयित्वा प्रजाः क्षापि
मन्दमाग्यो गच्छामि ।

स्यां लदमण महाबाहो स्यां च यैदेहमग्निनि ।

आमन्त्रये निधृस्तोऽस्मि पापः कल्याणमस्तु वाम् ॥

(इति सर्वे निष्क्रामन्ति)

टीपा

हा उक्ता भक्तीच्या महावीरचरित नाटकातील आहे. कैकेयीला दशरथ राजाने दोन वर पावपाचे होते, ते कर तिने आमून एका वराने रामाला वनवास द्यावा व दुसऱ्याने भरताला राज्याभिषेक द्यावा असे दशरथाकडून वचन वरवून घेतले. वनवासाच्या निषेधाच्या वेळचा हा वृत्तान्त आहे. 'अध्वमा माध' हे कैकेयीला उद्देशून म्हटलेले आहे. म्हणून दशरथ भरताला 'आयें मत्स' असे म्हणतो.

'ननु—परोक्ष' या अश्वयाचा वात्स्यार्हमी उपयोग केला म्हणजे वात्सयाच्या जोर येतो किंवा प्रसार्थक स्वरूप येते.

'आत्मनामृतीयः'—अनुक्त समाप्त. कारण प्रथम वराचा विमर्श प्रत्यक्ष कावय राहिला आहे.

'विभ्रू' हे भू (३ उ. प.) धातूचे कर्त. धा. विशेषण. (प. प.)

'पालयितव्याः'—(पा-प्रयोजन-पालयति) कर्मणि विध्यर्थी धा. विशेषण.

'तमाः'—ये. हा शब्द बहुवचनात चालतो. 'महतीः—प्रग' हा शब्द बहुवचनांत चालतो.

प्रश्न

१ एष मन्वादो बालैर्नायितव्यः ।

२ कैकेय्याः कार्यतेरेव दक्षिणतमासीत्तद्वर्णयत् । रामो भरतस्य मन आत्मानमनु
वनगमनप्रार्थनं निवर्तयति ?

३ 'यूयमनुगन्तव्या ननुगन्तारः' या वाक्याचा स्पष्टार्थ सावा व पुटाल
धातूनामून वरील प्रकाराची रूपे बनवाः—

अनु + मन्, अनि + ता, परि + त्यन्, अनु + प्रह्, अनु + स्था.

४ या उताप्यातील वर्तमानकालवाचक घातु विशेषणे दर्शवून त्याचा प्रत्येक ठिकाणी वसा उपयोग केला आहे हें स्पष्ट करा.

५ समान गोलवून नावें द्या—गुरुनियोग, पितृनिवृत्तम्, मन्दभाग्य, सारलक्ष्म, अम्बादेव ।

पाठ करा—समानादयसोदयसगर्भसहस्रा समा ।

सगोत्रवान्यवशातिवन्नुस्वस्वपना समा ॥

पाठ २३

त्रिशङ्कुक्या (प्रथमो भाग) ।

सत्यघादी जितेन्द्रिय इक्ष्वाकुकुलयर्धनस्त्रिशङ्कुरिति विख्यातो राजामन्यत देवताना परा गतिं स्वशरीरेण यायामिति । अतः स न्यवेदयत्स्वमनोरथं कुलगुरवे वसिष्ठाय । किन्तु वसिष्ठेन तदज्ञानं मित्युपादिष्टम् । अतः स वसिष्ठपुत्रान् गत्वा तानब्रवीत् ।

गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्तुल्य प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो यावे ब्राह्मणास्तपसि स्थितान् ॥

ते मां भवन्तः सिद्धयर्थं याजयन्तु समाहिताः ।

सदारोरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम् ॥

प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ।

गुरुपुत्रानृते सर्वाग्राहं पश्यामि कञ्चन ॥ इति ।

एतत्त्रिशङ्को. शोधसमन्वितं चचः श्रुत्वा ते वसिष्ठपुत्रा अनुधनु । यत्पुत्रोपसा वसिष्ठेनाज्ञानमिति कथितं तत्कथं वयं साधयितुं शक्नुयाम । अत इमं बालिशं विचारं विहाय स्वपुरं पुनर्गम्यतामिति । अनेन प्रतिबन्धनेन प्रभु-घस्त्रिशङ्कुरवदत् । अन्यां गतिं

गच्छामि स्वस्ति योऽस्तु तपोधना इति । पतद्वाक्यं श्रुत्वा सङ्कुद्धा
 ऋषिपुत्रास्तं चण्डालो मविष्यसीत्यशपन् । तेन शापेन चण्डालतां
 गतः स राजा । तस्य तादृशीमवस्थां दृष्ट्वा सर्वेऽनुयायिनस्तमज्जहुः ।
 अत एक एव स विश्वामित्रं तपोधनेमयात् । चण्डालरूपिणं तं
 दृष्ट्वा स मुनिस्तस्यादयत किमागमनकार्यं त इत्यन्वयुद्धक । तदा
 स त्रिशङ्कुरेद्यमब्रवीत् ।

प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ।

अनघाप्यैव तं कामं मया प्रातो विपर्ययः ।

सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन ।

मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥

धर्मे प्रयत्नमानस्य यत्नं चाहर्तुमिच्छतः ।

परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥

तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ।

कर्तुमर्हसि मद्रं ते देवोपहतकर्मणः ॥

नान्यां गतिं प्रपद्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे ।

दैवं पुरुषकारेण नियतंयितुमर्हसि ॥ इति ।

एतन्निशम्य पुत्रिकात्मजश्चण्डालतां गताय रामे स्वागतं व्याह-
 त्वाप्रवीत् । अहं तेऽभयं वदामि । अहं पुण्यकर्मणः सधर्मान्निर्नाहय
 त्वां याजयामि येन सशरीरस्त्वं स्वर्गं गच्छसीति ।

टीपा

‘अस्तु’—अममन् (भा ३ प ५) धातूरेष कृत् नृ पु बहुवका

‘दत्त्वा’ (१ आ ५)—दत्ता करणे २ वाचा उपयोग व्याख्याकृ दत्ता करावयापी रथावी
 पडी सोऽन वरण

‘गुरुपुत्राश्च’—‘कने-स्त्रिव’ वा अन्वयाचा उपयोग बहुता वष्ययना नामादोवर
 वरतान मयि द्विगीयाना नामाचाहि उपयोग वरण

‘स्वस्ति-क्याण अतो’—या अन्वयाचा उपयोग चतुर्थ्येन नामादोवर वरण

प्रश्न

- १ किमर्थमृषिपुत्रादिशङ्कुमराणम् ? विश्वामित्र किमर्थं तस्मै स्वागतं व्याहरत् ?
- २ अहं सर्वान् प्रमादये । भवन्तो मा वाचयन्तु । भवान् दैव पुरुरूपेण निवर्तयन् । या प्रमोदय वाक्यार्थी भूल वाच्ये साग्रा, वसे—‘सेनापति सैनिकान् स्थापयति’ यच्च ‘सैनिकस्तिष्ठन्ति’ ।
- ३ यायाम्, लषामुदाम्, अनुवन्, समनुयाम, अन्नुयुक् ॥ रूपे पूर्णपणे ओलखून त्वातील धातूंची प्र. भूतदात्री व आचार्या रूपे सागा.
- ४ अनुचर, अभोष्टन्, मुनि विना, स्वप्नवा, अगच्छन्, अदृष्टन्, यज्ञरात्रम् वा शब्दानां वरील पादातील सप्तार्थक शब्द सागा.
- ५ ममाज्या निग्रहं कर्त्तुं नाकं सागा —सत्यवादी, जितेन्द्रिय, दैवोपहृत-कर्म, पुण्यकर्माण, सशरीर ।
- पाठ करा —देवं दिष्ट भागधेय भाग्यं त्वीं निपतिर्विधिः ।

पाठ २४

त्रिशङ्कुयया (द्वितीयो भाग) ।

विश्वामित्रः स्वपुत्रानाहवात्रचीत् । ममाजया सवासिष्ठान् सर्वा-
नृपीनानयत् यज्ञार्थमिति । अतस्ते पुत्राः सर्वानृपीन्निमग्न्य म्यधर्तन्त ।
ते पितरमनुयन् समहोदयान्वासिष्ठान्निना सर्वे आप्यान्ति । समहो-
दयैर्वाग्निष्टेयम् ।

हवियो याज्ञको यस्य घ्राण्डालस्य विदोपतः ।

यद्यं सदसि भोवाये हविस्मस्य सुहृदयः ॥ इति ।

एतद्वचः श्रुत्वा विश्वामित्रः श्रमासन्नियतादारा विहृता भवन्तु
महोदयस्य निषादत्यं यान्वित्यशपदिश्वामित्रः । पश्चान्महातेजा

विश्वामित्रः सर्वेभ्य ऋषिभ्यस्त्रिशङ्कोरिच्छां न्यवेदयत् । भवद्भिर्मया
सह यज्ञः प्रवर्त्यतामित्याह । अयं भगवान्विश्वामित्रोऽग्निवक्त्रः
शपेदिति मयेन तेऽवदन् ।

क्रियतां च तथा यत्नः सशरीरो यथा दिवम् ।

गच्छेदिक्षाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ इति ।

एवं सर्वसम्भारसम्भृतो यज्ञः प्रवृत्तः । महातेजा विश्वामित्रो
याज्ञक आसीत् । सर्वं ऋत्विजो यथाकल्पं यथाविधि सर्वाणि
कर्माण्यकुर्यन् । किन्तु यदा देवता हविर्भागार्थमाहतास्तदा ता
नागच्छन् । अतः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रः स्रुवमुद्यम्य त्रिशङ्कु-
मत्रयीत्पश्य मे तपसो धीर्यै स्वाजितस्य नरोध्वर । स्वशरीरेण च
दुष्प्रापं स्वर्गं गच्छेति । एवमुक्तयति तस्मिन्पश्यतां मुनीनां त्रिशङ्कु-
दिवमारोहत् । तं स्वर्गं प्रविशन्तं दृष्ट्वा सर्वैः सुरगणैः सह
मधयोक्तवान् ।

त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नास्ति स्वर्गकृतालयः ।

गुरुशापहतो मूढ पत भूमिमवाकूशिपः ॥

अतः पुनस्त्रिशङ्कुरधः पतन्प्राहि मामिति विश्वामित्रं प्रार्थयत् ।
तच्छ्रुत्वा सङ्क्रुद्धो विश्वामित्रस्तं तिष्ठ तिष्ठेत्यप्रचीत् । स्वयं
चापयं खण्डि निर्मातुमुपाग्रमत । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्पिसङ्घाः
सुरासुराः सानुनयमवदन् गुरुशापपरिक्षतोऽयं सशरीरो दिवं यातुं
नार्हति । तदा विश्वामित्रोऽग्रयोदस्य त्रिशङ्कारोहणं मया प्रति-
ज्ञातम् । तदन्यथा भवितुं नार्हति ।

स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ।

नक्षत्राणि च सर्वाणि मामग्नानि ध्रुवाण्यथ ॥

यावह्योवा धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्येतानि सर्वेशः ।

मत्तृत्तानि मुराः सर्वे तदनुप्रातुमर्हथ ॥

पतच्छ्रुत्वा सर्वदेवेस्तथास्त्वित्युक्तम् । एवं विश्वानरस्य पथो
यद्विराकूशिपस्त्रिशङ्कुरमस्यभिषो दिवि स्थितः ।

टीपा

‘अग्रिमम्-अग्रिमप्राचा-’ ‘कम्’ ॥ शब्द ‘प्राचा’ या कर्त्तु नामाला शेषान्न व
ले शब्द विदोषण होणे.

‘अग्रि यन् प्रवर्धयन्’ (प्रयोजन कर्मणि प्रयोग) । भवन् वच प्रवर्धयन् (प्रधानक
वर्गणि प्रयोग) । वच प्रवर्धयन् (मूळ कर्त्री प्रयोग)

प्रश्न

- १ किमर्थं वामित्रा विधामित्रस्य यत्रार्थं नागता ? अन्य कथय केन कारणेन यत्र
कृतमुद्यता अभवन् ? इविप्रह्वाय देवा किमर्थं नागच्छन् ? अथ पतन्ता
निराहु दृष्ट्या विधामित्रेण किं कृतम् ? किमर्थं निराहुरन्ताराल एव स्थित ?
- २ समास सोडून नाथे सागा — समहोदया, यथास्त्वम्, स्वाह्वात्य,
अयानिराहा, सविस्तृता, अमरसन्निभ ।

- ३ दिवि, पथ, ह्युवम्, मयवा हां रूपे ओळखून हे शब्द पूर्णपणे चालव्
- ४ या पावत एवाय वाचवात ‘मते समन्ती’ व ‘सन् वटी’ या दोन्ही
रचना आल्या आहेत, ते वाक्य दाखून त्याचा उपयोग स्पष्ट करा,

पाठ करा — अथर्वब्राह्मणेतागे यत्तु सामर्थ्येद् श्रमन् ।

आग्नीप्राचा धनेर्वासां कृत्विनो यानह्यग ते ॥

पाठ २५

मन्दारिनीवर्णनम् ।

विग्रहृटादिनिष्कम्प मैथिली कोमलेश्वरः । (राम)

अदशयन्मुमञ्जला रम्या मन्दारिनी नदीम् ॥ १ ॥

जप्रयाण यत्परोक्ष चाम्बवन्निमाननाम् ।

विदेहपञ्चस्य सुता रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥

नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः ।

राजन्ती राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ३ ॥ (कुवेरस्य)

विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् ।

कमलैरुपसम्पन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ४ ॥

मृगयूधनिपीतानि कलुषाम्मांसि साम्प्रतम् ।

तीर्थानि रमणीयानि मैथिलि प्रतिमान्ति मे ॥ ५ ॥

जटाजिनधराः काले चल्लोत्तरदाससः ।

अपयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥

आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियतमूर्ध्वयाहवः ।

एते परे विशालाक्षि मुनयः शंसितप्रतरः ॥ ७ ॥

क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम् ।

क्वचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ८ ॥

सर्षापश्च विगाहस्य सीते मन्दाकिनीं नदीम् ।

कमलान्यधमज्जन्ती पुष्कराणि च भ्रामिनि ॥ ९ ॥

उपस्पृशंस्त्रिपथनं मधुमूलफलाशनः । (कानं कुर्वन्) (त्रिःसम्यग्)

नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह ॥ १० ॥

इयं हि रम्या मृगयूधशालिनी निपीततोया गजसिंहपानरैः ।

सुपुष्टितैः पुष्पधरैरलङ्कितानसोऽस्ति यः स्यान्न गतह्रमः सुखी ॥

द्वीपा

‘मणिनिर्गद्योद्य—मणिता निवद्यं उर्वरं वस्त्राः सा’ । ‘उद्यन्’ शब्दाच्च समासाच्च शेषात् ‘उद्यन्’ अस्ते रूपे होतः ।

‘चारुचन्द्रनिगानना—चारुः चन्द्रः तेन निभम् आननं वस्त्राः सा—सुन्दर चन्द्रप्रमाणे भित्तौ तौट् अत्रे अद्यात् ।

‘विदेहराजः—विदेहराजा राजा’—देशाच्च नाबे श्लोकांश्च नावापायज्ञ फेला मत्तयासि वचनान् योजयाम् । ‘राजन्’ शब्द तत्पुरुष सम्प्रदाय्या चेत्यर्थः ‘राज’ श्लोको ।

‘कवि-कवि’—दहीभटे-दुसरीभटे या कवी ‘कवि’ इत्यं पुनः पुनः दोबला जागे.

‘अवमज्जनी—छात्री पाथ्यां बुडवणारी-दावणारी.’ मूळ धातु ‘अव+मज्ज्.’ क्तं. पाठ. विशेषणाच्चा उपयोग श्रवोन्मेषाच्चा मर्थो केनेन आह.

‘विषयन्-व्रयाणं सबलानां समाहारः—वीन संश्रिताणां केवी.’ इति समास शब्दार्थो.

‘विद्यादात्री—विद्याने अग्निष्ठी यस्याः सा.’ ‘अग्नि’ शब्दादेर् यदुक्तीहि सजासाच्चा दोवती ‘अह्’ अतो ह्न वेतो व साठा ‘ई’ जोदून खीलिनी ह्य वेतो.

प्रश्न

१ मन्दाकिनीमुद्दिश्य प्रयुक्तानि विशेषणानि विशित्वा तेषामर्थं विचरीकुरुत ।

२ अपोलिगितानां विशेषणानामर्थं विषयं वृत्तः—

राजीवलोचनः । कर्णमहम् । सिद्धनगदीर्घा । कलशान्मूर्तिः । कोमलेश्वरः ।
पुलिनशाकिनी । संसितमताः ।

३ मन्दाकिनीवर्णनं वृत्त । मन्दाकिनीञ्जलस्य कः परिणामो भवति द्रष्टव्यमसि ?
अनेन वर्णनवाचनेन पाटितुमिच्छसिः कीदृशी भवति ?

पाठ कराः—मन्दाकिनी विद्यद्वा स्वर्णदी मुग्धदीर्घा ।

पाठ २६

मुन्दोपमुन्दौ ।

द्विरप्यक्षरौपोनिबुद्धौ नामामयद्वयान् बुद्धः । तस्य च पुर्यां दैत्येन्द्रौ मुन्दोपमुन्दनामानौ नित्यमवर्ततां सममुग्धदुर्गा । प्रौढोऽयं पित्रेऽनु निश्चित्य पिण्डपर्यन्तं गत्वा ततः साम्यामुग्रं तपः । तौ अत्रापलब्धधारिणा आत्मसांमानि जुहुतां दाम्पत्यं धृतवती स्त्रिया ।

तयोस्तपःप्रभावेण चिरं प्रतापिनो विन्ध्योऽमुञ्चद्धमम् । तयोस्तपो
दृष्ट्वा भयं गता देवास्तपोभङ्गाय विविधानुपायानकुर्वन् । किन्तु तौ
व्रतमङ्गं न कृतवन्तौ । एतद् दृष्ट्वा सर्वलोकहितः पितामहः
साक्षादसुरौ गत्वावदत् । वरं वृणथामिति । तदा ताभ्यामेव वरः
प्रार्थितः । त्रिलोक्यामन्योन्यं विना कस्मादपि धां भयं नास्तिवति ।
इमं वरं दत्त्वा पितामहस्तौ उपसो निवर्त्य ब्रह्मलोकं गतः ।

लम्घयरौ तौ यथेच्छं सुखमन्वमपताम् । तयोःपुरे भक्ष्यतां भुज्यतां
दीयतां रम्यतां गायतां पायतां चेति शब्द आसीद्गृहे गृहे । गच्छता
कालेन तौ सरुलां भर्ही जेतुमारब्धौ । द्विजानां यज्ञा उत्सादिताः ।
सर्वे प्राणिनोऽपि पांडितास्ताभ्याम् । अतः शून्यमेवासीजगत्तदा ।
सर्वे देवर्षयः पितामहस्य भयनं गताः शरणार्थम् । तैर्धर्मितं सुन्द्री-
पसुन्दयोः सर्वं कर्म धृत्या पितामहः कर्तव्यं निश्चित्य विश्वकर्माण-
भाह्नपदादिशब्दं सुज्यतां प्रार्थनार्थका प्रमदेति । स पितामहं
नमस्कृत्य पुनः पुनश्चिन्तयित्वा दिव्यां योषितं निरमिमीत । सा
रत्नाणां तिलं तिलं समानीय विनिर्मिता । अतः पितामहस्तस्या
नाम तिलोत्तमेत्यकरोत् । किं मया कार्यं हे भूतेशेति सा ब्रह्माण-
मन्धयुङ्क्त । सुन्दोपसुन्दौ दानधौ गत्वा तयोरन्योन्येन यथा धिरोधः
स्यात्तथा क्रियतामिति ब्रह्मणोपदिष्टम् । अतः सा तिलोत्तमा धने
पुष्पाणि धिन्वती यत्र तौ महासुरा आस्तां तत्र शनैर्गता । तां
दृष्ट्वा सुन्दस्तां दक्षिणेन पाणिनागृह्णादुपसुन्दस्तु धामेन पाणिना ।
सुरोपानमत्तो तौ मम भार्या भव मम भार्या भवेति सममेवाकथय-
ताम् । ताभ्यां विस्मृतोऽन्योन्यस्नेहः । कलहायमानौ तौ गदे गृहीत्वा
प्राहृतानन्योन्यम् । अन्ते गदामिहतौ तौ नमश्च्युता अर्का इव
धरणीतले मृतवत्पतितौ । एतद्दृष्ट्वा प्रीतः पितामहस्तिलोत्तमा-
मभ्यनन्दत् । आदित्यचरिताहो कान्धेचरेति तस्य वरं दत्त्वा पितामहो
ब्रह्मलोकं गतः ।

टीपा

* सुरोपसुन्दरनामानौ—सुन्दर उपसुन्द च सुन्दोपसुन्दौ (द्वन्द्व) । सुन्दोपसुन्दौ नामनी
यसोः तौ सुन्दोपसुन्दरनामानौ (बहुव्रीहि) ।

‘कम्मात् मय नात्तु’—मय, भीति, भी हे व याच अर्थचे शब्द शब्द योजनेना
अयोपादक वस्तूची निवा प्राण्याची पचणी योजकात

‘त्रिलोकी—ब्रह्माण्ड लोकांना समाहार (द्रिय)”—त्रिलोकी एव त्रैलोक्यम् । वर्तमान
समासाचे प्रधान पद सख्यावाचक शब्द असेल व सर्व समासाचा उपयोग समुदायवाचक
कथानें वाक्याचा असेल तर ‘द्रिय’ समास योजनेन बटुनेच द्रिय समासाचें रूप नपु.
अप्रमादनाम असेल अथवा दीप्ति ईश्वरान्त असेल

प्रश्न

१. मुनय स्वयमेवेमा कथा कथयन्तीति तर्कयेत्वा कथां लिखत ।
२. या पाठातील वर्तमानकालवाचक धातु विशेषणें लिहून ता कथा
तयार झाली हें मागा त्याचप्रमाण त्याचीं प्रथमा ते चतुर्थीया या विभक्तीचीं
सर्वे लिमांचीं रूपे या
३. समसुखदुःखं, भूतप्रीति, तपोभज, यथेष्टम्, देवर्षय, सुरापानमत्तौ या
समागाचा विग्रह करून नावे सागा
४. ताभ्यां विस्मृतोऽन्धोऽन्धमेह । विषयकर्म दिव्या योषित निगमितीति । त्वदा
गृह्यतां प्रार्थनीयैरा प्रमदा । ताभ्यामपि वर प्राप्तिव । या वाक्याचा
प्रयोग बदला
५. भक्षता, भुज्यता, दीयताम् इत्यादि कर्मणि रूपबद्दल कर्तारि द्वि पु.
एकवचनी रूपे योजा.
- पाठ करा — श्री योषिदय्य योया नारी संभन्तिनी यधू ।
प्रमदा मानिनी वान्ता रज्ज्वा वामलोचना ॥

पाठ २७

आम्रान्योक्तयः ।

यद्यपि दिशि दिशि तरवः परिमलरहुलाश्च पारिजाताद्याः ।
तदपि रसालोऽप्येकः कोमलहृदये सदा वसति ॥ १ ॥

कुन्दे फवरे कुमुदेऽरविन्दे यथाकथञ्चित्समयं नयन्ति ।
प्राप्ते वसन्ते पुनरुत्तरङ्गा रसाल जानीहि तथैव भृङ्गाः ॥ २ ॥

भूरिशोऽपि च वसन्ति कानने शालिनः फलविशेषशालिनः ।
कोकिलस्य तदपीह मानसं नो रसालमपवादय तुष्यति ॥ ३ ॥

आम्र यद्यपि गता दिवसास्ते पुष्पसौरभफलप्रचुरा ये ।
हन्त सम्प्रति तथापि जनान् छायेयैव वलयस्यतितापम् ॥ ४ ॥

द्विह्रण्डलं परिमलैः सुरभीर्योपि
सौन्दर्यमायहति लोचनलोभनीयम् ।
हं हो रसाल फलवर्यं तथापि दूये
यद्ग्रन्थिलं च कठिनं हृदयं विमर्षि ॥ ५ ॥

यदेकस्मिन्वर्षे न फलति रसालस्तररयं
पिकुः किं काकेष्टं फलितमपि विभ्रं प्रजति किम् ।
प्रजन् म्लानि म्लानि न वदति च कस्यापि पुरतः
स्मरन् धारं धारं पुनरपि रसालं मृगयते ॥ ६ ॥

टीपा

फलविशेषशालिन - फलानां विशेषा फलविशेषा । फलविशेषे शाल्येते (उपपद्यते)

प्रश्न

१ एता आम्रान्योक्तयः कीदृशाधरानुदित्य लिखिता ?

२ रसाल सर्वेषु तदेषु कथं श्रेष्ठतद्दर्शयन् ।

शरानस्यन्तं तं नेपादिमपदयन् । तमनभिज्ञाय ते को भवान् कस्य
चेत्यन्वयुञ्जत । तदा सोऽवदत् ।

निपादाधिपतेर्वांरा हिरण्यधनुषः सुतम् ।

द्रोणशिष्यं च मा वित्त धनुर्घेदकृतध्रमम् ॥

एतच्छ्रुत्वा ते पाण्डवा द्रोणाय सधर्मव्यन् । अर्जुनस्तु तमेव
लक्ष्यमनुस्मरन् रहसि द्रोणं प्रणयाद्ग्रथोत् । कथं भवद्भवनमनादृत्य
मद्विशिष्टोऽन्यो भवतः शिष्यो वर्तते इति । तदा मुहूर्तमिव चिन्त-
यित्वा द्रोणः सव्यसाचिनप्रादाय नैपादिं प्रति गतः । तत्र वैफल्यं
धनुष्पाणिमनिशं शरानस्यन्तं सोऽपदयत् । गुरं द्रष्टृकलव्यः
शिरसा प्रणम्य सादरं च पूजयित्वा प्राज्ञलिः स्थितः । ततो
द्रोणोऽग्रवीत् । यदि त्वं मे शिष्योऽसि तदिदं वेतनं दीयतामिति ।
एतच्छ्रुत्वा स हृष्टः किं प्रयच्छानि भगवान्मामात्रापयतिधत्यवदत् ।
तदा दक्षिणोऽङ्गुष्ठो दीयतामिति द्रोणोऽवदत् । इदं दारणं यवोऽपि
श्रुत्वाऽदीनमानसः स आत्मनोऽङ्गुष्ठं छिरया द्रोणायार्पयत् । अहो
शुचिनिष्ठेकलव्यस्य ।

टीपा

‘गृहा-भर गृह हा शब्द पुलिगामर्थे बहुवचनात् वी-भाल मान अर्थ एववचनी
कम् शक्यते

‘सुम्नय-मात्रिका वेलेण’ मय हा प्रत्यय वनदिनेल। किंवा भरलेला या अर्थी नामाना
जोडतात असे, सुवर्णमय-सो-याचा वेलेला, कलव्य-पाण्याने भरलेला खोलीगी रूप
‘मयी’ यरी इति

‘शान्जलि-प्रवदः अ-जलि वन स’ (वदु)

प्रश्न

१ पुढील वाक्ये पुरा करा —अनुनर्गशलेन प्रीतो द्रोणस्त तथाच्चापयन्
कथा ... .. । द्रोण एवलव्य शिष्यत्वेन न प्रत्यक्षत्वात् वत ... .. ।
एकलव्य दृष्ट्वा स्व भयपरोऽभवन् कथा ..... । द्रोण एवलव्य
दक्षिणमङ्गुष्ठमपयेत्याशायन् वत .. ।

धारानिपातेरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासुविलम्बमानाः ।
 क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं यदूचरणास्त्यजन्ति ॥ ६ ॥
 मुक्तासक्तशं सलिलं पतङ्गे सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् ।
 हृष्टा विघर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृप्तिताः पिवन्ति ॥ ७ ॥
 मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा चनेषु चित्रान्ततरा मृगेन्द्राः ।
 रम्या नगेन्द्रा मिथृता नरेन्द्राः प्रकीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥
 धर्पप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रयान्ति घाताः समुदीर्णघोषाः ।
 प्रनष्टकूलाः प्रयहन्ति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ९ ॥
 नरैर्नरेन्द्रा इव धर्षतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तं पवनोपनीतैः ।
 यनाम्बुकुस्मैर्धरणी विस्मृता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ १० ॥
 महान्ति कूटानि महीधराणां धारामिथौतान्यधिकं विमान्ति ।
 महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताफलापेरिव लम्बमानैः ॥ ११ ॥
 वहन्ति धर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति मृत्यन्ति समाभ्यसन्ति ।
 नद्यो यनामत्तगजा यनान्ताः प्रियाधिर्हनाः शिखिनः लवङ्गाः ॥ १२ ॥

टोपा

‘जडागम (बाल) — जलस्य आगम यस्मिन् ॥ (५)’

१२ व्या श्लोकात् प्रथमार्थेन व्या क्रमाने त्रियाचदे बोजलेली आहेत त्याच क्रमाने उत्तरार्थात
 कर्तृपदे दोशलेली आहेत या अलनाराका ‘यथासङ्ख्येन’ असे म्हणतात

प्रश्न

- १ कर्पाकालातील आकाशाला उद्देशून जी जी विशेषणें बोजलेली आहेत त्याचा अर्थ स्पष्ट करा
- २ बरील श्लोकातील उपमानें स्पष्टीकरण करा.
- ३ शब्दसादस्यामुळे कोणता श्लोक गुमदारा आवडतो तें उकारण सांगा.
- ४ चौथ्या श्लोकामध्ये स्पष्ट रीतीने उपमा बोजलेली नाही ती प्रच्छन्न आहे ती स्पष्ट करा.

नाहं मन्य उपपन्नं कालमिमं तैः सह विप्रहार्यम् । अनेन प्रतिवचने
नामर्पणोऽपि भीमसेनः शान्तियुक्तोऽभवत् ।

तदेवामतो व्यासो युधिष्ठिरमेवमुपादिशत् । यच्चर्तुनो महेन्द्रं रत्नं
घट्टणं कुक्षे यमं चास्त्रहेतोर्गत्वा तान्याप्नुयात्तर्हि सोऽजेयो भवेदिति ।
एवमुक्त्वा व्यासोऽन्तरदधात् । पश्चाद्व्यासवचनं स्मृत्या धर्मोऽ-
र्जुनाय रहसि तदकथयत् । अस्त्रप्राप्त्यर्थं द्वेषानां प्रसारं त्वं यथाकालं
प्रतिपालयौघेण च तपसाऽऽत्मानं योजय । अतो धनुष्मान् खड्गी-
कवचा मणिग्रते स्थितस्त्यमुत्तरां दिशं गच्छ । पश्चाच्छक्रमेव प्रपद्यस्व
स तेऽस्त्राणि यच्छतोति । एवं धर्मराजस्य निदेशात् पुरन्वरं ब्रह्मनाभो
भविरं धनुर्गृहीत्वोदीचीं दिशं प्रतिष्ठत् । हिमवन्तं तथाच गन्ध-
मादनमतिप्रम्य धनञ्जय इन्द्रकीले पडहोरात्रानतिष्ठत् । तत्र चोप्रे तप-
आचरत् । तस्य तपसा तुष्टं शक्रो द्विजरूपेण तत्र प्राप्य 'घर-
वृणीष्व भद्रं ते शक्रोऽहमरिसूदन' इत्यवदत् । एवमुक्तो धनञ्जय
प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वावदद्भवतोऽस्त्राणि प्रार्थय इति । इन्द्रोऽघदघदा-
स्य भूतेशं त्रयक्षं शूलधरं शिष्यं पश्येस्तदाह तुभ्यं दिव्यास्त्राणि वधा-
मिति । अतोऽर्जुनो हिमयत् । पृष्ठेऽयुग्रं घोरं तपस्तनुमारमत ।

टीका

‘अन्तर्दि’—गिरेः अन्तः पर्वतः—अन्तःपर्वतः समारं

‘हस्मानभिज्ञे’—अग्नि+ज्ञा या विवापराचा उपयोग एवमाचर शस्त्राणां विनीया
वीजुन करितात

‘उदीची दि’—उत्तर दिशा, ‘अवाची दि’—दक्षिण दिशा, ‘प्राची दि’—पूर्व
दिशा, ‘पश्ची दि’—पश्चिम दिशा

‘अहोरात्र’—अह च रात्रि च अहोरात्र (२४)

‘इयम्’—नामि अत्राग्रे वरस ह (बहु) ‘अग्नि’—अग्निं वदुम १६ समाप्तये
देवता ‘अप’—अपे रूपे होत

प्रश्न

- १ वनवासिना पाण्डवानामवस्था वणयत् । व्यासनं युधिष्ठिराय किं कथितम् ?
२ अतोऽर्जुनं किं वतुमुपादिशत् ?

विजीवितः कृतो यमसदनं च नीतः । अतो न त्वं मां दोषपक्षे
स्थापयितुमर्हसि । भव त्वं सिद्धो मम नाराचावपातं सोढुमिति ।
अतः प्रवृत्तं महाघोरं युद्धं तयोः । तौ परस्परमविध्यतां वाणेः ।
अन्ते किरातवाणेः पीडितोऽर्जुनो मोहमापन्नो भूमौ न्यपतत् ।
मुहूर्तादनन्तरं लब्धचेतनोऽर्जुनो भृशं दुःखितो रुधिरक्षिप्त उत्थाय
क्षरणं पिनाकिनं क्षरणं गत्वा मृन्मयं स्थाण्डिलं कृत्वा माल्येन
भयमपूजयत् । तन्माल्य क्षणेनैव किरातशिरसि स्थितं दृष्ट्वा भृशं
प्रमुदितो भूत्वा किरातपादयोरपतत् । भवश्च प्रीतो भूत्वाब्रवीत् ।

भो भोः फाल्गुन तुष्टोऽस्मि कर्मणाऽप्रतिमेन ते ।

शौर्येणानेन घृत्वा च क्षत्रियो नास्ति ते समः ॥ इति ।

पश्चादर्जुनोऽर्थाभिः स्तुतिभिः शियमस्तीत् । तदा हृष्टो हरो
गृहाण वरमस्मत्तः काङ्क्षितमित्यवदत् । सदाजुर्नोऽवदत् ।

वरं ददासि चेन्महा कामं प्रीत्या घृपभ्यज ।

कामये दिव्यमस्त्रं तद् घोरं पाशुपतं प्रभो ॥

अतो भयस्तदस्त्रं पार्यादाददात्समन्त्रकम् । एवं समाप्तं किराता-
र्जुनयोर्युद्धम् ।

टीपा

महाभारतातील या कथेला अनुगृह्यून भारवि कवीनं 'विराजुर्नोऽवदत्' या नावाचें
वाक्य लिहिलें आहे

‘दोषपक्ष स्थापय कर्मणि—दोष कर्मिणापि निक्षिप्’ वीणावर तरी दोष टाकणें.

‘विनीविन—विगत वीक्षित बस्य ॥ (बहु)’ उपसर्गोपहित धातूचें कर्मणि भू. धा.
दिदेशेण एव बहु समासार्थे प्रथम पद असेल तर समासाला उपसर्ग रेवद्धाच प्रथम पद म्हणजे
देकिण, बाला ‘आदि बहुमादि’ अर्थ म्हणतात

ग्रन्थ

१ सर्वे महर्षयः दिव्य क्षरणाथं गता यतः ————— । नृशतवेप-
मास्याय विप्रोऽर्जुनस्य रमाप प्राप्त यत ————— । अर्जुनः

किरातवाणप्रहारमधर्ममन्यत यन् ————— । अर्जुन शिव-
मपूजयत् यत्. ————— । ही वाम्ये पुरी कर.

२. सबस्तदर्थं पार्यादाददात्समन्त्रम् । अर्जुन शिवमर्घ्याभिः स्तुतिभिरर्त्तात् ।
गोहृगापघोऽर्जुनो भूमौ न्यपतत् । अर्त्ता भवता निवार्यताम् । अर्जुनेन
शरी निक्षिप्ता । या वाक्याचा प्रयोग धदत्ता.

३. स्त्रीगणपरिवृतः । नाराचावपातः । समानवेपाः । सम्यचेतनः । अधिरक्षिप्रः ।
या समासाचा विग्रह क्वन् नावे सागा.

पाठ करः—उमा वात्स्यायनी शौरो काली ईशवतीश्वरा ।

शिवा भवानी रक्षाणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाश्रिता ॥

पाठ ३२

शरदर्शनम् ।

शाखासु सतच्छदपादपानां प्रभासु तारार्कनिशाकराणाम् ।
लीलासु चैवोत्तमचारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत् प्रयुक्ता ॥ १ ॥

मत्तप्रगल्भेषु च घारणेषु गवां समूहेषु च दर्वितेषु ।
प्रसन्ननोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मोर्वहुषा विभक्ता ॥ २ ॥

व्यग्रं नमः शम्भुविर्धातयर्षे कृशप्रवाहाणि नदीजलानि ।
पहारशीताः पयनाः प्रयान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रशस्ताः ॥ ३ ॥

त्यक्त्वा यराण्यात्मविमूषणानि यद्वाणि तीरोपगता नदीनाम् ।
निर्मन्त्र्यमाना इव सारसौर्धः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४ ॥

अनेकपर्णाः सुविनिष्क्रया नयोदितेष्वम्बुधरेषु नद्यः ।
क्षुषार्दिता घोरविषा विलेभ्यश्चिरोपिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ५ ॥

रात्रि शशाङ्कोदितसोम्यध्वत्रा तारागणोन्मीलितचारनेत्रा ।
 ज्योत्स्नाशुक्रपावरणा विभाति नारीव शुक्लाशुकसवृताङ्गी ॥ ६ ॥
 सुधेनहस वुसुमैरपेत महाहृदस्थ सलिल विभाति ।
 धनधिमुक्त निशि पूर्णचन्द्र तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ७ ॥
 जल प्रसन्न कुसुमप्रहास क्रौञ्चस्वन शालिवन सुपक्वम् ।
 मृदुश्च धान्युर्धिमलश्च चन्द्र शसन्ति चर्वण्यपर्णीतकालम् ॥ ८ ॥
 छोरु सुधृष्ट्या परितोषयित्वा नदीतटाग्रानि च पूरयित्वा ।
 निष्पन्नसस्या वसुधा च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधरा प्रनष्टा ॥ ९ ॥

टीपा

परिगणयन्वा — परिगण्य असे पाहने हे रूप अथवाद म्हणून समजावे

प्रश्न

- १ कानि कानि लम्बानि वर्षाकालस्य निमग्न सुसंयति ?
  - २ शरद् नारम्भ के के प्रसरै प्रक्षयने ?
  - ३ 'रात्रि व महाहृदस्थ सलिलम् याना दिल्ल्या उपमाचें स्पष्टीकरण करा
  - ४ नभ नदीपगानि पवना व दित याचें स्वरूप शरद् ऋतूत वसें असतें ?
  - ५ शरद्वर्णनार्ताल आकारपरी तुम्हाम कोणता ओळी आवृत्तो ते स्फारण मगा
  - ६ मत्तप्रमत्ता निम्नगा तारागणशाकरी, चिरादिता, शुभादिता,
 निष्पन्नसस्या तमोविमुक्ता या मयाम्चा निग्रह करून नाव मागा
- पाठ करा — हिमागुधद्रमाध्वद्र हृदु वसुदवाधन ।
 विधु सुधागु गुत्रागुसोयधीनो निगापति ॥
 बल्लो नैवानृष सामो म्नीमृगाद् कलानिधि ।
 दिनशन दगापयो नगात्रेण क्षपातर ।

पाठ ३३

बृद्धब्राह्मणघटोत्कचसंवादः ।

(पत्नीमुत्तम्यपरिवृतो ब्राह्मण प्रविशति पृष्ठतश्च घटोत्कच)

घः—मो ब्राह्मण तिष्ठ तिष्ठ । न मन्तव्यं पदात्पदमपि ।

ब्राः—ब्राह्मणि न भेतव्यम् । न भेतव्यं मम पुत्रकाः । शङ्के
नात्रातिदूरेण पाण्डवाश्रमेण भवितव्यम् ।

घ. पुत्रः—मोस्तात न तत्र पाण्डवा इति मन्ये ।

बृद्धः—पुत्र कथं त्वं जानीषे ।

प्रथमः—श्रुतं मया तस्मादाश्रमादागत्य केनचिद्ब्राह्मणेन शत-
कुम्भं नाम यक्षमनुभवितुं महर्षेधर्म्यस्याश्रमं गता इति ।

बृद्धः—हन्त हताः स्मः ।

प्रथमः—तात न तु सर्वं एव । आश्रमपरिपालनार्थमिह स्थापितः
किल मध्यमः । भवतु मार्षयिष्ये तावदेतम् । मोः पुरय अस्त्यस्माकं
मोक्षः ।

घः—मोक्षोऽस्ति समयतः ।

बृद्धः—कः समयः ।

घः—अस्ति मे तत्रभयती जननी । तयाहमागतः—पुत्र मनोपयास-
निसर्गार्थमस्मिन्वनप्रदेशे कश्चिन्मानुषः परिमृग्यानेतव्य इति । ततो
मयासादितो भवान् ।

पत्न्या चारिष्यशालिन्या द्विपुत्रो मोक्षमिच्छसि ।

वल्लभं परिप्राश्य पुत्रमेकं विसर्जय ।

बृद्धः—ब्राह्मणि एष एव मे निश्चयः ।

वृत्तवृत्त्यं शरीरं मे परिणामेन जर्जरम् ।

राक्षसाद्रीं सुतापेक्षी होष्यामि विधिसंस्कृतम् ॥

ब्राह्मणी—आर्य मा भवेत् । पतिमात्रघर्मिणी पतिव्रतेति नाम ।
गृहीतफलेनैतेन शरीरेणार्यं कुलं च रक्षितुमिच्छामि ।

घ—न खलु स्त्रीजनोऽभिमतस्तत्रमथत्या । निवर्तयितव्यं
युष्माभि ।

वृद्ध —अहमनुगमिष्यामि भवन्तम् ।

घ—ह वृद्धस्त्यमपसर ।

प्रथम —भोस्तात प्रवीमि खलु तावत्किञ्चित् ।

वृद्ध —पुन कथय ।

प्रथम —

मम प्राणेशुरुप्राणानिच्छामि परिरक्षितुम् ।

रक्षणार्थं कुलस्यास्य मोक्षमर्हति मा भयान् ॥

तृतीय —आर्य मा मैघम् ।

ज्येष्ठो भ्राता पितृसम कथितो ब्रह्मयादिभि ।

ततोऽह कर्तुमस्म्यहो गुरुणा प्राणरक्षणम् ॥

वृद्ध —ज्येष्ठमिष्टतम न शक्तामि परित्यजम् ।

ब्राह्मणी—यथार्यो ज्येष्ठमिच्छति तथाहमपि कनिष्ठमिच्छामि ।

द्वितीय —पित्रोरनिष्ट कस्येदानीं प्रिय ।

घ—अह प्रीतोऽस्मि शीघ्रमागच्छ ।

द्वितीय —

धनोऽस्मि यद् गुरुप्राणा स्त्री प्राणं परिरक्षिता ।

यन्पुत्रेहादि महत कालक्षोभस्तु दुर्लभ ।

घ—अहो सज्जनवासत्यमस्य वदो ।

द्वितीय —भोस्तात अभिरादये । भो अम्भ अभिरादये ।

उभौ—जात चिर जीव ।

द्वितीय —अनुगृहीतोऽस्मि । भो पुरय प्रवीमि किञ्चित् ।

घ—ब्रूहि ब्रूहि शीघ्रम् ।

द्वितीय —एतस्मिन्प्रातरे जलाशय इव दृश्यते । तत्र मे
प्रकरितपरलाकस्य पिपासाप्रतिमार कारिष्यामि ।

य — दृढव्ययसायिन् गम्यताम् । अतिश्रामति मातुराहारकालः ।
नीब्रमागच्छ ।

द्वितीय — मोस्तात एष गच्छामि । (निष्क्रान्तः)

(एव सर्वे तत्रैव प्रत्यगगमन प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्ति ।)

टीका

हा उक्तो सुप्रसिद्धो माय कवीत्या 'मध्यम-वासो' नामाख्या भागवतस्य केन्द्रेण
अत्रै पाण्डव वनवासाय अगता हिहिवावनायक आश्रमात् राहात हेतु मीमाणा
वासनायै एषण करण्यस्त सातु ते सर्वे योग्य करिष्या अग्न्यादय मेने हते अद्या वेदी
दानादूत एव वृद्ध बाहुग आरणी पत्नी व हल सुगो वासह निरावहे नन होत 'मध्यम-
हिहिमेने' अग्रा वेदी ह्याप्रभाये उपसायै पर्ये येण्यावृत्ति किं पुत्र एनेवच एका
बाह्याख्या शोषण होता, 'याने' दाना पाहिणै व त्याच्यारीही एकाची मरणी वेदी
त्या वेदी हातेण सवाह करी उताच्या आतेण अत्रे

'होष्यामि—अग्रीहा अर्यग वरिन' इ (३ व ५) भातूयै हि मरिष्यकावार्थो अ पुत्नी
एतववनी रूप

'पादधामि'—वा (३ व ५) भातूयै हि मरिष्य अ पुत्नी एतववनी रूप तस्य
'वरिष्यामि'—हे 'हु' ये

तववनी—'मरु' हे सर्वनाम अत्र व तत्र यावा काटायी अत्र दर्शित्यावणि
जोन्नाम 'अत्र' अन्वयाव्यासार्थी 'अत्र' या अन्वयाव्यास जोहून लिखित व दूर प्रमेण
अथवा इतर मंडेक वासार्थी 'तत्र' या अन्वयाव्यास जोहून लिखित

प्रश्न

- १ पणोक्तच विमर्श मातुरा-वेषणपर आसतू ? वात्सा वा पुत्र गता ? क
मनय शरी पण इत्यस्य ? मध्यम पुत्र कस कारणेन ममता पणोक्तवस्य ?
- २ वा पाठार्थ 'तव'—प्रत्ययान्त कर्मणि कियधी धातु विभक्तये मगून
त्यास वाक्यार्थ उपरोक्त करा
- ३ प्रथमिपवनाह, आहारकाल, स्वजनकालच्यम्, रासतामि, दृष्टीत
पच्यम् वा समागत्या विषय कर्मन नवै मंगा
- ४ मी, हा (आ ५), हु का, एत, अतु + प्रह, मू हा भातूयै वगमान-
काटी, प्रथमभाकटी व आश्या मी मरा

पाठ ३४

सामान्यश्लोकाः ।

राष्ट्रस्य चित्तं कृपणस्य धित्तं मनोरथं दुर्जनमानुषाणाम् ।
 स्त्रियाश्चरित्रं पुरुषस्य साग्यं देवो न जानाति धृतो भुव्यः ॥ १ ॥
 न कस्यचित्कश्चिदिह स्वभावाद्भवत्युदारोऽभिमतः खलो वा ।
 लोके गुरुत्वं विपरीतता वा स्वचेष्टितान्येव नरं नयन्ति ॥ २ ॥
 त्यजेद्भुधार्तो महिलां सपुत्रां स्वाक्षेभुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।
 क्षीणा नरा निष्करणा भवन्ति बुभुक्षितः किञ्च करोति पापम् ॥ ३ ॥
 एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं गच्छाम्यहं पारमिवार्णवस्य ।
 तावद्वितीयं समुपस्थितं मे छिद्रेष्वनर्था बहूलीभवन्ति ॥ ४ ॥
 श्रुतिर्विभिन्ना स्मृतयश्च भिन्ना नैरो मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥ ५ ॥
 किमिष्टमन्नं खरसूरुपाणां किं रत्नहारो मृगपक्षिणां च ।
 जन्धस्य दीपो यभिरस्य गीतं मूर्खस्य किं शास्त्ररुधाग्रसङ्गः ॥ ६ ॥
 जनन्तपारं किल शब्दशालं स्वल्पं तथायुर्वह्वश्च धिमाः ।
 सारं ततो ब्राह्मणस्यास्य फल्गु हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ ७ ॥
 यथा विहङ्गास्तरमाश्रयन्ति नद्यो यथा सागरमाश्रयन्ति ।
 यथा तरुण्यः पतिमाश्रयन्ति सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ८ ॥
 जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्ररूपो विनयाद्वाप्यते ।
 गुणाधिके पुंषि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रमथा हि सम्पदः ॥ ९ ॥
 पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि फाल्यं नवमित्यवयवम् ।
 सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्गजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः ॥ १० ॥

टीपा

‘बहुलीमवन्ति—पुष्पक पादपान्ना’ अथवा बहुला सम्पन्नो तथा भवन्ति (विरुप)

अक्ष

- १ ५ व ७ या श्लोकात जो उपदेश केरेल्ल आहे तो मयूरुपानें सत्कृतमध्ये लिहू.
- २ तिमच्या श्लोकात कवाला काय सामावयाचें आहे?
- ३ जगात महत्त्व कसलें प्राप्त होतें?
- ४ रचनेच्या दृष्टीनें तुम्हास कोणता श्लोक आवडतो तें उक्तरण करा.
- ५ पुढील समावाचा विग्रह करून नावें सांग — परप्रत्ययनेयशुद्धि, गुणाधिक, खरसूकरा, अनन्तपारम्, जनानुरागप्रमथा ।

पाठ ३५

रत्नावली—कथा ।

(प्रथमो विभाग)

अस्तीह भारते धर्पे वीशाम्ब्य नाम नगरी । तत्रोदयनो नाम
 घत्सवेशस्य राजाऽऽसीत् । तस्य च सचिवो योगन्धपयणो
 नामातीथ धनुर । तस्मिन् रात्रि महीं शासति केनचित्सिद्धे-
 नादिष्टम् । यथा सिंहलेभ्यरस्य दुहितरं रत्नावलीं च परिणयेत्स
 सापेर्मांमो मंगदिति । ततस्तत्प्रत्ययात्तेन मन्त्रिणा घत्सेभ्यरस्यायें
 यदुत्तरा. सिंहलेभ्यर. प्रार्थित. । सिंहलेभ्यरस्तु घत्सेभ्यरस्य महिष्या
 पासयदत्तायाः सम्यन्धितयेन रत्नावलीं घत्सराजाय प्रदानुं नैच्छत् ।
 तत्रा सहस्रोत्पन्नेन यद्विना पासयदत्ता दग्धेति प्रसिद्धिमुत्पाप

यौगन्धरायणः सिंहलेश्वरान्तिकं वायव्यं कञ्चुकिनं रत्नावलीं पुनः
 प्रार्थयितुं प्राहिणोत् । एव पुनः प्रार्थितेन सिंहलेश्वरेण चिन्तितम्
 'वत्सेश्वरेण सहास्माकं सम्पन्धलोपो मा भवतु' इति । ततश्चेन
 वत्सा रत्नावली वत्सेश्वराय प्रतिपादयितुं सिंहलेश्वरमात्येन
 वसुभूतिना वायव्येण चार्नीयमाना समुद्रं यानमङ्गाग्निमङ्गा ।
 निमग्नया तथा निमपि फल्गुमासादितम् । सिंहलेश्वरः प्रत्यागच्छता
 केनचित्कोशार्म्यायेन वणिजा तद्वयस्या सा दृष्टा । रत्नमालाचिह्नाया
 स्तस्याः प्रत्यभिज्ञानात्कोशार्म्या च प्रापिता । तदा यौगन्धरायण
 इयं दारिका सागरतो लब्धेति मत्वा सागरिकेति तस्याः नाम वृत्त्या
 ता सगौरवं देयोहस्ते न्यक्षिपत् । एकदा वसन्तोत्सवे प्रवृत्ते
 वासवदत्तया राजा मकरन्दोद्याने मदनपूजां निर्वर्तयितुमाहूतः ।
 यदा स तत्रागनस्तदा स परिजनमध्यगतया सागरिकया दृष्टः ।
 घर्षं दृष्ट्वा तस्मिन्वद्वमनोभावा साभवत् । नृपाऽपि ता दृष्ट्वा
 तदादृष्टदृष्टयोऽभवत् । सागरिकापि त वत्सराममेव चिन्तयन्ती
 स्वसण्या सुसङ्गतया सह कथमपि कालमनयत् ।

(द्वितीयो निभागः)

गच्छति काले राजानमस्यस्थ दृष्ट्वा तस्य वयस्यो वयन्तरं
 सुसङ्गतामेवान्ते प्राह । सुसङ्गते न हि सागरिकां वर्णयित्वा
 प्रियवयस्यदृष्टान्तरि मयस्यस्थतायाः कारणम् । तदत्र प्रतीकार-
 धिन्यतामिति । ततः सुसङ्गतया प्रतिप्रातम् । आर्यं विरचित-
 भट्टिनीचेपां सागरिकां शृङ्गित्वा देव्याञ्छेत्वा वाञ्छनमालाया
 चेष्टधारिण्या मया प्रदोषे माधवमालनामण्डपं मनुर्मनोरथाः सागरिका
 समागमेनावश्यं पूरयितव्या इति । इममुदन्तमुपलभ्य देवी
 वासवदत्ता स्वयमेव वाञ्छनमालया सह हृतावगुण्टनोपादीयत ।
 तत्र सागरिका प्रतिपालयन्ती स्थिता राजा वसन्तश्च । तयोरागमनं
 दृष्ट्वा वाञ्छनमालासहिता सागरिकेभ्यामेति मन्यमाना राजोपगृत्य
 सागरिकाधिया ता प्रणयमधुरैर्ध्वामिरनुनेतुं प्रसादयितुं च

प्रायतत । तानि वचांसि श्रुत्वा वासवदत्ता सरोधमवगुण्ठन-
मपर्णायात्मानं दर्शयामास । तां दृष्ट्वा चिलक्षो राजा तत्प्रसादनपरोऽ-
भवत् । सा त्वहर्त्थं प्रसादं गता । गतायां तस्यां वासवदत्ता-
पेयधारिणी सागरिका तमेवोद्देशं प्राप्ता । सा सागरिकेति निश्चित्य
राजा तस्याः समीपं गत्याचदत् । मम परा प्रीतिस्तय्येवेति ।
पायत्स एवं चदति तायदेवानुशययती वासवदत्ता भर्तारमनुनेतुं
पुनः प्राप्ता । ता पुनरागता दृष्ट्वा तस्याः प्रसादनमशक्यमिति
मत्वा देवि वेपसादृश्येन चञ्चिता ययम् । तत्क्षम्यतामित्युक्त्वा
तस्याः पादयोरपतत् । ततः सागरिकाप्रग्रतः कृत्वा वासवदत्ता
गता । सागरिका तथा कुत्र नांतेति न ज्ञातं केनापि । अतः स नृप
उत्कण्ठितचेता आसीत् ।

(तृतीया भिभाग)

एतस्मिन्नेवान्तरे सम्प्रसिद्धिर्नाम कश्चिदेन्द्रजालिको योगन्ध-
रपणप्रयुक्तः आगत्य देव मम खेलनं द्रष्टव्यमिति प्रार्थयत् ।
राजानुज्ञातः स पिच्छिका भ्रमयन् प्रक्षालनमिन्द्रं विष्णुं च क्षणेना-
दर्शयत् । तद् दृष्ट्वा राजा ययस्यां ययन्तमेऽप्रवीत् । अरे ययमुना
परितुष्टेन वार्य तां दर्शय सागरिकामिति । अत्रान्तरे सिंहलेभ्यरेण
प्रदितो ययुभूतिर्वत्सस्य कञ्चुकिना वान्नय्येण सह द्रष्टमागतः ।
ततो विश्रम्यतामिदानीमिति निर्दिष्ट येन्द्रजालिकः पिच्छिकां
भ्रमयित्वा दर्शनीयं मे खेलनमेकप्रचदमिति सम्प्रार्थ्य निरगच्छत् ।
ययुभूतिना रक्षाण्टी यानमद्रात्समुद्रे निमग्नंति वधितम् ।
सङ्क्राध्यापृतेषु सर्वेष्वन्तःपुरेऽग्निरुत्थित इति महान्कोलाहल
उदभवत् । तदा वासवदत्ता निर्घृणया मया निगडमयमिता सागरिका
पिषघते तत्परित्राप्तमार्थपुत्र इत्युच्यमानात् । श्रुत्वा तद् पत्संभारः
पतङ्गपृत्तिर्भूत्वाग्निं प्रापिच्छत् । तमन्वगच्छामयदत्ता । ततः
सर्वेऽपि जना अग्निप्रवेशमकुर्वन् । यदा राजा सागरिका यद्विशन्तीता
तदा घटिः प्राशाम्यत् । ततः विष्णु राल्पिदमिन्द्रजालमिति सर्वेऽ

शङ्कन्त । यदा सागरिका वह्निगनीता तदा सा प्रत्यभिज्ञाता
घसुमतिवाध्व्याभ्याम् । या सागरिका सेव रत्नावली स्वभगिनीति
ज्ञात्वा घासवदत्ता तस्या यन्धनान्यपानाययत् । यदा सर्वे सुखमुप
विष्टास्तदा योगन्धरायणस्तत्र प्रातः । स्वामिनोऽभ्युद्यार्थं यत्सर्वं
तेन परोक्षं कृतं तत्सर्वं सोऽकथयत् । ततो घासवदत्ता स्वकीयै
रामरणेरल्लङ्घृत्य सागरिका हस्ते गृहीत्वा देवीशब्दभाजं तां कृत्वा
स्वीकरोत्यार्यपुत्र इमां रत्नावलीमित्युक्त्वा तां तस्मै समर्पितयती ।

टीका

‘रत्नावली नाटिका श्रीहर्षेण’ लिखिते त्वा नाटिकेचे आधारेने इतोल गेष्ट
लिखिलेली आहे

‘अमानायकान् दूरं परविही, काटवली ‘अ+नी’ याच्या प्रयोगाचे प्र भू तू
पुढवी परवचनी रूप

‘परीक्षम् (अन्वय) — न कळत अक्षणे परम् (अर्थीमान सम्राट)

‘समर्पितवती — अर्पण करती हाडी (सर्ग + क याच्या प्रयोगाचा वळीर भूत या
विशेषणाचे स्त्री प्र परवचनी रूप)

संस्कृतमध्ये ‘अर्पण’ हा शब्द लिखा नवल्याला उद्देशून योजतात

प्रश्न

- १ रत्नावली नाम सागरिकेति कथं ज्ञातम् ?
- २ सागरिकाया निवासस्थळं ज्ञातुं का युक्तिः कृता योगधराक्षणेन ?
- ३ या दत्ताभ्यां तां सर्वं सति सप्तम्यन्त रचना कथं कृता व त्याचा
उपयोग स्पष्ट करा
- ४ समान सोढवून नावे सांग — वट्टमनोभावा रत्नमालाचिह्ना, सरोयम्,
प्रणयमधुराणि मदभाष्यामृता ।
- ५ रूपे ओळखून वाक्यांत योना — आगादितम्, परिश्रायताम्, सम्प्राप्त्य,
प्रतिपात्यन्ती, निवर्तयितुम् ।

शब्दसङ्ग्रह (संस्कृत-मराठी)

अ

अशुक्रम्—बल
 आनिक्त्व (वि)—अभीप्तावका
 अमिग्रह्य—आणार्थे नाव
 अहुण—आगटा
 अनिनम्—कातडे
 अजैय (न त)—निकम्यास अशक्य
 अदान (वि)—घाराचा, उरसाह्युष्ण
 अधिष्ठानम्—बाह्य
 अनार्य (वि)—धुन नाच गुट
 अनिशम् (अ)—एकमारखें सतत
 अनुग—अनुयायी सेवक
 अनुयादिन् (पु)—पाठामागून यगारा
 अनु + युन (७ आ प)—विचारणें,
 चौकसा करणें
 अनु + रध् (४ आ प)—अनुसरणें
 पाटनें
 अनुटित (अनु + ट्वा क्माणि भू धा
 वि)—आचरलेला ह्वाँत आणलेला
 अन्तर् + धा (३ उ प)—लोपणें,
 गह्वर होणें
 अन्तितम् (अ)—चवळ
 अन्तेकासिन् (पु)—पिप्प
 अवास्यामान (अनु + आन् क्माणि

वर्तं वा वि)—सवा केला नाणारा
 अप + जस् (४ प प)—टाकून देणें
 अपरेद्यु (अ)—दुसरे दिवशीं
 अपाव—इडा नुकसान
 अप्रतेम (वि)—अतुल ज्यादा
 सोड नाहीं अतें
 अप्रदाण्याम्—आद्यणावर सकट
 अभि + णा (९ आ प)—ओळखणें
 अभि + द्रु (१ प प)—दृष्टा करणें,
 चाल करणें
 अभिपन्न (अभि + पद्-कर्म भू धा
 वि)—स्थित प्रव गेलेला
 अभि + वाद् (१० आ प)—नम
 स्कार करण
 अभिवाद्य (अभि + वाद्-त्पयन्त)—
 नमस्कार करून
 अमाष्टम्—हक्का
 अभ्यर्चनम्—पूजा
 अभ्यागत—माहुणा
 अमर—द्वय
 अमर्षण (वि)—रारिण
 अमुष (अ)—परलोकात
 अम्बुधर—मेघ
 अयुक्तम्—अयोग्य गोष्ट
 अरविन्दम्—कमळ

अरिमदन — शत्रुघ्न मारणारा
 अरिहा (अरिहन्) — शत्रुला मारणारा
 अर्क — सूर्य
 अजित (अन्-वर्म भू धा वि) —
 मिळविलेला
 अर्थिन् (पु) — याचक
 अर्ध (वि) — अर्धपूण साध
 अव + इभ (१ आ प) — वाढणी
 घणे लक्ष दणे
 अवहित (अव + घा-कम भू धा
 वि) — लक्ष असलेला
 अवमत (अव + मन्-वर्म भू धा
 वि) — अधमान केलेला
 अवगाह (अव + गाह्-कम भू धा
 वि) — हुडलेला, तरवून झालेला
 अव + गाह् (१ आ ष) — स्नान
 करणे शिरण
 अणव — समुद्र
 अवध (वि) — निर्दोष
 अवार्शित् (पु) — खाला ओके
 मालला
 अविलम्बितम् (अ) — विलम्ब न
 लावता
 अवप्यवम् — ठार करण्यास अयोग्य
 स्थिति
 अन्मन् (पु) — दगड
 अस्थि (न) — हड्ड
 अभिर्न (पु द्विवचन) — देवाचे वंद
 अग्निनाउमार

आ

आकाणे (आ + कृ-क भू धा वि) —
 पसरले
 आ + हृद् (१० प प वाच्छादयति) —
 आच्छादणे स्पर्शने
 आपि (पु ह्य) — लडाई
 आदित्य — सूर्य
 आननम् — तोंड
 आपतित (आ + पत्-क भू धा वि) —
 घडलेले
 आ + पूर (१० उ प) — भरण वाढणे
 आ + मन् (१० आ प) — निरीप घेणे
 आश्रय (वि) — स्त्रव
 आश्रय — राहाण्याचा आगा, घर
 आस्तादित (आ + गद् (प्र) क भू धा
 वि) — मिळवलेले
 आश्रमवर्त्तन् (न) — अश्रमाचे काम
 आस्थम् — तोंड
 आहर्तृ (पु) — करणारा, मेणारा
 आह्वय (आ + ह्वे च्छे त्रयन्त अ) —
 नेऊन

इ ई

इद्रवाग्म् — वाद, मकरवदा
 इष्टम् (इष्ट चे क भू धा वि) —
 उच्छिष्टले
 इरस्य (वि) — असा प्रगारणे

उ

उधादनम्—हालविणें, धालन देणे
 उधै प्रवम् (५)—इन्द्राच्या घोड्याचे नाव
 उजिन (उज्ज-क. मू. धा. वि.)—मोडून दिलेले
 उद्+घृन् (६ प. प.)—तुम्हे करणें, वापणें
 उत्तरासास् (न.)—वापरण्याचें वस्त्र
 उत्तरास्त्र (वि.)—उज्या मारणारा, उरकण्ठित
 उद्+सद् (१ आ. प.)—धीर होणें, धरणें
 उल्लासित (उद्+सद्-प्र-क. मू. धा. वि.)—नाश केलेला
 उल्लस्य (उद्+लृन्-स्वकर्म्य अ.)—सोडून
 उदारधी (वि.)—उदार मुढीचा
 उदामीन (वि.)—सदृश्य, सग्न न देणारा
 उदीपी (वि. ली.)—उत्तर (दिशा)
 उदागं (उद्+गृ-क. मू. धा. वि.)—घोस्लेले
 उद्+ः (१ प. प.)—उचळणें, वर घेणें
 उपत (वि.)—उदार
 उभ्रेत (वि.)—सोप न घालेले
 उपहरणम्—गाथन
 उप+गम् (१ आ. प.)—आराम करणे
 उपापत (उप+पद्-क. मू. धा. वि.)—मंदा

उप+रुष् (७ उ. प.)—अटवणें
 उप+स्था (१ प. प.)—जवळ जाणें
 उपहित (उप+धा-क. मू. धा. वि.)—ठेवलेले, जोडलेले
 उपानद् (ली.)—जोडा
 उपार्जित (उप+अर्ज-क. मू. धा. वि.)—मिळविलेले
 उपेत्य (उप+इ-त्यन्त अ.)—जवळ जाऊन
 उमीनर—एरा रागाचें नाव—गिबि रागा

ऊ

ऊर-म्—नार्पाक-ओसाड जमीन
 ऊरु (५ं)—माडी

ऋ

ऋत—अस्वळ

ए-ये

एकास्मिन् (वि)—एकदा
 ऐन्द्रवालिह—जादूगार

ओ

औरस (वि.)—स्वतः वा (मुलगा)

क

कदम्ब—वृक्षाचें नाव

कन्दूर-म्—गुरा

कम् (१, १० आ. प. कर्मपरी)—त्रेन करणें, दृष्टिने

कपव-म्—दिनगात्र

क्वचिन् (वि) — चिलरात घातलेला
 करणम् — साधन
 करम — उट
 कलुप (वि) — मडळ, रागावलेला
 कळारम् — पाढरें फमळ
 काङ्क्ष (१ भा प.) — इच्छिणें
 काननम् — अरण्य
 कान्त (वि) — आयडणारें, सुन्दर
 कामिनी (स्त्री) — सुंदर स्त्री
 काय — देह
 कारण्डव — बघड
 कार्पण्यम् — दैन्य, लुद्रपणा
 कार्श्यम् — मारीकपणा
 कालकेचा (पु) — राक्षसाचें नाव
 किर्तम्यतामूढ (वि.) — जाय कराचें हें
 न समनगारा
 कियत् (वि) — किती
 किरात — रानटा अनुप्य
 किमलय — मू — अलुर, कोंप
 कुचर — हत्ती
 कुठार — पुढाड
 कुन्द — मू — धाईसारलें फुलहाड
 कुमुदम् — वन्रविजाती कमळ
 कुम्भा — पाण्याचें भाटे, हत्तीचे
 गण्डस्थल
 कुररी — एक हिंस पक्षीण
 कूटम् — टोंक, वरचा कोपरा, शिखर
 कूलम् — तीर, काठ
 कृताञ्जलि (पु) — हात जोडलेले
 आहेत असा

कृतान्त — मम
 कृतास्त्र (वि) — ज्याने अस्त्राचें अध्ययन
 केले आहे असा
 कृत्तम् (वि) — तनं
 कृष्णाग्निम् — हरिणाचें कातडे
 क (१ प. प. किरति) — पसरणें
 कोटर — मू — झाडाचो ढोली
 कोसल — देवाचें नाव
 क्रतु (पु) — यज्ञ
 क्री (१ उ. प.) — विस्तृत ठेणें
 क्षिन् (क्षिद्-क भू धा. वि) —
 भिन्नलेख
 क्षिप् (१ प. प) — नास होणें
 क्षम (वि.) — योग्य, समर्थ
 क्षीण (वि.) — धकलेला, कमी झालेला
 क्षीराम्भोनिधि (पु) — क्षीरसागर

ख

खर (वि) — सीम, (ना.) — गाडव.
 ख्या (१ प प) — सागणें
 ख्यात (ख्या-क भू धा. वि.) — प्रसिद्ध
 खतङ्गम् (वि) — भगपरिहार झालेला
 खेचन्द्र — उत्तम बैल
 खर्ता (स्त्री.) — खडा
 खहनम् — दाट झाडी, दाट अरण्य
 खाद्य (वि) — खाद्येचा
 खाडीबम् — अर्जुनाच्या धनुष्याचें नाव
 खरु (वि) — जट, महत्त्वाचा
 खुस्तम् — मोटेपणा

गृष्टु (वि.)—छोमी

गेहम्—घर

गोष्टु (पुं.)—रक्षण करणारा

गौरवम्—मोठेपणा

ग्रन्थित (वि.)—गाठीळ, गाठ जमलेले

घटित (पद १ आ. प.-क. मू. पा. वि.)—ओडलेले, वनविलेले

घ

घकवाक.—पक्ष्यांचे नाव

घनुरानन.—ग्रहादेश

घर्मन् (न.)—चामडे

चाह (वि.)—सुंदर

चापताम् (घर-प्र. वर्मणि आ. वृ. पु. एकव.)—फिरविली जावो

चीरपरः—झाडाच्या साली पापरणारा

चेतना—गुदि, ज्ञान

चेष्टितम्—कुरव, हालचाल

छ

छदम्—पंच

छिद्रम्—भोंक, व्यंग

छिप्र (छिद्-व. मू. पा. वि.)—तोडलेला

ज

जलाशय.—तलाव, पाण्याचा साठा

जिगरमानः (ज्ञा-दृष्ट्यर्थेकाद्वैवर्त. पा. वि.)—जाणण्याची दृष्टा करणारा

जिण्डु (पुं.)—अजुन

जिघ्र (वि.)—बोंकडा

ज्योत्स्ना—चंद्रप्रकाश

झ

झटिति (अ.)—बळद, एकदम

त

तपनीयम्—सोने

तपोधनः—मुनि, यति

तारस्वरः—उंच आवाज

तिल—तीळ, लहान भाग

तुल (१० उ. प.)—तोलणे, वजन करणे

तुला—तराजू, बरोबरी, छपराचा

निमुळता बासा

तृ (१ प. प.)—तस्तुन जाणे, तराणे

त्वर (१ आ. प.)—चाई करणे

त्वष्टृ (पुं.)—देवाचा कारागीर

ग्रस्त (ग्रस्-क. मू. पा. वि.)—भ्यालेला

ग्राणम्—रक्षण

त्रिदन्ता. (पुं. प्रथमा व. व.)—देव

त्रिदिवम्—स्वर्ग, आकाश

त्रिविष्टपम्—स्वर्ग, आकाश

व्यसः—शेंडर, तीन डोळे असलेला

द

दंश् (१ प. प.)—चापणे, दांत करणे

दनु. (लॉ.)—दराच्या कव्चेचे नांव

दधीच—कुराचे नाव

दय (१ आ. प.)—दया करणे

दक्षिण (वि.)—दक्षिण; (पुं.)—नवरा

दक्षानुर (वि.)—दावामीने वाजलेला वाजलेला

दल् (१ प ष) — उमलणे, उघडणे,
फुटणे

दम्बन — दात

दानव — राक्षस

दायाव् — दाईज, भाऊवद्

दारक — मुलगा

दारा (पु प्र ष व) — बायको

दाहण (वि) — भयंकर

दिग्ध (दिह्-क भू धा वि) — छेप

दिलेला, सारवलेला, भिनलेला

विरथु (दृश्-दृच्छार्थक उकारान्त नाम)

— नाहाण्याची ह्छा करणारा

दिष् (४प प दीव्यति) — जुगार खेळणे

दिवाकर — सूर्य

दिविष्ठ (वि) — स्वर्गात राहणारा

दिव्य (वि) — स्वर्गीय

दिष्ट्या (अ) — सुदैवाने

दु (५प ष) — नाश देणे, पाटा देणे

दुरतिन्म (वि) — धर्तृत्वा न ज्ञेयासारखे

दुराधर्ष (वि) — जयळ जाण्यास बटाण,

परामय करण्यास बटीण

दुर्मंद (वि) — उन्मत्त झालेला.

दैव (दा-कर्मणि वि धा. वि.) —

देण्यास योग्य

दैवदत्त — अर्जुनाच्या शस्त्राचे नांव

देवनम् — दून, शोर

दैवराज — इन्द्र

शुति (छा) — तेज

दिप — ब्रह्मण, पक्षी

दित्राति (पु) — ब्राह्मण

दुम — घुस, झाड

घ

घनुर्घर — योद्धा

घरणा — पुष्पी

घर्म — क्षिति, गुण

घामन् (न) — ठिकाण, तेज

घारापय — तलवारीच्या बारीच्या मार्ग

वृत्त (घ-क भू धा वि) — रक्षण वेलेले

घोत (वि) — झुज, धुतलेला

घ्ना (१प. प. धमति) — कुकणे, वाजयणे

न

नय — नीति, न्याय

नलिनी (छा) — कमळानीं पुष्प तळे

नन्दिग्राम — भरतारच्या ग्रामाचे नाव

नाना (अ) — विविध प्रकारानीं (सना

साच्या आरभी विशेषणासारखा

उपयोग होतो)

नामास्त — नांवाचा लोप

नाराच — बाण

निकाश (वि) — सारखा

निवृत्ति (छा) — अपमान

निक्षेप — टेव

निगड — डम् — बिडी, साखळदंड

निग्रह — बटकाव, ताच्यात टेवणे

निघ्नन् (नि + ह्नन्-नर्त धा. वि) —

मारीत, मारणारा

निदाघ — उन्हाळ्या

निदेश — सूचना, हुक्म
 निषात (नि + पा + कर्म भू धा वि)
 पूर्णपणे घ्यालेला
 निम (वि) — सारखा (हा शब्द समा
 साच्या शक्ती येतो)
 निवृत (वि) — गुप्त, लपलेला
 निमुक्त (नि + मुक् + क भू धा वि) —
 नेमलेला
 निमगा — नदी, सखल प्रदेशाकडे
 जाणारी
 निमर — गोटा
 निर्देशम् (अ) — निर्देशपणे
 निर + भस् (१० आ प) — निदा
 करण
 निर + मा (३ आ प) — निर्माण करणे,
 बाघणे
 निलन (नि + ली + क भू धा वि) —
 लपलेला
 निशम्य (नि + शम् च् ल्यबन्त) — ऐकून
 निशाथ — सध्यासान
 निपादरात्र — रात्रास सौम्या रात्रा
 निष्कान्त (निष् + कम् + क भू धा वि)
 * — निघून गेलेला
 निष्पन्न (निष् + पद् + क भू धा वि)
 — ठरलेला, झालेला
 नि स्यन — मोठा आवाज
 निहत (नि + हन् + क भू धा वि) —
 थार केलेला
 नेपथ्ये — पडद्यांत (नेपथ्य शब्दाचा
 सप्तमी ए व)

नेपादि — निपादाचा मुलगा
 नैसर्गिक (नि स्त्री + क) — स्वाभाविक
 नो चेत् (अव्यय) — नाही तर
 न्यस्त (नि + अस् + क भू धा वि) —
 ठेवलेला

प

पक्षपातिन् (वि) — बाजू घेणारा.
 अनुकूल
 पट्ट — चिखल
 पट्टनम् — कमळ
 पत्रपुत्रम् — पानाचा शोण
 पदाति — पायांनी चालणारा
 पदिनी — कमळाची बेल, कमळाची
 मुल तळें
 परपुरुषव — भेट घेऊन
 परमेष्ठिन् (पु) — ब्रह्मदेव
 पराधु (वि) — प्राण गेलेला
 परिग्रह — स्वीकार
 परिदेवनम् — शोक
 परिदेव् (१० प प) — शोक करणे
 परिधाय (परि + धा + ल्यबन्त) — भागा
 वर घेऊन
 परिमल — सुगंध
 परिमाणम् — शोण
 परिचार्य (परि + च् प्र + ल्यबन्त) —
 वेदून
 पयुत्युक् (वि) — उत्कृष्टित
 पाथेयम् — मार्गावरील तराट
 पाथोद — मेघ

पाथोदधिः (पुं.)—समुद्र
 पादपः—वृक्ष, झाड
 पारः—रम्—पलीकडील तीर, पूर्णत्व
 पावकः—अग्नि
 पाशुपत (वि.)—संकराचे
 पापाणः—दण्ड
 पिकः—मोर
 पिच्छिका—मोराच्या विसाची जुडी
 पितामह—भीष्म, ब्रह्मदेव
 पितृव्य—घुल्ला
 पिनाकिन (पुं.)—शंकर
 पिपासित—(पा. इच्छार्थक क. भू. धा. वि.)—पिण्याची इच्छा वेलेला, हाहनेलेला
 पुंवत् (अव्यय)—पुरुषाप्रमाणें
 पुरयकारः—पराक्रम
 पुरोधम् (पुं.)—पुरोहित
 पूर्तिः (स्त्री)—पुटी करणें
 पूर्वाभ्यस्त (वि.)—पूर्वीचा परिचय घेतलेला
 पूर्णेशुः (अव्यय)—पूर्वीच्या दिवशी
 पुलिन.—नम्—पाळपट
 पुण्यघः (पुं.)—कुल्लेला (गुल्ल)
 पोतकः—वस्त्र, बघा
 प्रकर्षः—आपिकय, धोष्टण्णा
 प्रकाश (वि.)—स्वच्छ
 प्रकाशय (प्र+काश्-प्र.)—तेजस्वी करणें, उघड करणें

प्रकृष्य (प्र+कृ-क. भू. धा. वि.)—
 पसारलेला
 प्रणयः—प्रेम, विनंति, मैत्री
 प्रतापितः (प्र+तप्-प्र.-क. भू. धा. वि.)—तापविलेला
 प्रतापेन् (पुं.)—पराक्रमी
 प्रतिपालय (प्रति+पा-प्र.)—वाढ साहणें
 प्रतिमयम्—संकट (वि. मयंकर)
 प्रतिग्रामम्—(अव्ययीभाव समास)—
 रात्रीच्या प्रत्येक चौथ्या भागात
 प्रत्ययः—विश्वास, खात्री
 प्रत्याख्यात (प्रति+आ+ख्या-क. भू. धा. वि.)—नाकारलेला, टाकलेला
 प्रत्यागतः (प्रति+आ+गम्-क. भू. धा. वि.)—परतलेला
 प्रत्युप (अ.)—अगदी सकाळी
 प्रपद् (४ भा. प.)—शरण जाणें, प्राप्त होणें
 प्रपन्न (प्र+पद्-क. भू. धा. वि.)—
 शरण आलेल्या, स्थितीप्राप्त गेलेला
 प्रपातः—प्रकपवा
 प्रवर (वि.)—श्रेष्ठ
 प्र+शास् (२ प. प.)—उपदेश करणें, सत्ता चालवणें
 प्रमत्त (प्र+सङ्-क. भू. धा. वि.)—
 गटलेला
 प्रसन्न (प्र+सद्-क. भू. धा. वि.)—
 स्वच्छ, संतुष्ट

प्रमोदाख्यं — फार मोठी वृत्त

प्रहरणम् — चक्र

प्राग — यथा, सोमा

प्रेत (वि.) — देव

प्राप्त (वि.) — प्राप्त जोहने आरे

भग्न

प्राप्ति (प्र + भाप् - प्र - र. भू. पा. वि.) — प्राप्तोपविष्टा

प्र + भाप् (१० भा. प.) — प्राप्तान्

करने, प्राप्तता करने

प्रपन्ना — विनति

प्रपन्ना — शक्ति-भाग योग्य

प्रपन्ना — अभ्यास, वृत्त

प्रेत (प्र + हृ - प्र) — पृथिवी

प्रेत — मोक्ष, दाग

प्रेत — मानव

पा

पति (पु.) — पति

पति — पति

पति (वि.) — पति

पति — पति

पति — पति

पा

पति — पति

पति (वि.) — पति

पति

पति — पति

पति (वि.) — पति

पटुलीम् (वि. रूप) — पुष्पल दोने

पटुली (वि.) — पोटल, मूर्धन्याये

पटुली (वि.) — मोटा

पटुलीति — देवाका मुक्त

पटुली (पुष्प-प्र) — जामे करने, उप-

देन करण

पटुली (वि.) — प्राप्तता दिवाहर, पति

प्र

पटुली (वि. रूप) — प्राप्त करने

पटुली (प्रयोग) — पति, दाग

पटुली — पति

पटुली — पति

पटुली (वि.) — पति

पटुली (वि.) — पति

पटुली — पति

पटुली — पति

पटुली — पति

पटुली (वि.) — पति

प्र

पटुली (वि.) — पति

पटुली — पति

पटुली (वि.) — पति

पटुली (वि.) — पति

पटुली — पति

पटुली — पति

पटुली — पति

महारथ — १०००० योद्धावरोवर

लङ्गणारा वार

महोपरम्—माठ बाळपट

मातुल — मामा

माया — फपट

निध्यावादिन् (वि) — खोटे बोलणारा

मिष्ट (वि) — रुचवर

मुक्ता — मोती

मुमुक्षु (पु) — मोक्षाची इच्छा करणारा

मृग (१० आ प) — पारथ करणे,
होभणे

मृग — पशु हरिण

मृधम् — युद्ध

य

यज्ञघाट — यज्ञाची रामून ठेवलेली नागा

यज्ञेश्वर — यज्ञाचा अभिपति

यदृच्छदा (अन्वय) — सहनसत्या

यमसाधनम् — यमाचे घर

यानक — यज्ञ करविणारा

याना — स्वारी

याज्ञसेनी — द्रौपदी

युगपद (अव्यय) — एकदम

यूथम् — वृक्ष

योषिन् (स्त्री) — स्त्री

र

रणशिक्षा — युद्धाचे शिक्षण

र साल — आश्वयुज

रहस्य — गुप्त गोष्ट

राधकुलम् — राधाची न्यायसभा

राजपम — श्रेष्ठ राजा

राजावम् — समल

रामण्यकम् — सौन्दर्य

रिक्त (रिच-क भू घा वि) — रिकामा

रुचिर (वि) — सुन्दर, तेजस्वा

रुधिरम् — रक्त

रु

रुक्मम् — नेम धरलेला गोष्ट

रुक्म (रुक्-क भू घा वि) — भडक-
लेले, जाडलेले

रुपुत्पम् — वसीपणा

रुलम्प — इच्छा

लीला — सोपेपणा

लोहम् — लोखंड

व

वक्त्रम् — तोंड

वणिन् (पु) — वाणी, व्यापारी

वत्सल (वि) — प्रेमळ

वन् (८ आ प) — याचना करणे

वनात् — राणाचा हरीसुद्धा भाग

वनोद्देश — राणाचा एक भाग

वर (वि) — श्रेष्ठ

वरादा (वि) — सुंदर माझ्या अस

वरात्रा

वरीष्ठ (वि) — श्रेष्ठ

वत्सलम् — माडाची साल हेच वत्स

वशित्—वशी—यति

वसनम्—वस्त्र

वशित् (पुं.)—घोडा

वासव—इन्द्र

वासिष्ठ—वसिष्ठाचा मुलगा

विदूष्यमाण (वि + दृष्—जर्मणि कर्त. पा.

वि.)—ओढला जाणारा

विमद—भाटण

विचक्षण.—वाहाणा मनुष्य, विद्वान्

विभीषित (वि.)—त्रीव गेलेला, मेलेला

वि + वृ (१ प. प.)—देणे, हवानी

करणे

विद्विष्ट (पुं.)—घट्ट

विधीत (वि.)—स्वच्छ, धुतलेला

विपत्ति (स्त्री.)—संघट, मारु

विपरीतता—उलट स्थिति

विपश्यः—बघत

विप्रतिपन्न (वि + प्रति + पद्—क. मू. पा.

वि.)—गोंपटलेटा, परस्परविपक्ष

विमद.—ऐश्वर्य, संवत्ति, मरमराट

वि + प्राप् (१ आ. प.)—चकारावणे,

सोमने

विमार्गणम्—शोध

वि + गृन् (६ प. प.)—रिचार करणे,

वाटणे

विशाम्—ओक, गड

विश्वं (वि.)—फिफ्ट रंगाचा

वि + श् (१ उ. प.)—संश्लेषणे,

प्राप्तने

विलोपित (वि + लुप्—प्र. क. मू. पा.

वि.)—नाश केलेला,

विरिध—जगदेव

विलम्बनम्—विरंथ, खोळ्या

विश्वमंन (पुं.)—देवाचा काळगीर

विद्यापति (पुं.)—राजा

विपण्य (वि + पद्—क. मू. पा. वि.)—

सिख

विशंत (वि.)—वेशुद

विमृष्ट (वि + लृप्—क. मू. पा. वि.)—

पसरलेला

विहाय (वि + हा—स्वयन्त अन्त्य) —

टाकून, सोडून

वीचि. (पुं. स्त्री.)—राट

वीर्यम्—पराक्रम, शौर्य

वीर्य (स्त्री.)—बेल

वृक्षोदर—भीम

वृत्त (वृ. क. मू. पा. वि.)—निवडलेला,

वेडलेला

वृत्ति (स्त्री.)—उपजीविका

वृद्ध—राक्षसाचे नाव

वृद्धजः—सोडर

वेगनम्—मजुरी

वेगनरः—अग्नि

वोढम् (वर—वृद्ध अन्त्य) —प्राण

वरण्याधरिणी, उदरपद्माधरिणी

वदनीन (वि + वद + नी—क. मू. पा.

वि.)—जरीगा केलेला, वर नेलेला

वदनीनम्—पद, दुःख

व्यसनम्—संकट

व्याहत (वि + आ + ह-क. भू. धा. वि.)—बोललेला

व्योमन् (व.)—आकाश

श

शंसित (शंस-क. भू. धा. वि.)—

सांगितलेला, स्तुति केलेला

शङ्कित (शङ्क-क. भू. धा. वि.)—

भ्यालेला

शक्त —इन्द्र

शठ —रुपाड, धूर्त मनुष्य

शतवृत्त (अव्यय)—शमर वेळा

शतक्रुत (पु.)—इन्द्र

शरणम्—रक्षण, आसरा

शरण्य (वि.)—रक्षण करण्यास योग्य,

आश्रयास योग्य

शरद् (स्त्री)—शरद्वर्ष, पावसाळा

शसाङ्ग —चन्द्र

शापिन् (पु.)—वृक्ष

शाळ्यम्—२ वाडी, टक्काजी

शार्दूल —वाघ

शालिवनम्—शाली धाम्याचे शेत

शिवाहतम्—बोलेकुई

शिखिन् (पु.)—मोर, अग्नि

शिबि (पु.)—राजाचे नाव

शुक्र (वि.)—शुभ्र

श्वेन —बहिरा सहाणा

धीमन् (वि.)—सौन्दर्ययुक्त, संपत्तियुक्त

धेष्टिन् (पुं)—व्यापारी, नाणी

घ

घट्चरण—भुंगा

घण्ड—घडम्—समूह, समुदाय

च

चट्ट (सम् + चृ-क. भू. धा. वि.)—

आच्छादिलेला, झाकलेला

चर्चन (सम् + चर्-क. भू. धा. वि.)—

एकहून झालेला

सम् + ह्र (३ प. प.)—अर्पण करणे,

आहुति देणे

चक्राक्षक —मार्गे न परतणारा घोडा

चक्राश (वि.)—सारखा

चक्रधम्—युद्ध

चक्रधाम—युद्ध

चक्रम (वि.)—अत्युत्तम

चक्रधम्—साधर्म्य

चक्रवाच् (वि.)—घुरे बोलणारा

चक्रसन्ध (वि.)—वचन पाळणारा

चक्रसन्धिन् (पु.)—अजुंनावे लाव

चक्र (१ प. प.)—गळून जाणे, धोर

संचणे

चक्र (न.)—गमा

चक्रस्त (सम् + च्रम्-क. भू. धा. वि.)

—भ्यालेला

चन्द्रीकित (सम् + दीप्-क. भू. धा. वि.)

पेटविलेला

सम् + घा (३ उ. प.)—जोडणे

एन्धानम्—जोड़ने

३ गि (उ.)—तह

सन्निवृष्ट (सम् + नि + वृष्ट - क. भू. धा.)

(वि.)—जबल असलेला

सन्निपात—एकत्र होणे, समुदाय

सन्निध (वि.)—सदस्य

सन्निहित (सम् + नि + धा - क. भू. धा.)

(वि.)—जबल टेवलेला

सन्नि—सन्नि

सन्निपद्य—एक प्रकारचा नृत्य

सन्नि (वि.)—समैत समलेला, (उ.)—

न्यायाधीश सदस्य

सन्नि (वि.)—सारखा, न्यायी

सन्निभ (अव्यय)—एकदमच

गमरम्—सुख

गमर्या—स्त्रीयचा खरण (श्लोक पुरा)

कल्याणकारीता दिलेला)

गमा (स्त्री, बहुवचन)—वर्ष

गमा + धा (३ ड. ५)—जोड़ने,

गमाधान करणे, एकाग्र करणे

गमा + धा (५ ड. ५.)—सादले,

आप्लादने

गमा + धा (२ व. ५.)—धीर धरले

गमा + धा (गम् + आ + धा - क. भू. धा.)

(वि.)—एकत्र वेळेले, प्रार्थना

गमुनिव (गम् + उन् + धा - क. भू. धा.)

(१)—एकत्र जमलेला, वरचढलेला

गमुनिव (गम् + उन् + धा - क. भू. धा.)

(वि.)—बंदेरा टाकलेला

समुद् + धा (६ प. ५)—बाहेर टाकणे

सम्बोध्य (सम् + बुध्य - प्र. - त्यन्त अव्यय)—उपदेश करून

सम्भार—सज्जारी

सम्भ्रान्त (सम् + भ्रम् - क. भू. धा. वि.)

—गोंधळलेला, धावलेला

सम् + मन् (१० आ. ५)—एकत्र

विचार करणे

सर्वमात्र—एकविसता

सरित् (स्त्री)—नदी

सरित्—पानी

सस्यम्—धान्य

सहिम (वि.)—घडीने सुक

साक्षात् (अव्यय)—प्रत्यक्ष

साक्षिन् (पु.)—साक्ष्याकार, साक्ष देणारा

सादनम्—घर

साध् (५ प. ५)—साध्य करणे,

मिळविणे

साध्याम् (अव्यय)—हत्ती, (वि.)—

योग्य

साह-रम्—तत्त्व, गमनार्थ

सारस—सगळ्या

साधन (अव्यय)—अधुन दोघ्यांना भात

मीमन् (स्त्री)—सीमा, मर्यादा

मुचन—वाला मनुष्य

मुपमुद् (वि.)—अधुन सार

सूचर—दुख

मेव (वि.)—क. भू. धा. वि.)—

अन्तराल, अन्तराल

मेव—घर, शेजार

सौम्य (वि.)—शान्त स्वभावत्वा
 स्फुटिका—स्पर्श
 स्फुट (वि.)—शुभ्र, शुद्ध
 स्वन—आवाज
 स्वाद—रसि, घव
 स्वैरम्—(अभ्यन्त) —हल्ल, यथेच्छपणे
 सू (स्त्री)—यज्ञांतील पत्नी

ह
 हन (२ प. प.)—छार मारणे
 हय—घोडा
 हव्यवाह (पुं.)—अग्नि
 हरि—विष्णु, इन्द्र, बानर, सिंह
 हा (३ प. प.)—सोडणे, त्याग करणे
 हिमाञ्च (पुं.)—चन्द्र
 हुतभुज (पुं.)—अग्नि

भाग तिसरा-मराठी पाठ

(संस्कृत भाषान्तराकरितां)

१-संस्कृत भाषान्तराकरितां सूचना

पहिल्या पुस्तकामध्ये साध्या वाक्यानील शब्दांची रचना कशी असली पाहिजे हे सोदाहरण दर्शविलेले आहे. त्याचप्रमाणे दोन साधी वाक्ये च-वा या उभयान्वयी अव्ययानां कशी जोडतां येतात हेहि दाखविलेले आहे. आता संयुक्त व समिध वाक्याची रचना कशी करतात हे पाहू

१ मी घरी गेलों कारण मला बरे नव्हतें—अहं गृहम् अगच्छम् यतः
अहम् अस्वस्थः आसम् । किंवा अहं गृहम् अगच्छम् । अहं
हि अस्वस्थः आसम् । किंवा अहम् अस्वस्थः आसम् । अतः
अहं गृहम् अगच्छम् ।

राम हुपार आहे परंतु तो अभ्यास करित नाही—रामः चतुरः धर्तते
किन्तु-परं-परन्तु सः अध्ययनं न करोति । किंवा रामः चतुरः
अस्ति । स तु अध्ययनं न करोति ।

वरील वाक्याच्या भाषान्तरावरून 'यत-हि-अत' व 'किन्तु-पर-परन्तु-तु' या उभयान्वयी अव्ययानांचा संयुक्त वाक्ये जोडण्याकरिता उपयोग होतो हे दिसून येईल.

२ रामा व. १४ वर्षे वनात राहून असे दशरथ रामाला म्हणाला—
हे राम त्वं चतुर्दश वर्षाणि वने वस इति दशरथः रामाय
अकथयत् ।

मुलानी आईबापांनी आज्ञा पाळावी हे योग्य आहे—बालाः पितरौ
अनुरुध्येरन् इति युक्तं मयाति । किंवा एतद् युक्तं यद् बालाः
पितरौ अनुरुध्येरन् ।

एकमेनावरोबर भाणू नका असा उपदेश करून म्हाताऱ्याने प्राण सोडला—परस्परं सह मा विवदध्वम् इति उपादिश्य वृद्धः प्राणान् अत्यजत् ।

आता आपण वागेत जावे असा विचार करून तो मनुष्य निघाला—
अधुना उच्चारं गच्छेयम् इति विचार्य सः नरः प्रस्थितः ।

बरील बाक्यातील मनात आणलेल्या विचारदर्शक बाक्यानंतर अथवा तोंडात उच्चारलेल्या बाक्यानंतर 'इति' हे अभ्यस्य जोडलेले आहे. याच अर्थी उच्चारलेल्या बाक्याच्या आरंभी 'यद्' हेहि जोडतात

३ ज्या मित्राबरोबर मी पुण्यळ दिवस राहिलो तो हू—येन सह अहं चिरं न्यवसम् तद् एव इदं मित्रम्—स. एव अयं ध्यस्यः ।
ज्याच्या मदतीने अजुनास जय मिळाला तो वृष्ण कदंबाचा प्रमुख होता—यस्य साहाय्येन अर्जुन. जयम् अलभत सः कृष्णः ।
यादधाना प्रमुखः ।

ज्या देवीच्या प्रसादाने कवि काव्ये करतात त्या सरस्वतीला नमस्कार असो—यस्या. वृषया कवय. काव्यानि रचयन्ति तस्यै सरस्यस्यै नमः ।

बरील समिध बाक्यातील ग्रीक याक्यात 'यद्' या अवधी सर्वनामार्थी अव्ययक विभक्तीचे रूप जोडलेले आहे व मुरय बाक्यात त्याचा पूर्वगामी शब्द जरूर त्या विभक्तीत जोडलेला आहे. रावधी सर्वनाम व पूर्वगामी शब्द यांमध्ये 'लिङ्ग व वचन' यांमध्ये ऐनय असलेच पाहिजे, विभक्तीत असेल अथवा नसेल

४ जेव्हा मी घरी गेलो तेव्हा मित्राला भेटलो—यदा अहं गृहम् अगच्छम् तदा अहं मित्रम् अपश्यम् ।

जोपर्यंत देहात मामध्ये आहे तोपर्यंत मनुष्याने पैसा मिळवावा—याद्यत् शरीरे शक्तिः विद्यते तावत् एव नरः धनं चिन्हेत् ।

जर तुम्ही माझे म्हणणे ऐकाल तर तुमचे कल्याण होईल—यादि यूयं मम वचनं शृणुयात तर्हि युष्मार्कं कल्याणं भवेत् ।

जरी त्याने पुण्यळ अभ्यास केला तरी त्याला रक्त मिळाले नाही—

यद्यपि सः बहु अव्ययनम् अकरोत् तथापि तेन यशः न प्रातम् ।

ज्या रीतीनें तुम्ही माझ्याशी वागाल तसे मी तुमचें रक्षण करीन—यथा यूयं मयि व्यग्रहरेत तथा अहं युष्माकं रक्षणं कुर्याम् ।

बरील मिश्र वाक्यानील मीन वाक्यात 'यदा, यावत्, यदि, यद्यपि व यथा' या सवर्धी क्रियाविशेषण अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे व मुख्य वाक्यात याच्याच जोडीच्या 'तदा, तावत्, तर्हि, तथापि व तथा' या अव्ययाचा उपयोग केलेला आहे.

५ तो मनुष्य या बेळी घरी गेला असेल—अनेन समयेन सः नरः गृहं गतः भवेत्—भविष्यति ।

आता त्यानें परीं गेलेंच पाहिजे—अधुना तेन गृहं गन्तव्यम् एव । तो मनुष्य बहिरा असावा—असलाच पाहिजे—तेन नरेण यधिरेण भवितव्यम्—भाव्यम् ।

त्याज गाता येतें—सः गतुं शक्नोति—समर्थः ।

तो रक्षण करण्याला योग्य आहे—सः रक्षणाय अलम्—योग्यः । अर्जुनाला वृष्णाच्या मदतीनेंच जयद्रथाला मारता आले—वृष्णास्य साहाय्येन एव अर्जुनः जयद्रथं हन्तुं शक्तः अभवत् । तो कधीहि खोटे बोलणार नाही—सः न कदापि असत्यं वदेत्—मूयात् ।

तो मुरगा जाण्याच्या येतात होता—सः गालः गन्तुम् उद्यतः—गन्तुमनाः—गन्तुकामः—गमनोत्सुकः वा आसीत् ।

बरील मराठी वाक्यामध्ये निरनिराळ्या काळातील निरनिराळ्या तद्देवी विधेयें आलेली आहेत. त्याचें भाषान्तर वर दर्शविलेल्या पद्धतीप्रमाणें केले पाहिजे.

६ (अ) राजाज जमस्कार करून व शत्रूकडील वातगी सारून हेर स्तब्ध राहिला—राजानं प्रणम्य शत्रुघातो च तस्मै निवेद्य चारः तूर्ण्यं स्थितः । सर्वे स्केमर सीतेचा शोध करून घडून जाऊन मादति विनम्र

पर्वतावर विथान्ति घेता जाला—अखिलायां लङ्कायां सीताम्
अन्विष्य श्रान्तः च भूत्वा मारुतिः चित्रकूटे व्यथ्राम्यत् ।

(आ) बडिलाना न सागता मुलगा खेद्यावयास गेल—जनकाय अकथ-
यित्या वाल. फ्रीडितुं गत. ।

केणालाहि न विचारता त्या मुलाने वाट शोधून काढली—कमपि
अपृष्टा स. वाल मार्गम् अन्वेष्यत् ।

(इ) त्या मुलाला घडा वाचताना मी पाहिले—पाठे पडुन्तं तं बालम्
अहम् अपश्यम् ।

तो मनुष्य फिरत फिरत मुबईत आला—इतस्ततः सञ्चरन् एष
स. नरः मुग्धापुरीम् आगत ।

समनाच स्वरूप यथार्थपणे न ओळखल्यामुळे दुष्ट त्याचा छळ करतात—
सता यथार्थ स्वरूपम् अजानन्तः खलः सान् पीडयन्ति ।

‘अ’ मध्ये एकाच कर्तृपदार्था जोडलेल्या शैवटच्या निर्येशिवाय अन्य निरा
बद्दल त्यजूनत अव्यर्थे जोडलेली आहेत, ‘आ’ मध्ये त्यजूनत अव्ययार्था
नकारार्था रूपे त्याला पूर्वी ‘अ’ जोडून तयार केलेली योजलेली आहेत व
‘इ’ मध्ये वर्तमानकालकाचक धातुसंज्ञिताचा वसा उपयोग करता येतो हे
दाखविले आहे

७ (अ) पाठेत राज्ञा ज्ञात्वा मुळे काटसरू देवळात राहिले—मार्गे एव
सञ्जाताया राज्ञ्या प्रयासिन. देवालये अवसन् ।

(आ) अशा रीतीने विचार करता करता सव दिवस निघून गेला—एषं
विचारयत् नरस्य-एष विचारयति नरे अखिलः दिनाधधि-
ध्यतीतः ।

(इ) रत्नवाल्मीक पाहता असताना मुद्दा चोरानी रातवाच्यात प्रवेश
गेल—पश्यत. अपि रक्षन्स्य चौरा. प्रासादं प्रविष्टाः ।

(ई) ते दोन हस कासवाला आकाशातून नेत असताना शोकानी ओसड
बली—हं साम्याम् आकाशमार्गेण नीयमाने कूर्म जनेः
महान् ओलाहलः कृत. ।

- (३) हरिणात्ता धरण्याकरिता राम गेला असता रावणानें सीतेला पळवितो—
मृगग्रहणाय गते रामे रावणः सोताम् अपाहरत् ।
(क) झोपळा जळत्यामुळे शेतकरी निराधार झाले—दग्धेषु उडजेषु
कूपीबलाः अनाथाः अमयन् ।

बरीच वाक्यामध्ये दोन दोन निया आहेत व त्यातील पहिली निया दुसऱ्या
नियेच्या वेळ दर्शविते व त्या दोन्ही नियांची कर्तृपदे भिन्न आहेत. म्हणून गीण
विदेवक 'ददा-यावत्' या अव्ययानी युक्त वाक्ये न येऊन 'सति सप्तमी
दिवा सत पथे' योजून भाषान्तर केले पाहिजे विशेष माहिती स. वाच्यरचना
पाठ ११ मध्ये पहा.

- ८(ख) मुरा व दु रा बांधटे लक्ष न देता मनुष्याने कर्तव्य करावे—मुरा-
दुःखे अगणयित्वा नरः कर्तव्यम् आचरेत् ।
देव, पक्ष व विप्रर यांनी धीरामावर पुष्पवृष्टि केली—देवयक्षविप्रराः
श्रीरामे पुष्पवृष्टिम् अकुर्वन् ।

- (ग) मरणाच्या भीतीने मनुष्याने रणाङ्गणातून पळून जाऊ नये—मृत्यु-
मयेन नरः रणाङ्गणात् न पलायेत् ।
अर्जुनासारखा बांडा विरळा—अर्जुनसमः योधः विरलः ।
विनव्यात भट्टाविलेच्या घोषटाला स्वातन्त्र्य प्रिय असते—पञ्चर-
नियदस्य शुषस्य स्वातन्त्र्यं प्रियं भवति ।
विभामिश्राच्या तपश्चर्येची इन्डाला भीति वाटली—इन्द्रः विभ्या-
मिश्रतपसः भीतः ।

- (६) वर्षाप्रमाणे शुभ वगळे आरादात उडतात—दिमशुभाः पलायाः
आवासे उचलते ।
अगृताप्रमाणे मधुर बोलणे सर्वांना आवडते—अमृतस्यादु घनं
सर्पेभ्यः रोचते ।
निष्कृष्टा वरपर्या वस्तूंची भल पुजा करितात—धिष्ठाः
वरणवस्तु भक्ताः पूजयन्ति ।
मंद शात, स्वच्छ पाणी व मधुर पदार्थ यांची प्रशंसाचा धर्मविद्

होतो—शीतपवनः निर्मलजलं मधुरफलानि च पथिकश्रमं
परिहरन्ति ।

- (६) रावणाच्या माहेन अयोध्येला आलेल्या रामाचे प्रपेने स्वागत पेलें—
अयोध्यां निवृत्तं हतशयणं रामं किंवा रावणं हत्वा अयोध्यां
निवृत्तं रामं प्रजाः अभ्यनन्दन् ।

पुत्राच्या वधाची बाता ऐकून आरणाच्या मातापितृयात्री शोक गेला—
श्रुतपुत्रघघघातौ—पुत्रघघघातौ श्रुत्वा आरणास्य पितरौ
व्यलपताम् ।

मुलाला बरोबर वेळून बाप बगेंत गेला—सपुत्रः जनकः किंवा
पुत्रेण सह जनकः उद्यानं गतः ।

रस मुसलेले पळ कोणी खात नाही—शुष्करसं फलं न कोऽपि
भक्षयति ।

तपश्याहपा घन ज्याच्याजवळ आहे त्याला विषयापासून श्रास
होत नाही—तपोधनान् नरान् विषयाः न पीडयन्ति ।

- (७) रामानपळ मारुति उभा राहिला—मारुति उपरामम् स्थितः ।
शास्त्रानुसार ईश्वराची पूजा करावा—यथाशास्त्रं नरः देवं पूजयेत् ।
दर दिवशी मनुष्याने स्नान करावे—प्रतिदिनं नरः स्नायात् ।

परील अ मध्ये द्वन्द्व समास, आ मध्ये तत्पुरुष समास, इ मध्ये कर्मधारय
समास, ई मध्ये बहुव्रीहि समास व उ मध्ये अव्ययीभाव समास शोधलेले आहेत.
संस्कृत भाषान्तरामध्ये वाग्य ठिकाणी समास वसे येतावे हे बरील उदाहरणावरून
समजून घेईल ज्यास्त माहिताकरिता स वाक्यरचना पाठ २२ ते २४ व स.
भाषाप्रदीप पु २ पाठ ११ पहा—

- ९ (१) तो मनुष्य श्रीमान् आहे एवढेच नव्हे तर तो बुद्धिमान्ही आहे—
न केवलं सः नरः धनियः वर्तते अपि तु बुद्धिमान् अस्ति ।

- (२) दरिद्रा मनुष्याचा सगळ पुरवळी परत दुष्टाची नसे—चरं ददित्तेण
नरेण सद्गतिः न पुनः खलेन ।

(३) शिवाजीचा एकेक योद्धा शत्रूचा पराभव करी, तर मग सर्वजण मिळून किती ज्यास्त करीत असतील बरं ?—शिवनृपस्य एकः अपि योधः शत्रुं पराजयत किमुत-किं पुनः-किमङ्ग-किमु-योधसमूहः ।

(४) आपण विद्वान् आहां हें वचूळ परंतु तरीसुद्धा आपल्याला विनयानें वागलें पाहिजे—कामं मयान् विद्यायान् तथापि भवता विनयेन एव व्यचर्तव्यम् ।

(५) वारा इतका जोरानें वाहात होता की पुष्कळ शाळे उपटली गेली—
घायुः तथा घेगेन अथहस् यथा यहवः घृक्षाः उन्मूलिताः ।

वरील पांच वाक्यांमध्ये 'न केवलं-अपि तु, वरं-न, किमु-किमुत-किं पुनः-किमङ्ग, कामम्-तथापि, तथा-यथा' या अव्ययांचा त्या त्या वाक्यात अर्थानुरूप उपयोग केलेला आहे. वरील वाक्यांसारख्या रचनेच्या वाक्यांचें भाषान्तर करतांना योग्य त्या अव्ययांचा उपयोग करावा लागतो.

संस्कृत भाषान्तराला उपयुक्त वशा सामान्य सूचना इत दिलेल्या आहेत. निरनिराळ्या कारकांचा, कारकांचा व धातुसाधितांचा संस्कृत भाषान्तरामध्ये कसा उपयोग करतां येईल हें सं. वाक्यरचना या पुस्तकांत त्या त्या विवक्षित पात्रांत दाखविलेले आहे.

२-मराठी वाक्यसमूह व उत्तरे

१

१ रामाने रावणाच्या मारिल कारणा त्याने सीतेचा अपहरण केला. २ मुग्धीवाने धानराना सीतेच्या शोभार्थ पाठविले कारण त्याने रामाजवळ तसा ठराव केला होता. ३ सगळे शिपाई रणक्षणातून मागे परतले कारण सेनापति कीर्तीदेव दिसेना. ४ रामाने सीतेचा त्याग केला परंतु प्रजेला हे आवडले नाही. ५ गाढा मित्र मला वाटेत भेटला परंतु तो मजवचक ही बातमी केल्या नाही. ६ कैकेयाने रामाला वनात पाठविले परंतु भरताला हे आवडले नाही. ७ मनुष्याने कोणताही धंदो करावा परंतु सधोटी सोडू नये. ८ वाटसर वडाच्या सावळीत वसले कारण त्याच प्रकाराने ते चकले होते.

२

१ प्रसूतिमालापर्यंत शत्रुन्तला मासेकडे राहू दे असे पुरोहिताने दुष्यन्ताला सांगितले. २ मनुष्याने सरटाने वेळी आपल्या धान्यवास साहाय्य करावे हा मनुष्यधर्म आहे. ३ उद्या सभाळी माझी तुझ्यातून सुटून होईल असे केदाला वाटले. ४ पुढच्या क्षणी काय घडेल हे कोणालाही सांगता येत नाही. ५ दुर्जनानी सजनाचा शोध करावा हा त्याचा स्वभावच आहे. ६ आपण जागेत हवा साप्याकरिता आज या असे मुले वापरायला म्हणाली. ७ आजपासून वेळेवर साळेत ये असे शुकरी म्हणाले. ८ उच्च शिक्षणावरिता इंग्लंडला जावे असे हर्षा सुप्यळ लोभाना वाटले.

३

१ ज्या लोकांना शत्रूचा पराभव केला त्यांना राजाने बक्षिसे दिली. २ ज्या नरसिंहाने हिरण्यशिपूना वध केला त्याला नगरकार बनले. ३ ज्या

परमेश्वराने हा यष्टि निर्माण केला त्याची शक्ति अगाध आहे ४ ज्या शाळेत
पायले शिक्षण मिळते त्याच शाळेत पुष्कळ हुपार विद्यार्थी जातात ५ जो
सत वर ताका टेवात नाही तो उपहासाला पात्र होतो ६ जो मनुष्य
दुःस्वभावाच्या दबावाचा हाव धरतो त्याला मनाचे स्वास्थ्य मिळत नाही ७ ज्या
देशातलं लोक उद्योगां असतात तो देश जगात प्रसिद्धास येतो ८ ज्या
मुलाल यक्षीस मिळाले तोच हा हुपार मुलगा

४

१ जेव्हा राम अदाय्यस परतला तेव्हा सव सौखीना मानद पाग
२ जेव्हा दधान पुष्कळ पाऊग पडल तेव्हा सगळीकड मुक्ता हादल
३ जोंपर्यंत शत्रु नवळ आला नाहा तोंपर्यंत आपण लज्ज्यास तदार घाल
४ जोंपर्यंत मनुष्यानवळ पैना असता तोंपर्यंत त्याचे समोवना
लाह नमनात ५ जर कदाचित् सूर्य पश्चिमेला उगवेल तरच सज्जनाचे बालगे
बदलेल ६ जर मनुष्य पाप करणार नाहा तर त्याला कशाचेहि भय वाटणार
नाही ७ मनुष्याला कामात अपयश मिळाले तरी त्याने प्रयत्न सादू नये
८ जरी तू भग्न होऊन गेलस तरी आमुला कर्षाहि विमरणार नाही
९ मनुष्य जसा प्रयत्न करतो तसे त्याला फळ मिळते १० ज्या रीतीने
मुला घन मिळाले त्या रीतीने सर्वांना मिळणार नाही

५

१ कर्नात योळण्याच्या येतात होते म्हणून मुलगा गप्प राहिला
२ मुदीवाच्या मदीनेच रामाला लढा निवृत्ता आली ३ तो मनुष्य चोर
असाचा असे वाटते ४ ज्ञान हुपारी आपल्याला अभ्यास केलाच
पाहिजे ५ मनुष्य वरील या वेळेचा या काळात गेलो होतो ६ येने
मिळविण्याशिवाय ना पथ परतणार नाही असे मुलगा म्हणाला ७ मला
लिहिता पाचता यत्ने असे मोठ्याने ध्याताय नाहिजे ८ दबावाच भयान
मिळाले पाहिजे ९ जे शिक्षण काय

१ हात पाय धुऊन व ईश्वराकडे नमस्कार करून मनुष्याने जेवावे
 २ रातवाड्यातून निघून व अरण्यात जाऊन घुवाने ईश्वराचे प्यान वळे
 ३ मुलावर न रागावता थापाने त्याच्या धमा कळी ४ वाटेत न थापता
 यात्रेकरू द्वारकेला गेले ५ रात्रा परत शिरतांना शिपायाने थोरला पकडले
 ६ माडांना पाणा घालतांना दुप्यवान शुकुन्तलेला पाहिले ७ गोष्ट पेकता
 पेकता मुले झापी गेली ८ वानराच्या मदताने रामाने लक्ष्मी जिंकली,
 रावणाला मारले, बिभीषणाला राज्यावर उसविले व पुष्पक विमानात बसून
 अयोध्येस परतला

७

१ जीवित क्षणमगूर असल्यामुळे मनुष्याने पुण्य मिळवावे २ सूर्य
 अस्ताचलावर उतरला तेव्हा सब लाक घरी परतले ३ सूर्य प्रकाशत
 असताना दिवा निरुपय गा असतो ४ वृक्ष तोडला असता बेसीनी
 कोणाचा आश्रय करावा ? ५ युद्ध चालू असता सब लोक विन्तातूर
 असतात ६ हत्ती धिक्कल्यानंतर अकुशाबद्दल वाद करतात ७ सेनापति
 दिसेनासा झाल्यापरोबर शिपाई सैराबैरा धावू लागले ८ परीक्षा संपल्या
 वर मुले रोवू लागली

८

१ जयापजयाची पवा न करतां अनुमाने शुद्ध केने २ ब्राह्मण, क्षत्रिय,
 वैश्य व शूद्र यांची कर्तव्ये मनुस्मृतीत वर्णन केळगी आहेव ३ हाडण्वर
 पिनलेही फळे मद्यासारखी मोड लागतात ४ मनुष्यरूपी पशु गवत
 खात नाही हे पश्ये माग्य होय ५ कायगृहान टांगलेल्या थोराने आपली
 सुटका करवता ६ हातात तलवार घेतलेल्या वीराने शत्रूने शार उडविले
 ७ कमळासारखे डोळे असलेल्या मुगला पाहून सर्वास आनंद झाला
 ८ काळ्या भेवामुळे आकाश मयकर रूप धारण करते ९ ईश्वराची

ज्याला मदत आहे तो कोणाच्याही भोत नाही, १० रस्त्याजवळ एक विष्णूचें सुंदर देऊळ होतें. ११ दररोज सकाळीं मुलांनीं क्रमानुसार बडोळ माणसांस नमस्कार करावा.

९

१ मनुष्यानें दुसऱ्यास ज्येष्ठं नाम देऊ नये इतकेंच नव्हे तर त्याला मदतहि करावी. २ एक सदुणी मुलगा पुष्कळ निर्गुणी मुलांहून बरा. ३ रामाच्या धनुष्याच्या हुकारानें मुळां धिनें नाहीशी होत असत, मग बाणाच्या वपांवागे कितो ज्यास्त होत असतांल बरें? ४ आपण शूर आहो हें बघूळ, परंतु पुर्वाशिवाय शत्रूचा पराभव होणार नाही. ५ आठसात दिवस घातविण्यापेक्षां उपयोग करणें बरें. ६ अनुमाने एकमात्रसे असे बाण सोडले कीं शत्रूचें सैन्य त्यांनीं झाकून गेलें. ७ एसा मनुष्यानें हि हे काम होणें शक्य आहे, मग दहा असल्यावर काय विचारवें? ८ परमेश्वर भक्ताला मदत करतो पचढेंच नव्हे तर त्याच्यासाठीं बऱ्या सोसतो.

प्राचीन काळीं अद्वाक्षिन नावाचा एक नाकर आपल्या घन्याच्या घरातून पळाला कारण त्याचा यना त्याला फार क्रूरतेने वाचव्या रानात बराच बळ तो हिडला व यन्त्यामुळे एका रिकाम्या गुहमध्य आपला काही बळाने त्याने एका सिंहाचा गनना ऐकला त्याला आपल मृत्युच नवळ आला असे वाटले म्हणून तो फार भ्याला इतक्यात वा सिंह दु खाने ओरडत हळु हळु येताना दिसला ता त्याच्यानबळ आला व आपला उचवा पांथ वर धरून उभा राहिला अद्वाक्षिनान त्या पांथात एक काटा पाहिला म्हणून त्याने ता ओढून काढला तेव्हा तो सिंह आनंदान नाचू ल गला ता सिंह अद्वाक्षिनास भिन घनला पुढे अद्वाक्षिनाला वाघणाच्या शिपायांनी त्याला पकडले व त्याला सिंहाच्या पिंन न्यात साठ्यात आल परंतु सिंहाने त्याच्यावर चडप घातली नाही व तो त्याच्यानबळ स्वस्थ उभा राहिला अद्वाक्षिनानेहि वा सिंहाला अडवले हा चमत्कार पाहून अद्वाक्षिनाला नावळ करण्यात आले व नंतर तो सिंहाला घेऊन दूर निघून गला

धारा नगरात सिंधुल नवाचा राजा राज्य करीत होता त्याला म्हातारपणी भोज नावाचा मुलगा झाला जेव्हा तो पाच वर्षांचा झाला तेव्हा त्या वृद्ध राजान आपल राज्य मुन नावाच्या आपल्या भावाला दिले व त्याला मुलाचे रक्षण करण्यास सांगितले पुढे राजा वारल्यावर मुजान मुख्य प्रधानाला दूर वरून दुनयारा त्याच्या चागी नेमले पुढे एक ब्राह्मण राजसभेत येऊन म्हणाय की मी ज्योतिःशास्त्रपारंगत आहे तेव्हा राजाने त्याची परीक्षा करण्याकरिता त्याला आपले पूर्वचरित्र वणन करण्यास सांगितले त्या ब्राह्मणाने सन गाष्टी घरावर सांगितल्या राजा सतुष्ट झाला व त्याने राजपुत्र भोज सभे माग्य वणन करण्यात त्यास सांगितले तेव्हा ब्राह्मण म्हणाला की मान हा स्वकरच राजा होऊ न पुण्य वर्षे राज्य करील हे ऐकून मुजाला विपाद वाटला व त्याने भोजाला मारण्याचा प्रयत्न केला परंतु माझा प्रयत्नाने तो नावला पुढे मुजाला पक्षात्ताप झाला व त्याने भावाला राज्यावर बसविले व आपण तपधर्मेकरिता वरण्यात निघून गला

पूरी सुनेतु नावाचा प्रसिद्ध महायज्ञ होता. त्याचें आचरण शुद्ध होतें. त्याला मूल नव्हतें म्हणून त्यानें मोठें तप केलें. तपयर्थेंनें सगुष्ट होऊन कप्रदेवाने त्याला ताटका नावाची मुलगी दिली. तिला हजार नागांचे बळ होतें. ताडण्यावस्थेंत प्रवेश केल्यावर त्यानें तिचा विवाह जम्मुपुत्र सुन्द याच्याशीं लावला. तिला पुढें मारीच नावाचा मुलगा झाला. सुन्द मेल्यानंतर ताटका आपल्या मुलासह भास्ति ऋषींना साध्याकरिता त्याच्यावर चाल करून गेली तेव्हा अगस्त्य ऋषींनी मारीचाला राक्षस हो असा शाप दिला. त्याचप्रमाणें ताटकेलाहि हू मनुष्य खाणारी व बैदव स्वरूपाची स्त्री हो असा शाप दिला. तेव्हा ताटका एखासी होऊन अगस्त्याच्या आधमाला फार नास देऊ लागली म्हणून विश्वा मिनाच्या सुचनेप्रमाणें रामानें ताटकेला मारली.

एके दिवशीं नरेंद्र आपल्या सोबत्यांसह ध्यान करण्याचा सैक खेळत होता. सोबत्यांचे बक्ष्यात तो डोळे मिटून व मास कोंडून ईश्वराचें ध्यान करू लागला. इतक्यात एक नाग पूत्कार करीत त्याचेनवळ आला. त्यागुळे ती मुलें भ्याली त्यानी आपापल्या जागा सोडून 'साप, साप' म्हणत पळ बाढला. परंतु नरेंद्र मान आपल्या जागेवरून हाटला नाही घरातील मंडळींस ही हकीकत समजली तेव्हा सर्व माणसे घाबत तेथें आली. पाहतात तीं नरेंद्राचे मस्तकावर फडा काढून उभा असलेला साप दिसवून नरेंद्र डोळे मिटून तसाच बसला होता. नरेंद्राचें मूळ नांव अकर असें होतें व तो या वेळीं खरोखरच शैकरासारखा सोमंत होता साप मोठा होता म्हणून त्याचे नवळ जाण्यास कोणाहि धरला नाही. योज्याच वेळत नरेंद्राचें ध्यान संपलें व तो साप तेथून निघून गेल असा रीतीनें आवडला आहे अस सर्व लोकांत वाटलें हाच नरेंद्र पुढें विवेकानन्द या नावाने प्रसिद्धीम आला

कृष्णाची भार्या हस्तिमणी हिने शंकराच्या प्रसादाने प्रसुम्नाला जन्म दिला. शम्भर नावाच्या राक्षसाला समजले की हा प्रसुम्न आपल्याला ठार मारणार, म्हणून त्याने जन्मानंतर सातव्या दिवशीच त्याला पळविले परंतु त्याचा आह्लाद-दायरु येव्हा पाहून त्याने त्याला मारले नाही, व काय होईल ते होणे या विचाराने त्याने त्याला समुद्रात टाकून समुद्रातील एका मोठ्या माशाने त्याला गिळले. दुसऱ्या दिवशी कोळ्यांनी मासे पकडले त्यात तो मासासह होता त्या कोळ्यांनी तो मोठा मासा शम्भराला नजर केला जेव्हा त्या मासाचे पोट फाडले तेव्हा त्याच्या पोट तून सूयासारखा तेजस्वी मुल्ला बाहेर आला. तेव्हा शम्भराने त्याला आपल्या खाच्या स्वाधीन घेत व मुलाप्रमाणे त्याचे पोषण करावयास सांगितले पुढे मोठा झाल्यावर प्रसुम्नाने शम्भराला द्वन्द्वयुद्धाचा घोषाविले व त्याच्याशी बराच वेळ लढून त्याचे शिर उडविले नंतर तो आपल्या आईचापाकडे परत गेला.

गोकुळाजवळ यमुनेच्या डोहात कालिया नावाचा एक महाविषारी सर्प होता त्याच्या विपारी श्वासाच्या स्पर्शानेच प्राणी मरत ! तेव्हा काहीतरी कारणाने कालियाचा नाश होवा म्हणून श्रीकृष्णाने एक युक्ति बोजली. आपल्या सवागव्याना घेऊन डोहानजवळच तो बेंडने येऊ लागला. एकांने तो बेंड इतक्या जोराने पेंडला की तो डोहात पडला तेव्हा सर्पाचा विरस झाला श्रीकृष्णाने सांगितले की पावह नका, डोहातला बेंड मी आणता व नंतर आपण पुन्हा येऊ या, धम्ये घोलून सर्व सवगडी नको नको म्हणत असताना कृष्णाने डोहात बुडा मारला तेव्हा पाण्याच्या खळबळीने कालियाने डोकें वर बाढले व कृष्णाला जोराने वेडले ही बातमी नद, यशोदा व इतर सर्व यादवानी नळली तेव्हा ते सर्व फार शोक करू लागले श्रीकृष्णाने आपले शरीर पुढाविण्यास सुरुवात केली तेव्हा ते सहन न होऊन कालियाने कृष्णाला भोकळे केले कृष्णाने चटकन त्याचे डोम्यावर उडी मारली व तो नाचू लागला.

त्यामुळे कालिका मरणोन्मुख झाला व त्याने कृष्णाची क्षमा मागितली. कृष्णाने त्याला जीवदान देऊन ते ठिंमण सोडून जाण्यास सांगितले.

१७

विवेकानन्दांनी वैदिक धर्माचे महत्त्व सर्व जणभर प्रस्थापित केले व नंतर ते जन्मभूमीस परतले. याच वेळी हिंदुस्थानात पत्तर मोठा दुष्काळ पडला. गरीबच नव्हे तर सधन लोक सुद्धा पटापट मरू लागले. मनुष्य हा परमेश्वराचे स्वरूपच होय ही भावना ज्याच्या मनात दृढ होती त्या विवेकानन्दांनी एक साक्षात्समा स्वापिली. त्यांनी लोकांचवळ पैसे मागितले व अशा रीतीने सेवा करण्यास सुरुवात केली. हे काम करत असताना खात्री प्रकृति खालावली. परंतु ते अशेरान धर्म करीत ते म्हणत 'ईश्वर हा प्राणिमात्राचे ठिकाणी भरला आहे. तेव्हा मला त्या परमेश्वरानाच सेवा करण्याची संधि मिळाली आहे. ती मी का गमावू ?' अशा रीतीने त्यांनी पुष्कळ परोपकार केला व हजारों लोकांचे प्राण वाचविले. ते आपल्या शिष्यांस असा उपदेश करीत की तुम्ही कोणत्याही प्रकारची अपेक्षा न धरता परोपकार करीत राहा. हाच मोक्षाचा सुलभ मार्ग आहे.

१८

भारतीय शुद्ध संपत्त्यावर युविष्टिराला वाटले की युद्धात बांधवांना मारून आपण वार पाप केले म्हणून पापाचे परिमार्जन करण्याकरिता म्हास व कृष्ण यांनी त्यास अधमेध करण्यास सांगितले. तेव्हा रिकामा खाजिना द्रव्याने पूर्ण करण्याकरिता पाण्डव धन जाणण्यात निघाले. महादेवाच्या रूपाने ते जेथे पाण्डव पडत फिरले इकडे अभिमन्यूची बायको उत्तरा ही गरोदर होती. ती योग्य वेळी प्रसूत झाली परंतु जन्मलेला मुलगा उपजतच मेलला होता. हे पाहून मुद्रा, कुन्ती व इतर स्त्रिया शोक करू लागल्या. ते पाहून श्रीकृष्णाने आपल्या अलौकिक सामर्थ्याने त्या मृत मुलाला निवत केले. हाच मुलगा पुढे

परीक्षित म्हणून प्रसिद्ध झाला पाण्डव द्रव्याच्या राक्षि घेऊन परत येतात तेव्हा त्यांना पराक्षिताच्या जन्माची हकाकत समजला तेव्हा त्याचा आनंद पोटात भायेनासा झाला व त्यांनी अश्वमधाची जोराने तयारी केली

पाण्डव अज्ञातवासात असताना त्यांना आळवून काढण्याकरिता कौरवांनी हेर पाठविले होते परंतु काष्ठालाहि त्याचा पत्ता लागेना तेव्हा भाय्म द्राण व विदुर यांच्याशिवाय इतरांना तू मेळ असाव असे वाटले विराटाचा शत्रु व कौरवांचा मित्र सुशर्मा याने जसा विचार केला की कीचक मारला येता आहे, तेव्हा विराटाचे धन व गाई चोहून आणण्यास हा बळ बरा आहे म्हणून त्याने कौरवांचे साहाय्याने विराटावर स्वारा करी दोन्हा पक्षांचे मोठे युद्ध होऊन विराट राणा शत्रूच हाती सापडला हे पाहून कृतघ्नतेचा दाप दाखवण्याकरिता सुविष्टिराच्या सूचनेवरून आम पुढे झाला व त्याने शत्रूचा पराभव करून विराटाचा सुटसा केली एकडे असे चालले असता दुर्योधनाने विराटाच्या गाई पळविल्या तऱ्हा रात्रपुन उत्तर शत्रूबरोबर स्पर्ध्यास निघाला तेव्हा बुद्धनट्या वपात असलेल्या अजुनाने त्याचा सारघा होऊन कौरवाचा पराभव केला

मिरवाई हा मारवाडच्या राजाचा मुलगा हिचे लग्न मवाटचा राजा कुमार याच्याशी झाले हा विष्णूची एकनिष्ठ भक्ता होती तिच्या सासूला हे आवडत नसे म्हणून तिने तिला राजवाड्यातून हाकवून दिले ती निघाला तेव्हा तिच्या नवऱ्याने तिला काही द्रव्य दिले होते ताने ते सव गोरगरिबांना देऊन टाकले, आणि स्वतः भिवारणाप्रमाणे राहू लागली अति सौंदर्य अप्रतिम होते तिचा आवाज मधुर होता त्यामुळे तिचे मनन एकूण पुष्कळ लोक कृष्णाचे भजन करू लागले असा राजाने वृंदावनापासून द्वारकपर्यंत ती भजन करीत हिंडली तिची हा धर्मात्मिक शक्ति व सद्गतेन पाहून तिचा पति राजा कुमार याच मन पाहून ते व त्याने तिला परत घरी आणविले तिचे मन प्रसन्न व्हाव म्हणून त्याने

अन्त पुरात श्रीकृष्णाची मूर्ति स्थापन केली एवढा बऱ्याकडून आलेला विषावा पेला तो प्यार्ल. परंतु त्यामुळे ती न मरता कृष्णाची मूर्ति काढी पडली. हा चमत्कार पाहून तिथ्या नापाला पश्चात्ताप झाला

२१

पूर्वी प्राग्ज्योतिष् नावाच्या देशावर नरक नावाचा बुर राणा राज्य करीत होता. त्याने सर्व देवाना नासविला तेव्हा त्यानी नरकासुराची दुष्ट कृत्ये कृष्णास सांगितली तेव्हा श्रीकृष्ण सारंगामेसह प्राग्ज्योतिषास गेला तेथील सर्व कित्ते फोडून श्रीकृष्णाने पाषाणाने शस्त्र बाणविला त्या आवाणाने नरकासुराचा प्रघात पुर नावाच्या राक्षस जागा झाला व त्रिशूल घेऊन कृष्णाबरोबर लढण्यास आला तेव्हा कृष्णाने गदेंने त्रिशूल मोडून त्याला ठार केले म्हणून कृष्णाला सुरारि तिया सुरभिद् असे म्हणतात नंतर नरकासुराच्या इतर सेनापतांना त्याने वनसदनास पाठविले तेव्हा स्वतः नरकासुर हत्तीवर बसून लढण्यास आला गडगदने नरकासुराच्या हत्तीचा व सेन्याचा पराभव केला तेव्हा खडबडेल्या नरकासुराने निरनिराळी आयुधे कृष्णावर फेकली, पण ती सर्व कृष्णाने मोडली व सुदर्शन चकाने नरकाचे शिर उडविले नंतर त्याच्या मुलाला सिंहासनावर बसवून कारागृहात ठेवलेल्या १६००० स्त्रियांना कृष्णाने सोडविले

२२

विदर्भ देशाच्या भीष्मक राजाची मुलगी रुक्मिणी ही फार सुंदर व सद्गुणी होती शैवनावस्थेत जेव्हा तिने प्रवेश केला तेव्हा भीष्मकाने श्रीकृष्णाशी तिचा विवाह करण्याचे ठरविले परंतु जिणूचा द्वेष करणाऱ्या तिच्या भावाला ते भावडले नाही त्याच वेदि देशचा राजा शिशुपाल याला तिला देण्याचे ठरविले कारण तो कृष्णद्वेषी होता हे पाहून भयभीत झालेल्या रुक्मिणीने श्रीकृष्णाला एक पत्र पाठविले तेव्हा श्रीकृष्ण सूर्योदयापूर्वी वृष्टिजनपुरास गेला तो देतो त्यापूर्वीच सवे घाट पवत्र, पताका व तोरणे यांनी सुशोभित झाले होते व वेदि देशचा राजा शिशुपाल तेथे आलेला होता भीष्मकाने श्रीकृष्णाला राहाण्याकरिता नगरा-

बाहेर एका कागेंत जागा दिली. भोज्याच वेळाला रुमिमणी व तिच्या मैत्रिणी तेथेंच अभिषेकाच्या दर्शनाला आल्या. देवीची पूजा करून रुमिमणीने इश्टे तिकडे नजर फेकली तेव्हा तिचा हेतु ओळखून श्रीकृष्णाने तिला एकदम पळविला

२३

विदर्भ देशात सायरेय नावाचा राजा राहात असे त्याचें राज्य बळकविण्याकरिता सात्व देशाचा राजा दुर्धर्ष यानें कुण्डिनपुराला वेढा दिला. सात आठ दिवस लढल्यानंतर सायरेय मारला गेला तेव्हा सात्व राजाचे शिपाई राजवाण्यात शिरले राजवाण्यातील सर्व उत्तम अस्कार व रत्ने त्यांनी चोरून नेली राणी शीलपती गरोदर होता ती दाढ काळोखात घरातून बाहेर पडली व रात्रभर आरण्यात फिरत राहिली सनाढी तहानने व्याकूल होऊन ती एका खच्छ तळ्यातील पाण्या प्याली तितक्यातच ती प्रसूत झाली तिने मुलाला एका परसीवर निजविलें व ती वळ घुण्याकरिता तळ्यात उतरली. इतक्यात एका मुसरीने तिचे पाय पकडले व तिला पाण्यात ओढले त्यामुळे ती मेली तें मूल रडू लागलें, तेव्हा जयकव असलेल्या ऋषींच्या आश्रमातून एक तापसी आली व तिने त्या मुलाला उचळून आश्रमात नेलें अशा रीतीने तें मूल वाचलें.

२४

दुष्यन्त नावाचा फार शत्रु राजा होऊन गेला. तो शिकारीसाठी अरण्यांत गेला होता तो एका हरणभर बाण मारण्याच्या वेळांत होता परंतु तें हरीण कण्व ऋषींच्या तपोवनातील होतें. म्हणून कण्व ऋषींच्या शिष्याने मोठ्याने ओरडून विनंति केली की "हें आश्रमात्तास हरीण आहे, त्याला मारू नका, आपलें शस्त्र निरपराण्याचा मारण्याकरिता नाही तर पीडिताचें रक्षण करण्याकरिता आहे" हें बोलणें ऐवून दुष्यन्तानें बाण सोडला नाही तो रयातून खाली उतरला व ऋषींच्या शेटण्याकरिता आश्रमाकडे निघाला. त्या वेळी कण्व ऋषि माध्याह्न घानाकरिता माळिनी नदीवर गेले होते म्हणून त्याच्या मानसेल्या कन्वेने, शत्रुत्वेने, दुष्यन्ताचे स्वागत केलें तिचें अप्रतिम सौंदर्य पाहून राजाला आनंद

झाला. तेव्हा त्याने तिच्या मैत्रीणीला तिचे जन्महस्त विचारिले. तिचा जन्म क्षत्रियकुलात झाला आहे हे ऐकून त्याने तिच्याशी गान्धर्व विधीने विवाह केला.

२५

सीतास्वयंवराचे वेळी रामाने शंकराचे धनुष्य घेतले. म्हणून परशुरामाला राग आला. विवाहविधि आटपून दशरथ राजा सर्वासह अयोध्येला जात असता वाटेन त्याला जमदग्नीचा पुत्र परशुराम याने अडविले. त्याने रामाला म्हटले, 'रामा, तू शंकराचे धनुष्य मोडून फार मोठी कीर्ती मिळविशीस व सर्वांनी तुझी स्तुति केली. आता तू या दुसऱ्या विष्णुधनुष्याला बाण जोड, म्हणजे नंतर मी तुझ्याशी द्वन्द्वयुद्ध करीन.' हे ऐकून दशरथ राजा शोकानुल होऊन हात जोडून म्हणाला, 'हे परशुरामा, माझ्या मुलाना अभय दे.' परंतु परशुरामाने ऐकिले नाही. तेव्हा रामाने वैज्य धनुष्याला बाण जोडला व तो म्हणाला, 'हे वामदेवन्दा, हा माझा बाण मर्त्य जाणार नाही. आपण ब्राह्मण आहात म्हणून आपल्यास मारता येत नाही. परंतु आपले सामर्थ्य व आपण मिळविलेले उत्तम शोक याचा मी नाश करतो.' तेव्हा परशुराम म्हणाला, 'गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे मी मरेन्द्र पर्वतावर निघून जातो. तेव्हा तू आता बाण सोड.' रामाने त्याप्रमाणे वैज्यवर परशुराम मरेन्द्र पर्वतावर निघून गेला.

३-विस्तृत टोपा

- १ शोधार्थ—अन्वेष्टुम्, अन्वेपणाय । ठराव—समयः । मार्गे परतर्गे—
नि+घृत् (१ आ. प.) । कोठेहि दिखेना—अदृश्यः अमवत् ।
सचोटी—अज्ञता, सत्यता । वाटसरु—पान्यः, पथिकः, अध्यक्षः ।
थकले होते—श्रान्ताः अमघन् ।
- २ तुरग—कारागृहम् । कैदी—यन्दिन् (पु.) । पुढ्या क्षणी—
क्षणान्तरे । घडणे—आ+पत् (१ प. प.) । दोह वरणे—दृष्ट्
(४ प. प.) । हपा खाने—घातम् आसेष् (१ आ. प.) ।
- ३ ताबा ठेवणे—नि+यम् (१ प. प. नियच्छति) । हाव धरणे—लुभ्
(४ प. प.) ।
- ४ मुवत्ता—सुभिक्षम् । आपण तयार असले पाहिजे—अस्माभिः सज्जैः
भवितव्यम् । बदलणे—चल् (१ प. प.) ।
- ५ गप्प—स्तब्ध (वि) । घनी—स्थामिन् (पुं) ।
- ६ ध्यान करणे—धै (१ प. प.), चिन्त् (१० उ. प.) । यावणे—
वि+रम् (१ प. प.) । पाणी घालणे—जलं वि+तृ (१ प. प.),
सिच् (१ उ. प. सिञ्चति-ते) । क्षोपी गेली—तुष्टाः, अरचयन्,
निद्रिताः ।
- ७ क्षणमगुर—क्षणिक, क्षणिक, नदधर (वि.) । उत्तरणे—अप+तृ
(१ प. प.) । दिवा निरपयोगी असतो—दीवेन न किमपि प्रयो-
जनम् । तोंडला—छिन्न, लून (४ मू. भा. वि.) । सैरावता—
इतस्ततः । पळू लागले—प्राद्वयन्, पलायन्त ।
- ८ रस्त्याजबब्द—उपमागाम्, उपरथ्यम् (अव्ययीभाव स)
- ९ निक्षी ज्मास्त—किमुत्, किपुनः । एन्सारणे—अचिरतम् (अव्यय) ।
- १० पिरावयास जाणे—व्यायामार्थं चर् (१ प. प.) । दीनवाण—दीन,
आर्त (वि) । निपाळे होते—उद्धूत (क. मू. भा. वि.) । नजर पेंकणे

—द्यष्टिं क्षिप् (६ उ. प.) । वृद्धत असतेलीं स्त्री—(जले) निमज्जन्ती स्त्री । नावाप्रमाणे—यथामिधानम् । पोहणे—प्लु (१ वा. प.), तृ (१ प. प.) । कपडे बाढणे—वासांसि दूरीकृ । मीं फार आमारी थाई—भृशम् अनुगृहीता अस्मि । घसरणे—स्खल् (१ प. प.) ।

११ त्याग करतें वागवी—सस्मिन् कूरतया व्यवहारत् । रियामी गुहा—रिका-अन्यात्ता गुहा । काठ—कण्टकः । शठप घालणे—आमि+ङु-घाच् (१ प. प.) । पिजरा—पञ्जरः । भोवणणे—आमि+क्षा (१ उ. प.) ।

१२ पाय कपांवा—पञ्चदशदेशीयः (वि) । दूर करून—दूरीकृत्य । पक्षात्पाप जाला—अनुशयान्वितः अमवत्, अनुततः जातः ।

१३ नाय—गजः । तिवा विवाह खबरा—हेन तां पर्यणाययत् । बाल करून जाणे—आमि+ङु । वेठप स्वरुपाची—धिरूपाकृतिः । नास देणे—घोड् (१० उ. प.) ।

१४ सोबती—स्यस्यः । ध्यान करण्याचा कोळ खेळणे—समाधिप्रीडया मीड (१ प. प.) । सोव्याच वेव्यत—अधिरात् पद्य, अल्पेन पद्य कालेन । मिळणे—नि+मील् (१ प. प.) । सोडणे—नि+ट् (७ उ. प.) । पणा बाहून उभा असतेला—उद्धृष्टपणः (सर्प) । धपणे—धृप् (५ प. प.) ।

१५ जन्म देणे—प्र+सृ (२ वा. प.), जन् (प्र.) । काय होईल ते होणे—यन्द्वायि तद् भवतु । मिळणे—ग्रस् (१ प. प.) । नगर करणे—उपायनम् इय अपेय । स्थापन करणे—हस्ते नि+क्षिप् (६ उ. प.), हस्ते समर्पेय । इन्द्रयुदाय बोलाविते—इन्द्राय आह्वयत ।

१६ ओह—जलाशयः, हुड् । मद्याविपारी—साम्रविपयः (सर्प) । बिरस होणे—क्षिप्रतां गम्, निष्प्रसाहतां गम् (१ प. प.) । घुडी मारणे—आत्मानं क्षिप् (६ उ. प.) । रावळ—शोमः, विलोडनम् । वेडणे—परि+वृ (५ उ. प.), परि+खच् (७ उ. प.) । पुगविणे—आ+घ्मा (१ प. प.), आ+घ्यै (१ वा. प. प्रयोजक-आप्पादयति) ।

मरणोन्मुखा—आसन्नमृत्युः (वि), सुमूर्खः (वि) । जीवदान देणे—
सर्जीवं मुच्य (६ उ प) ।

१७ दुष्प्राज्ञ—दुर्भिक्षम् । खालावणे—अव+सद् (१ प प) ।
प्राणिमात्र—सर्वे प्राणिनः । सम्भि—समयः । समानणे—हा
(३ प प) । अपेक्षा न करिता—अनपेक्ष्य, निष्कामतया ।

१८ परिमार्जन करणे—प्र+मृज् (१ प प), क्षल् (१० उ प) । रिक्ता
खनिना—रिक्तः कोपः । खणणे—खन् (१ प प) । गरीदर—
आपन्नसत्त्वा, गर्भिणी । उपनतय—जन्मत. पय । आनद पोटाव
मानेनासा क्षाला—प्रहर्ष आत्मनि न प्राप्तवत् । तयारी करणे—
सम्भारान् कृ (८ उ प)—वि (५ उ प) । जोराने—खोत्साहम् ।

१९ ओलरणे—अभि+क्षा (१ उ. प) । हेर—चार. । पत्ता लावणे—
निघासस्थलं ह्य (१ उ प) । बेल बरी आहे—युक्तोऽयं समयः,
अनुकूलोऽयं कालः । स्वारी करणे—अभि+यम् (१ प प) ।
टाळणे—परि+हृ (१ प. प) । पुढे होणे—पुरतः भू, सजः
भू (१ प प) ।

२० रासू—श्वश्रू. (१) । हाकविणे—निः+सृ (प्र) । गोरगरीब—
दीन, अनाथ, दरिद्र (वि) । वेऊन टाकणे—पि+तृ (१ प. प) ।
भिकारीण—भिक्षुकी दरिद्रा, अविज्ञाना । भवन—ईशस्तुतिः ।
भजन करू लागणे—भक्तिम् आ+रम् (१ आ प) । ईश्वरनामस्मरण
करीत हिंडली—ईशनामस्मरणं कुर्वती अन्नमत् । पालवणे—
परि+वृत् (आ प प्र) ।
आणवणे—आ+नी (१ प प प्र) । वाळी पडणे—क्षयाम्बं गम्
(१ प प) । पद्यात्ताप होणे—अनुशयान्वितः भू (१ प प) ।

२१ राज्य करणे—शास् (२ प प), ईशू (२ आ प) । निष्ठा—दुर्गम् ।
पोडणे—मिद् (७ प प) । वाजविणे—घ्या (१ प. प) । जागा
होणे—प्र+चुष् (४ आ प) । पाटवणे—प्र+इप् (४ प. प प्र),
प्र+हि (५ प. प) । खवळेल—प्रक्षुब्ध (वि) ।

- २२ तिनें यौवनावस्थेत प्रवेश केला—सा यौवनावस्थाम् अस्पृशत् ।
 देणे—प्र+दा (३ उ. प.) । पठविणे—अप+ठ् (१ प. प.) ।
- २३ पद्यकावणे—घलात् अह् (९ उ. प.) । वेढा देणे—परि+घृ
 (५ उ. प.), परि+रुध् (७ उ. प.) । करवी—शिला । निजविणे—
 स्वप् (३ प. प. प्रयोजक) । उतरणे—प्र+विश् (६ प. प.) । सुसर
 —नक्रः, मकरः । ओढणे—आ+कृष् (१ प. प.) ।
- २४ शिखर—मृगया । बाण मारण्याच्य वेतात होता—शरं प्रक्षेप्तुम्
 उद्यतः—शरं प्रक्षेप्तुमनाः आसीत् । वितंति करणे—प्र+अर्ध्
 (१० आ. प.) । निरपराधी—निरागस्, निरपराध (वि.) । मारणे
 —प्र+ह (१ प. प.) । पीडित—आर्त (वि.) ।
- २५ नोडणे—भञ्ज (७ प. प.) । काटपूत—समाप्य । भडविणे—प्रति+
 रुध् (७ उ. प.) । धनुष्याला बाण जोडणे—धनुषि घातं सन्ध्या
 (३ उ. प.) । भ्रमय देणे—रश् (१ प. प.) श्रै (१ आ. प.) । ऐवणे
 —अनु+मन् (४ आ. प.) । इयर्थ जाणे—निष्फलतां यम् (१ प. प.) ।

‘य आणि व्’ ही पुढाल स्वरात मिळून त्याचें पूर्णाक्षर होतें किंवा त्याचा लेप होतो

मोदामहै आनन्देन—मोदामहायानन्देन—मोदामहा आनन्देन ।

कलौ इति—कलाघिति—कला इति ।

व्यंजनसन्धि

११ अन्य ‘म्’ पुढें स्वर आल्यास दोहोंचें मिळून पूर्णाक्षर हातें रामम् अपश्यत् — राममपश्यत् ।

१२ अन्य ‘म्’ पुढें कान्तेंहि वर्गव्यंजन आल्यास ‘म्’ चा अनुस्वार होतो किंवा ‘म्’ महल पुढाल व्यंजनाच्या वर्गाचें अनुनासिक येतें पुष्पम् पश्यात—पुष्प पश्यति—पुष्पमपश्यति ।
यत्नम् कशति—यत्न कराति—यत्नङ्करोति ।

१३ अन्य ‘म्’ पुढ श ष, त, र व ह् हे वर्ण आले तर त्याचा अनुस्वार होतो व ष, व, ल् ही व्यंजन आला तर त्याचा अनुस्वार होतो किंवा अनुनासिकयुक्त ष, व, ल् हाता मित्रम् शसति—मित्र शसति ।
मित्रम् लोचनाभ्याम्—मित्र लावनाभ्याम्—मित्रे लोचनाभ्याम् ।

दाप्—दाक्ष्याच्या श्रेवटी येणाऱ्या ‘म्’ चा अनुस्वार वरून नव ‘म्’ च लडावा

१४ शत्य ‘न्’ पुढें स्वर आल्यास व पूर्वी दाप् स्वर असल्यास दोहोंचें पूर्णाक्षर हातें व पूर्वी ह्रस्व स्वर असल्यास ‘न्’ चे द्विव होते वृक्षान् उदकेन—वृक्षानुदकेन परंतु एतस्मिन् उद्यान—एतस्मिन्नुद्याने ।

१५ अन्य ‘न्’ पुढें च्, छ् ट्, ट्, त् व ष् ही व्यंजनें आलीं तर ‘न्’ चा अनुस्वार व विभग हाता व विसर्गाचा ‘च्, छ्’ पूर्वी द् होतो, ‘ट्, ट्,’ पूर्वी प होता व ‘त्, ष्’ पूर्वी म् होतो ग्रामान् चरति—ग्रामा चरति—ग्रामाश्चरति ।

१६ शत्य ‘न्’ पुढें ल् आल्यास ‘न्’ चा ‘अनुनासिकयुक्त न्’ होतो अवदन् लोका—अवदह्लोका ।

- १७ अन्त्य 'नृ' पुढे ज्, झ् व श् हे तालव्य वर्ण आले तर 'नृ' वा 'जृ' होतो.
देशान् जयति—देशाञ्जयति ।
- १८ शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकावाचून इतर वर्णव्यंजन असून त्याचे पुढे स्वर मित्रा मृदु व्यंजन आले तर अन्त्य व्यंजनावृत्त त्याच वर्णाचे तृतीय व्यंजन येते.
वनात् आगच्छति—वनादागच्छति । नगरात् यदिः—नगराद्दिः ।
- १९ शब्दाच्या शेवटी अनुनासिकावाचून इतर वर्णव्यंजन असून त्याचे पुढे अनुनासिकाने आरंभ झालेला शब्द आला तर अन्त्य व्यंजनावृत्त त्याच वर्णाचे तृतीय व्यंजन मित्रा अनुनासिक येते. मात्र तो पुढील अनुनासिक-युक्त शब्द प्रत्यक्ष असल्यास अनुनासिकच होतो.
अपश्यत् मण्डलं—अपश्यत्तमण्डलं मित्रा अपश्यत्तमण्डलम् । परंतु मृद् + मवः (घटः)—मृन्मयः (घटः)
- २० 'त-वर्गाची व्यंजने आणि सृ' याचा आणि 'ख-वर्गाची व्यंजने आणि नृ' याचा संधि होतांना त् वरत नृ, द् वरत नृ, ध् वरत नृ, न वरत नृ आणि सृ वरत नृ असे परक होतात.
प्रासादात् जने—प्रासादाद् जने—प्रासादाज्जनेम् ।
अस्मिन् दात्री—अस्मिन्दात्री ।
- २१ 'शृ'ने आरंभ होणाऱ्या शब्दापूर्वी कोणत्याहि वर्णाचे अनुनासिकावाचून इतर व्यंजन आल्यास आणि 'शृ' पुढे स्वर, अन्त्य स्वर वगैरे, अनुनासिक मित्रा इ शसल्यास 'शृ'चा विकल्पाने 'छृ' होतो.
तस्मात् दात्रीः—छम्पाच्छात्रीः किंवा तस्माच्छात्रीः ।
गृहात् शयः—शयच्छयः मित्रा गृहाच्छयः ।
- २२ 'त-वर्गाचे व्यंजन आणि नृ' याचा 'त-वर्गाचे व्यंजन आणि पृ' याच्याशी मन्धि होतांना त् वा ट्, द् वा ड्, ध् वा ढ्, न् वा ण् व न् वा प् आता परक होतो.
गृहात् डम्पो—गृहाद् डम्पो—गृहाडुम्पो ।
- २३ 'नृ' पुढे 'लृ'ने आरंभ होणाऱ्या शब्द आल्यास 'नृ' वा 'लृ' होतो.
अपरत् लोभनाम्—अपरत्लोभनाम् ।

- २४ कोणत्याहि वर्गाच्या अनुनासिकाशिवाय इतर व्यन्तानुद्धे कठोर व्यन्त आल्यास, मागील व्यन्तानुद्धे त्याच वर्गाचे पहिले व्यन्तन येते विपद् पंडयति—विपत्पीडयति ।
- २५ 'ह्' ने आरम्भ होणाऱ्या शब्दापूर्वी अनुनासिकाशिवाय इतर वर्गव्यन्त आल्यास 'ह्' बदल विकल्पाने मागाल व्यन्तानुद्धे वर्गाचे चौथे अक्षर येते धनिनाद् हरति—धनिनाद् हरति किंवा धनिनाद्हरति ।
- २६ 'छ्' च्या पाठामार्गे ह्रस्व स्वर, 'मा' हे निपधार्थी अव्यय आणि 'आ' हा उपसर्ग आल्यास छ् ला 'च' हे व्यन्त पाडतात, आणि 'छ्' च्या पूर्वी इतर दास्य स्वर असल्यास 'च्' विकल्पाने पाडतात
 रुक्ष+छाया—रुक्षच्छाया । मा+छेदय—माच्छेदय । आ+छादयति आच्छादयति । परंतु लक्ष्मी+छाया—लक्ष्मीच्छाया किंवा लक्ष्माच्छाया ।

विसर्गसन्धि

- २७ विसर्गापूर्वी कोणत्याहि स्वर असून पुढे क्, ख्, प् व फ् ही कठोर व्यन्त आली तर विसर्गाचा बदल हात साधी
 युक्ष फलति । राम पयति । शनैः स्वनति ।
- २८ विसर्गापूर्वी कोणत्याहि स्वर असून पुढे ट्-छ, ट् ट व त्-च् ही कठोर व्यन्त आली तर विसर्गाचा अनुक्रमे श्, प् व स् होतो
 पान्थ चलति—पान्थश्चलति । नाविषा तरन्ति—नाविसास्तर्न्ति ।
- २९ विसर्गापूर्वी कोणत्याहि स्वर असून पुढे श्, प् व स् ही कठोर व्यन्त आली तर विसर्गाचा बदल होत नाही अगवा अनुक्रमे श्, प् व स् होतो
 राम शसति—राम शसति किंवा रामश्शसति ।
- ३० विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ' किंवा मृदु व्यन्त आले तर विसर्गाचा 'उ' होतो व तो मागाल 'ज' मध्ये मिळून त्याचा 'ओ' हातो, व पुढाल 'अ' चा नियम ८ प्रमाणे अवग्रह होतो
 राम अस्ति—राम उ + अस्ति—रामोऽस्ति ।
 राम गच्छति—राम उ + गच्छति—रामो गच्छति ।

- ३१ विसर्गापूर्वी 'अ' असून पुढे 'अ' शिवाय स्वर आला तर विसर्गाचा लोप होतो.
 रामः इच्छति—राम इच्छति ।
- ३२ 'रा व एर' यांच्या विसर्गापुढे 'अ' शिवाय अन्य वर्ण आल्यास विसर्गाचा लोप होतो. 'अ' आल्यास नि. ३० प्रमाणे सन्धि होतो.
 सः-एयः अस्ति—सोऽस्ति-एयोऽस्ति । परंतु
 सः-एयः गच्छति-इच्छति—स-एय गच्छति-इच्छति ।
- ३३ विसर्गापूर्वी 'आ' असून पुढे कोणताहि स्वर अथवा गूढ व्यंजन आले तर विसर्गाचा लोप होतो.
 बालाः गच्छन्ति-इच्छन्ति—बाला गच्छन्ति-इच्छन्ति ।
- ३४ विसर्गापूर्वी 'अ-आ' शिवाय स्वर असून पुढे स्वर अथवा गूढ व्यंजन आले तर विसर्गाचा 'र' होतो
 बाणैः अरिम्—बाणैर् अरिम्—बाणैररिम् ।
 गुरुः गच्छति—गुरुर् गच्छति-गुरुर्गच्छति ।
- ३५ विसर्गावद्दल आलेला 'र' अथवा मूढचा 'र' यांच्यापुढे 'र' ने आरंभ झालेला शब्द आळा तर मागील 'र' चा लोप होतो व पूर्वीचा स्वर ह्रस्व असल्यास दीर्घ होतो.
 हरिः रक्षति—हरिर् रक्षति-हरी रक्षति । हरेः रय-हरेर् रय-हरे रय ।
 प्रादूर् रमते—प्राप्ता रमते । पुनर् रयार्—पुना रयार् ।
- ३६ 'मोस्' या अव्ययापुढे ह्रा किंवा गूढ व्यंजन आले तर 'म्' बदल आलेल्या विसर्गाचा लोप होतो.
 भोः इह—भो इह । भोः गच्छत—भो गच्छत ।
- ३७ अन्त्य 'स्' पुढे कोणतेहि अक्षर येवो वा न येवो तरी त्याचा विसर्ग होतो.
 गच्छामस्—गच्छामः ।
- ३८ अन्त्य 'र' पुढे कोणतेहि अक्षर व्यंजन आल्यास अथवा कोणताहि वर्ण न आल्यास 'र' चा विसर्ग होतो
 प्रातर् कात —प्रातः कात । पुनर्—पुनः ।